

ЕТНОГРАФСКИ
ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

Етнографског
института
САНУ

LXVIII(1)

Београд 2020.

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXVIII (1)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXVIII (1)

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN

OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

LXVIII

No. 1

Chief Editor:

Prof. Dragana Radojičić, PhD (Institute of Ethnography SASA)

Editor:

Sanja Zlatanović, PhD (Institute of Ethnography SASA)

International editorial board:

Milica Bakić-Hayden, PhD (University of Pittsburgh), Ana Dragojlović, PhD (University of Melbourne), prof. Peter Finke, PhD (University of Zurich), prof. Karl Kaser, PhD (Karl-Franzens University, Graz), prof. Kjell Magnusson, PhD (University of Uppsala), prof. Marina Martynova, PhD (Institute of Ethnology and Anthropology, Russian Academy of Sciences, Moscow), prof. Elena Marushiakova, PhD (University of St. Andrews), Marek Mikuš, PhD (Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle), Ivanka Petrova, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia), Tatiana Podolinska, PhD (Institute of Ethnology and Social Anthropology, Slovak Academy of Sciences, Bratislava), Jana Pospíšilova, PhD (Institute of Ethnology, Czech Academy of Sciences, Brno), Ines Prica, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Ingrid Slavec Gradišnik, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana).

Editorial board:

Gordana Blagojević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Ivan Đorđević, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ildiko Erdei, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade), corresponding member of SASA Jelena Jovanović, PhD (Institute of Musicology SASA), Aleksandar Krel, PhD (Institute of Ethnography SASA), Aleksandra Pavićević, PhD (Institute of Ethnography SASA), Srđan Radović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Lada Stevanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), academician Gojko Subotić, PhD (Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade).

Advisory board:

Čarna Brković, PhD (University in Goettingen), Jelena Đorđević, PhD (Faculty of Political Sciences, Belgrade, retired professor), prof. Maja Godina Golija, PhD (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), Renata Jambrešić Kirin, PhD (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), Miroslava Lukić Krstanović, PhD (Institute of Ethnography SASA), Mladena Prelić, PhD (Institute of Ethnography SASA), prof. Ljupčo Risteski, PhD (Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Skopje), prof. Lidija Vujačić, PhD (Faculty of Philosophy, Nikšić), prof. Bojan Žikić, PhD (Faculty of Philosophy, Belgrade).

Secretary:

Sonja Radivojević (Institute of Ethnography SASA)

BELGRADE 2020

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

LXVIII

свеска 1

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Драгана Радојичић (Етнографски институт САНУ)

Уредник:

Др Сања Златановић (Етнографски институт САНУ)

Међународни уређивачки одбор:

Др Милица Бакић-Хејден (Универзитет у Питсбургу), др Ана Драгојловић (Универзитет у Мелбурну), проф. др Петер Финке (Универзитет у Цириху), проф. др Карл Казер (Карл-Францес Универзитет Грац), проф. др Шел Магнусон (Универзитет у Упсали), проф. др Марина Мартинова (Институт за етнологију и антропологију, Руска академија наука, Москва), проф. др Елена Марушиакова (Универзитет Сент Ендријус), др Марек Микуш (Макс Планк Институт за социјалну антропологију, Хале), др Иванка Петрова (Институт за етнологију и фолклористику са Етнографским музејем, Бугарска академија наука, Софија), др Татиана Подолнска (Институт за етнологију и социјалну антропологију, Словачка академија наука, Братислава), др Јана Поспишилова (Институт за етнологију, Чешка академија наука, Брно), др Инес Прица (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Ингрид Славец Градишник (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана).

Уређивачки одбор:

Др Гордана Благојевић (Етнографски институт САНУ), др Иван Ђорђевић (Етнографски институт САНУ), проф. др Илдико Ердеи (Филозофски факултет у Београду), дописни члан САНУ Јелена Јовановић (Музиколошки институт САНУ), др Александар Крел (Етнографски институт САНУ), др Александра Павићевић (Етнографски институт САНУ), др Срђан Радовић (Етнографски институт САНУ), др Лада Стевановић (Етнографски институт САНУ), академик Гојко Суботић (Српска академија наука и уметности, Београд).

Издавачки савет:

Др Чарна Брковић (Универзитет у Готингену), др Јелена Ђорђевић (Факултет политичких наука, Београд, професор у пензији), проф. др Маја Година Голија (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Рената Јамбрешки Кирић (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Мирослава Лукић Крстановић (Етнографски институт САНУ), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ), проф. др Љупчо Ристески (Природно-математички факултет, Скопље), проф. др Лидија Вујачић (Филозофски факултет у Никшићу), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет у Београду).

Секретар уредништва:

Соња Радивојевић (Етнографски институт САНУ)

БЕОГРАД 2020.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011–2636–804
е-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Мрежна страница часописа: www.ei.sanu.ac.rs

Publisher:
INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
Knez Mihailova 36/IV, Belgrade, phone: 011–2636–804
е-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Journal's web page: www.ei.sanu.ac.rs

Лектори:
Ивана Башић
Станислав Станковић

Превод:
Аутори текстова

Дизајн корица:
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
300 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Printing of the journal was funded by the Ministry of Education, Science and Technological
Development of the Republic of Serbia

Гласник Етнографског института САНУ излази три пута годишње и доступан је и индексиран у
базама: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the
Humanities), SCIndeks (Српски цитатни индекс), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk
samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central
and Eastern European Library).

The Bulletin of the Institute of Ethnography SASA is issued three times a year and can
be accessed in: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference
Index for the Humanities), SCIndeks (Srpski citatni indeks), Ulrich's Periodicals Directory, NSD
(Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service),
CEEOL (Central and Eastern European Library).

Садржај
Summary

I
Научни радови
Scientific Papers

Тема броја –

Град као метатекст: студије из српске урбане антропологије
(ур. Бојана Б. Богдановић)

Topic of the Issue –

The City as Meta-Text: Studies in Serbian Urban Anthropology
(ed. Bojana B. Bogdanović)

- Бојана Б. Богдановић*, Град као метатекст: студије из српске урбане антропологије 7–12
- Bojana B. Bogdanović*, The City as Meta-Text: Studies in Serbian Urban Anthropology
- Весна Вучинић Нешкових*, Настава урбане антропологије на терену: проучавање расељавања Рома у Београду 13–51
- Vesna Vučinić Nešković*, Urban Anthropology Course in the Field: Studying Resettlement of Roma in Belgrade
- Срђан Радовић*, Научно-истраживачки рад у народу и на (градском) терену: етнологија града у Етнографском институту и Србији у социјалистичком периоду 53–73
- Srđan Radović*, Scientific Research among the People and in the (Urban) Field: Ethnology of the City in the Institute of Ethnography and in Serbia during Socialism
- Бојана Б. Богдановић*, Симболичка (ре)конструкција Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године 75–93
- Bojana B. Bogdanović*, Symbolic (Re)Construction of Titovo Užice between 1991 and 1994
- Гордана Благојевић*, Урбани простор као музичка сцена: београдске приче 95–111
- Gordana Благојевић*, Urban Space as a Music Scene: Belgrade Stories
- Тијана Јаковљевић Шевић*, Ког је рода град? Одоними и ородњавање простора: пример града Новог Сада 113–129
- Tijana Jakovljević Šević*, What is the Gender of a City? Odonyms and Spatial Genderization: an Example of the City of Novi Sad

- Кристијан Обиуст*, Прилог проучавању званичне културе сећања
Новог Сада у контексту истраживања антропологије града 131–148
Kristijan Obšust, A Contribution to Researching the Official
Remembrance Culture of Novi Sad in the Sense of Researching
the Anthropology of the City
- Сара Никוליћ, Ања Вујовић*, Дражи заједништва: сензорни
приступи просторним заједничким добрима 149–168
Sara Nikolić, Anja Vujović, Commoning Stimuli: Sensory Approaches
to Urban Commons

Varia

- Miroslav Válka*, Czechoslovak Republic and the Formation of
Ethnographic Science during the “First Republic” (1918–1938)
– Part I 171–184
Мирослав Валка, Чехословачка република и формирање
етнографске науке у време „прве републике“ (1918–1938)
– први део
- Ђурђина Шижакковић Маиданик*, Ἰκετεΐα и Еурипидова *Хекаба*:
конфликт обредног и секуларизованог 185–198
Đurđina Šijaković Maidanik, Ἰκετεΐα and Euripides’ *Hecuba*: the
conflict of the ritual and the secularized
- Сања Лазаревић Радак*, Тито као фолклорни јунак: митополитика
транзиције и конструисање политичког трикстера 199–220
Sanja Lazarević Radak, Tito as a Folklore Hero: Mytho-Politics of
Transition and Construction of Political Trickster
- Ана Петров*, Предлог социо-антрополошке типологије носталгије:
од концепта болести до симптома савремене културе 221–236
Ана Петров, A Proposal for a Socio-anthropological Typology of
Nostalgia: From the Concept of Disease to the Symptom of
Contemporary Culture

II

Прикази Reviews

- Срђан Радовић*, Бојана Богдановић. Антропологија града:
политичко конструисање простора 237–239
Милина Ивановић Баршић, О женским обредним поворкама 239–242

<i>Нина Аксић</i> , Гора калинова. Биљни свет у традиционалној култури Словена	242–245
---	---------

III

Хроника Chronicle

<i>Теодора Јовановић</i> , Изложба „Деведесете: Речник миграција“	247–248
---	---------

Тема броја:

**Град као метатекст:
студије из српске урбане антропологије**

(ур. Бојана Б. Богдановић)

Topic of the Issue:

**The City as Meta-Text:
Studies in Serbian Urban Anthropology**

(ed. Bojana B. Bogdanović)

Бојана Б. Богдановић

Етнографски институт САНУ, Београд
bojana.bogdanovic@ei.sanu.ac.rs

Град као метатекст: студије из српске урбане антропологије*

„Град – то је драгоцен колективно достигнуће, готово исто тако значајно за ширење културе као и језик“ (Mumford 2003, 57).

Истраживање архитектонски и урбанистички дефинисаног *градског простора* као културног феномена и процеса *per se*, у српској етнологији и антропологији има извесну традицију, која започиње студијама Тихомира Ђорђевића (Bogdanović 2019, 9). Још од почетка XX века, када су етнографска и етнологска испитивања у варошицама, варошима и градовима Србије била „умногоме тек у зачетку и недостатна“ (Pantelić 1995, 12), па до савременог тренутка, „када урбана антропологија додирује многе дисциплинарне парадигме и приступе (политичке економије, теорије архитектуре и планирања, културалних студија, урбане социологије, културне географије...)“ (Low 2006, 41), српски етнологи и антрополози показују *континуирано интересовање* за питања урбанитета. У складу са друштвеним и дисциплинарним кретањима, временом су се мењали и сазревали теоријско-методолошки приступи те су урбане теме којима се бавила домаћа наука постајале све бројније и сложеније (в. Radović 2017). Данас је *град* већ увелико утемељен као легитимни и пуноправни предмет проучавања. Прилику да као истраживачи закораче у савремени град, односно у жариште културних, политичких, економских и других трансформација, добијају већ студенти основних академских студија у оквиру наставе урбане антропологије на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду.¹ Урбана тематика је део бројних појединачних и колективних урбаних (етно)антрополошких истражи-

* Текст је резултат истраживања обављеног при Етнографском институту САНУ, за чију је реализацију средства осигурало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Залагањем проф. др Весне Вучинић Нешковић, предмет Урбана антропологија установљен је на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду према наставном програму из 2002. године; о успостављању, структури, динамици и резултатима спровођења наставе урбане антропологије видети у раду Весне Вучинић-Нешковић *Настава урбане антропологије на терену: проучавање расељавања Рома у Београду* у овом темату.

вачких пројеката који се најчешће реализују у оквиру научних и образованих институција (Етнографски институт САНУ, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, институти у саставу Београдског универзитета...) и друге организације. Рецентна проучавања градских феномена се у различитој мери баве самим градом (односно његовом културом, идентитетом или динамиком), а поједина урбана истраживачка поља већ имају деценијску традицију (Radović 2017, 594). Увећава се, такође, и број урбаних антрополошких студија које се баве најзначајнијим теоријским проблемима који одређују град као посебан просторни и културни ентитет, као и посебностима градског начина живота (в. Radović 2017; Dražeta 2018).

Ипак, како примећује антрополошкиња Сета Лоу (Setha Low), говорећи о новијој урбаној антропологији у глобалу, иако су многи антрополози активно допринели (и даље доприносе) теорији и истраживању урбаног, антрополошки глас у оквиру дискурса урбаних студија није у довољној мери присутан (в. Low 2006, 17). Наглашавајући да су антрополошки подаци кључни за разумевање урбаних појава, с разлогом се пита: *зашто је урбана теорија препуштена социолозима, урбанистима, историчарима?*; *зашто антрополошка истраживања града немају (још увек) значајнији теоријски утицај?*; *зашто антрополози не учествују у јавним урбаним дебатама?* итд. Зато је важно стално (и изнова) указивати на значај српске урбане антропологије као релевантне дисциплине која својим темама, теоријским концептима и методологијама заузима важно место у интердисциплинарном подручју урбаних студија. Један од могућих начина да се то учини јесте и темат који је пред читаоцима.

Ове године, Гласник Етнографског института САНУ је по други пут место сусрета истраживача који своју пажњу усмеравају ка *граду*. Прво место сусрета био је темат *Град у Србији и Бугарској: компаративно ишчитавање актуелних процеса* (Издање 63, Број 1) који је 2015. године уредила др Сања Златановић. Том приликом понуђена је компаративна перспектива актуелних друштвених процеса у „малим градовима“ и то у два просторна контекста: српском и бугарском. Након пет година, *град* је поново постављен у широко концептирани проблемски оквир урбаних истраживања. Овог пута, у фокус је стављен град у Србији и начин га перципирају антрополози. Темат прве свеске Гласника Етнографског института САНУ за 2020. годину, који носи наслов *Град као метатекст: студије из српске урбане антропологије*, замишљен је као место идејног зближавања домаћих истраживача у области урбане антропологије, без обзира на то да ли они *граду* приступају из академско-теоријске перспективе или је, пак, реч о појединцима који се истраживањем урбаних феномена баве у оквиру других (сродних) институција у земљи и иностранству. Пред ауторе је постављен низ питања, почев од оних општих – *која истраживачка подручја нуди простор града у Србији?*; *да ли су урбане теме у довољној мери заступљене у домаћим антрополошким*

теоријама?; који су извори и методе за истраживање српских урбаних простора? и сл., па до ужих, која третирају неке конкретне феномене у спрези са наведеном темом – културне индустрије; споменичко наслеђе; тржиште итд. Имајући у виду да је реч о веома широком проблемском пољу, аутори су тумачењу града и феномену „урбаног“ приступили на различите начине, а у складу са личним истраживачким вокацијама. Темат чини шест ауторских и један коауторски рад. Они се, према оцени рецензента, а у зависности од ширине захваћеног проблемског ткива, тачке фокуса и методологије, крећу у распону од оригиналних научних радова до претходних саопштења.

Темат отвара рад проф. др Весне Вучинић Нешковић, редовне професорке Филозофског факултета у Београду и предметног наставника Урбане антропологије на Одељењу за етнологију и антропологију. Текст *Настава урбане антропологије на терену: проучавање расељавања Рома у Београду* пружа иновативни приступ академској продукцији, истовремено прожимајући област урбане антропологије, методологије теренског истраживања и антропологије образовања. Допринос овог рукописа може се читати на два нивоа: са једне стране, пружајући детаљну етнографију наставе из предмета Урбана антропологија на начин на који је она реализована током јесењег семестра 2012–2013. школске године, ауторка даје допринос разумевању веома важне теме положаја Рома као једне од видљиво маргинализованих друштвених група у Србији. Са друге стране, детаљно описујући процес стварања и реализације истраживачког пројекта који су, у току наставних активности спровели студенти под руководством предметног наставника, текст читаоцу пружа увид у процес учења етнолошких и антрополошких вештина на једној високошколској установи.

Аутор другог рада, који носи назив *Научно-истраживачки рад у народу и на (градском) терену: етнологија града у Етнографском институту и Србији у социјалистичком периоду*, јесте др Срђан Радовић, виши научни сарадник Етнографског института САНУ. У овом раду се проблематизују етнолошка истраживања у вези са урбаном културом у Србији у периоду од завршетка Другог светског рата до деведесетих година прошлог века. На основу објављене литературе и извора и грађе из Архива Етнографског института САНУ, аутор пружа увид у опште теоријске и методолошке поставке истраживања тзв. урбаних тема у социјалистичкој Србији, са посебним освртом на концепцију испитивања града у оквиру пројектних активности Етнографског института САНУ. Поред прегледа сегмената градске културе и живота који су били у фокусу етнолога и пописа градских средина у којима су вршена теренска истраживања, аутор не пропушта прилику да именује и појединце (првенствено сараднике Етнографског института САНУ) који су оставили трага у области српске урбане етнологије и антропологије.

Један од научних радова у овом темату јесте и *Симболичка (ре)конструкција Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године*, др Бојане Богдановић, научне сараднице Етнографског института САНУ. У њему ауторка надograђује и развија одређене поставке у вези са процесима (пре)обликовања

симболичких јавних простора градова у контексту политичких дискурса из своје студије *Антропологија града – политичко конструисање простора*. Тачније, полазећи од општег места да су „архитектура и урбанизам одувек служили опросторавању поједине политичке идеологије, воље или једноставно моћи“, у фокус истраживања смешта Титово Ужице – град у коме је почетком деведесетих година XX века, променом друштвеног система, а са њим и суштинске идеологије, отпочео процес декомеморације комунистичке традиције. Подаци на којима ауторка заснива дискусију о процесу инструментализације споменичког наслеђа и градске топонимије у контексту нових (антикомунистичких) наратива, добијени су проучавањем писаних и визуелних извора и јавности у Ужицу.

Текст под називом *Урбани простор као музичка сцена: београдске приче* написала је др Гордана Благојевић, научна саветница Етнографског института САНУ. У овом раду фокус је на процесима трансформације урбаног простора Београда у простор за музичко извођење током последње четири деценије. На основу властитих вишегодишњих теренских истраживања својеврсно хетерогене београдске уличне музичке сцене, ауторка разматра начин на који различите уличне музичке праксе утичу на обликовање идентитета појединих локација и града у целини. Дајући одговоре на бројна постављена питања (*да ли градске власти утичу на просторни распоред уличних музичара?*; *у којој мери савремени музички трендови утичу на њихов репертоар?*; *који су мотиви за свирање на улици?* и многа друга), текст указује на потенцијал „улице као терена“ у контексту антрополошких истраживања.

Текст *Ког је рода град? Одоними и ородњавање простора: пример града Новог Сада*, који потписује др Тијана Јаковљевић Шевић, сарадница Регионално-интернационалног музеја женске културе (Museum Frauenkultur Regional-International), у Фирту (СР Немачка), даје допринос истраживањима урбаног простора у родном дискурсу. Рад представља резултат оригиналног научног истраживања удела женске историје у мапирању и меморијализацији урбаног простора Новог Сада, те друштвених улога и доприноса жена у службеним наративима и урбаним идентитетским политикама који се рефлектују кроз улично називље. Посматрајући улице као „арене сећања, памћења и заборављања женске историје“, ауторка дискутује о низу проблема, попут квантитативног удела женских антропонима у градској одонимији, структури ородњених одонима, друштвеном доприносу жена чија су имена уписана у урбани јавни простор града итд. Анализа родног идентитета посматраног града темељи се на писаним изворима, литератури и регистрима новосадских улица, службеним актима и мапама, као и подацима добијеним из тридесет полуструктурираних интервјуа.

Кристијан Обшуст, МА, стручни сарадник у Архиву Војводине и Центру за истраживање колективних идентитета и политичке митологије (Нови Сад), аутор је *Прилога проучавању званичне културе сећања Новог Сада у контексту истраживања антропологије града*. Рукопис приказује основне карактеристике званичне културе сећања у Новом Саду, у распону од

око два века, највише сегменте ономастике и споменичке меморијализације јавног простора. У нуклеусу града, пре свега на централним градским улицама и трговима, аутор мапира, бележи и интерпретира различите локације као места колективног сећања и комеморације, препознајући их као битне за културу сећања, заједничку меморију и идентитет града у целини. Ауторова периодизација званичне културе сећања на простору посматраног града и иницијални закључци о овом питању илустровани су бројним примерима.

Текст који закључује темат ревидира комплексан однос човека и простора коришћењем метода сензорне етнографије. У коауторском раду *Дражи заједништва: сензорни приступи просторним заједничким добрима*, Сара Николић, студенткиња докторских студија на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду и истраживачица-приправница у Институту за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду и Ања Вујовић, студенткиња мастер студија на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, на примерима једног београдског сквотерског колектива и коришћења заједничких јавних простора у познањским насељима, разматрају теме попут самоуправљања, *commons*, сензорне етнографије итд. у оквиру актуелних теоријско-методолошких истраживања сензорности у хуманистичким и друштвеним наукама. Указујући на важност чула, сећања и живљених светова у производњи друштвеног простора, текст даје допринос ретким прилозима из области сензорних истраживања у српским урбаним просторима.

Град приказан у овом темату „није реификација, већ средиште истраживања културних и друштвено-политичких манифестација урбаног живота и свакодневних пракси осликаних у урбаним етнографијама“ (Low 2006, 18). Радови, са једне стране, питања *урбаног* разматрају и анализирају на различитим теоријским и методолошким ралинама. Са друге стране, представљене интерпретације града (које су само неке од могућих) имају заједничку нит која очитује „поимање града у контексту живљеног искуства, које, као детерминанта антрополошког урбаног истраживања, претвара град из апстрактне структуре у свакодневну праксу и симболичко место“ (Low 2006). Најзад, приказане студије из српске урбане антропологије би требало да допринесу повећању знања о *граду* као изузетно сложенем феномену, чија свака компонента има слојевиту значењску структуру, и подстакну даља систематска проучавања у овој области.

Захваљујем се ауторима на одзиву да заједнички размишљамо и истражујемо у/о граду; рецензентима који су издвојили време да прегледају и дају своју оцену пријављених рукописа и колеги др Срђану Радовићу на несебичној стручној помоћи током процеса уређивања темата.

Литература

- Bogdanović, Bojana. 2019. *Antropologija grada – političko konstruisanje prostora*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Dražeta, Bogdan. 2018. „Nacrt istraživanja javnih gradskih prostora u Mostaru i Sarajevu“. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 82: 53–70.
- Low, Setha. 2006. „Uvod: teorijsko promišljanje grada.“ U *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*, ur. Setha M. Low, 17–58. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Mamford, Luis. 2003. *Grad u istoriji*. Beograd: Marso:Book.
- Pantelić, Nikola. 1995. „U spomen Tihomira Đorđevića i Jovana Erdeljanovića.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. XLIV: 11–16.
- Radović, Srđan. 2017. „Urbana istraživanja u etnologiji i antropologiji u Srbiji – od ‚udaljenog‘ pogleda do ‚subdiscipline‘“. *Etnoantropološki problemi* n. s. 12(2): 583–601.

Примљено / Received: 25. 02. 2020.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.

Весна Вучинић Нешковић

Одељење за етнологију и антропологију
Филозофски факултет Универзитета у Београду
vvucinic@f.bg.ac.rs

Настава урбане антропологије на терену: проучавање расељавања Рома у Београду*

Овај рад обухвата и у једну целину повезује урбану антропологију, методологију теренског истраживања и антропологију образовања. Рад има за циљ да представи структуру, динамику и главне резултате спровођења наставе урбане антропологије на начин на који је она реализована у јесењем семестру 2012–2013. школске године, када је предмет био посвећен присилном расељавању ромске популације услед великих инфраструктурних радова који су се одвијали на београдским мостовима. Обрада ове теме на предмету Национална етнологија/антропологија – град и култура, на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, представља прву у низу обрада акутних социо-културних проблема у градовима Србије посредством истраживачких пројеката у којима су учествовали студенти. Настава је подразумевала групно истраживање у које је било укључено двадесет троје студената четврте године основних академских студија. Студенти су формирали пројекат под руководством предметног наставника са задатком да проуче ситуацију у којој су се нашли расељени Роми. Проучавање је фокусирано на расељавање два неформална ромска насеља на Новом Београду, и то испод моста Газела и поред насеља Белвил. Закључци и дискусија се баве анализом педагошко-сазнајних исхода интегрално конципиране и истраживачки оријентисане наставе.

Кључне речи: урбана антропологија, интегрална истраживачка настава, групно теренско истраживање, принудно расељавање Рома, Србија

* Овај рад је резултат истраживања на пројекту бр 177018, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Прва верзија овог рада представљена је на 17. Светском конгресу Међународне уније антрополошких и етнолошких наука (IUAES) са насловом *Evolving Humanity, Emerging Worlds*, одржаном од 5. до 10. августа 2013. године у Манчестеру, Уједињено краљевство.

Желим да искористим прилику да се захвалим мојим студентима који су показали висок ниво истраживачке радозналости и одговорности у овом наставно-истраживачком пројекту. Такође, сви ми заједно смо захвални нашим испитаницима, становницима ромских и околних насеља у Миријеву и Реснику, који су пристали да са нама поделе своја искуства суочавања са друштвеном драмом у којој су се нашли.

Urban Anthropology Course in the Field: Studying Resettlement of Roma in Belgrade

This text brings together few areas of anthropological interest, namely urban anthropology, fieldwork methodology, and anthropology of education. Its aim is to present the structure, dynamics and main results of an urban anthropology course as it was realized in the fall semester of the 2012–2013 school year. The course was devoted to the forced resettlement of the Roma population due to large infrastructure projects that were taking place in the vicinity of the two Belgrade bridges. Realization of this topic during the course entitled National Ethnology/Anthropology – City and Culture at the Department of Ethnology and Anthropology of the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, represents the first in a sequence of students' research projects related to acute socio-cultural problems in the cities of Serbia. The course was realized through group research, which included twenty-three senior year students. The purpose of the project was to study the situation in which the Roma found themselves after resettlement. Investigation was focused on the period after dismantling of two informal Roma settlements in New Belgrade – one situated below the bridge “Gazelle”, and the other beside “Belville”, the modern residential block near which the access roads to the new “Ada Bridge” were to be constructed. Conclusions and discussion deal with analysis of pedagogical and research outcomes of this integrally conceived and empirically oriented course.

Key words: urban anthropology, integral research pedagogy, group fieldwork, forced Roma resettlement, Serbia

1. Увод

Овај рад обухвата и у једну целину повезује урбану антропологију, методологију теренског истраживања и антропологију образовања.¹ Циљ рада је да прикаже детаљну етнографију једног курса урбане антропологије, одржаног у јесењем семестру школске 2012–2013. године. Актери етнографије су учесници у наставно-истраживачком процесу који сам координирала као наставник на предмету Национална етнологија/антропологија – град и култура. Главни актери су били студенти, њих двадесет и троје,² који су похађали и успешно завршили овај курс. Они су пролазили кроз процес учења тако што су истраживали живот друге групе актера, а то су били учесници у друштвеној драми измештања ромских насеља у Београду, дакле сами Роми који су присилно расељени, као и становници општина Ресник и Миријево, на чију територију су Роми досељени. Овим актерима били су придружени и

¹ Овде под Антропологијом образовања подразумевам под-дисциплину која се бави културном контекстуализацијом образовања, дубинским структурама социјализације и интеркултурним разумевањем. О овоме погледати: Bloome et al. 2018.

² Предмет Национална етнологија/антропологија – град и култура, школске 2012–2013. године похађали су следећи студенти: Антонијевић Ирена, Бјелогрић Милица, Божовић Немања, Вујић Ивана, Вуковић Сања, Димитријевић Марија, Голубовић Невена, Толовић Софија, Живковић Кристина, Игњатовић Мирјана, Карић Милица, Којанић Огњен, Костић Дејана, Кубичела Ана, Мандић Марина, Мошић Дејан, Радовић Јелена, Радуловић Сања, Сабо Леа, Савић Небојша, Стевановић Наташа, Цагић Ана и Цветковић Мирјана.

представници страних и домаћих невладиних организација које су јавно заступале интересе ромске популације.

2. О установљавању наставе урбане антропологије на Филозофском факултету у Београду

Настава урбане антропологије установљена је на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду према наставном програму из 2002. године. Тада је предмет Урбана антропологија био уведен као обавезан двосеместрални предмет за студенте четврте године основних академских студија, који су је први пут слушали током школске 2005–2006. године.

За осмишљавање овог предмета била је значајна чињеница да је у домаћој, односно српској научној средини, почетком 2000-их година, истраживање градских феномена било већ увелико утемељено. С једне стране, могли смо се ослонити на наше претходнике у научном родослову, тј. на радове оснивача етнолошке науке у Србији (Pavković 1991), а с друге на савременике који су, нарочито почев од раних 1980-их, породили низ радова који су континуирано градили корпус антрополошких тема о граду (Kovačević 2005, Radović 2017). Овакав развој био је обележен одржавањем Осмог саветовања Етнолошког друштва Србије 1984. године у Смедереву са темом „Урбано и савремено“ (Bandić 1984, Ljuboja 1984, Kovačević 2015, 75). У складу с тим, поједини садржаји урбане антропологије ушли су у наставу етнологије пре увођења предмета под овим називом у оквиру различитих предмета почев од половине 1980-их.³

Дакле, на самом почетку 21. века, стекли су се услови да се и у српској етнолошкој и антрополошкој универзитетској средини оснује предмет посвећен поддисциплини која је током претходне две деценије развијана преусмеравањем истраживачких тема са села на град, и са традиционалних на савремене феномене, а која је у западној антропологији почела да се обликује као универзитетски предмет неколико деценија раније (Gmelch, Kemper & Zenner 1996, Jaffe & De Koning 2015).

Увођење предмета Урбана антропологија било је потребно и корисно у склопу читавог програма студија на Одељењу за етнологију и антропологију, тј. било је инспирисано потребом да ова важна област антрополошког рада и знања буде покривена наставним програмом. Реформа програма која је била у припреми током 2001. године отворила је простор за реконцептуализацију основних студија на бази постојећих предмета, као и њихово обогаћење значајним бројем нових предмета, међу којима је био и предмет Урбана антропологија.

³ Ови садржаји били су пре свега присутни у предмету Етнологија Југославије – социјална култура, као и у предмету Етнологија Југославије – материјална култура.

Најзад, увођење овог предмета било је додатно инспирисано мојим дугогодишњим истраживачким интересовањем за појаве и процесе који карактеришу град као свеукупни историјски, географски, политички, економски, урбанистички, али пре свега, друштвени и културни феномен. Овом темом сам почела да се бавим у оквиру мастер студија на Универзитету Харвард, САД, када сам изучавала градове источне Азије, пре свега Кине и Јапана (Vučinić 1985, 1986a, 1986b, 1993). По повратку у земљу и запослењу на Филозофском факултету у Београду, истраживања сам продубила радом на докторској тези *Антрополошка анализа старог језгра Дубровника* (Vučinić 1993), чија је каснија допуњена верзија објављена под насловом *Просторно понашање у Дубровнику: антрополошка студија града са ортогоналном структуром* (Vučinić 1999).⁴ Захваљујући разумевању и интелектуалној флексибилности моје менторке проф. Ђурђице Петровић, спровела сам антрополошко, али истовремено и интердисциплинарно истраживање свакодневног живота у древном граду на обали Медитерана.

Уводећи нови предмет са називом Урбана антропологија, желела сам да на основу изабране теоријске и емпиријске литературе подстакнем студенте да размишљају о томе шта је то што градски живот чини посебним у односу на живот села, али и других типова насеља који настају услед растуће урбанизације, чинећи разнолике урбано-руралне форме.

Прве године наставе биле су посвећене упознавању са домаћом и страном литературом на различите теме из урбане етнологије и антропологије. Предмет се бавио најзначајнијим проблемима који одређују град као специфичан просторни и културни ентитет, као и посебности градског начина живота. Садржај предмета обухватио је теме као што су: историјат развоја урбане антропологије у свету и код нас, дефинисање „урбаности“, извори и методе за истраживање града, досељавање и адаптација становника на град, друштвена организација и односи у граду (пре свега брак, породица и сродство), етницитет и међуетнички односи, друштвене класе, односно култура сиромаштва, средње класе и елита. Од самог почетка, посебно место у наставном садржају имале су конструкција урбаних простора и места у свакодневном животу, ритуализација свакодневице и обредне праксе.

У складу са истим опредељењима, приликом промене наставног програма 2009. године, уведен је и предмет Национална етнологија/антро-

⁴ Треба приметити да поједини хронолошки прегледи студија о истраживању града треба да буду допуњени, јер у супротном слика о развоју урбане антропологије у Србији може да остане непотпуна, а тиме и нетачна. Тако је Срђан Радовић у свом раду „Урбана истраживања у етнологији и антропологији у Србији“ (Radović 2017), поред моје монографије *Просторно понашање у Дубровнику* (Vučinić 1999), изоставио да наведе и докторску тезу написану на исту тему шест година раније (Vučinić 1993). Такође, када говори о развоју проучавања корзоа, он пропушта да помене мој први рад на ову тему који у потпуности развија анализу корзоа као комплексног социо-просторног урбаног феномена (Vučinić 1994), да би поменуо два рада која су уследила касније (Vučinić & Antonijević 1998, Vučinić-Nešković & Miloradović 2005).

пологија – град и култура, као обавезан једносеместрални предмет на четвртој години академских студија.⁵ Предмет је први пут одржан у јесењем семестру 2012. године, и био спровођен до 2017. године, када је, према новом наставном плану (из 2013. године), замењен предметом Етнологија/антропологија света – урбана култура и друштво Кине.⁶ За разлику од предмета Урбана антропологија, који је имао чвршћу структуру, предмет Национална етнологија/антропологија – град и култура је био флексибилније конципиран, са намером да представља подручје експериментисања, односно увођења нових тематских и методолошких приступа проучавањем литературе, али и увођења једноставних теренских задатака. Притом, предмет Урбана антропологија остао је до данашњих дана један од кључних предмета на основним академским студијама.

Најзад, предмети у вези са урбаном антропологијом уведени су и на постдипломске студије. Тако је 2009. године на докторским студијама уведен предмет Урбана антропологија, а 2014. године и Урбана антропологија и антропологија простора. У исто време, 2014. године, на мастер студијама, уведене су теме везане за урбану антропологију у оквиру предмета Антропологија савремености, и Урбане и родне студије.

3. Град и култура 2012. године: Интегрални истраживачки процес и конкретан план реализације

а. Контекст из кога се изнедрила истраживачка тема

Током припрема за одржавање наставе у 2012–2013. школској години, поред устаљеног оквира који је развијан у претходном периоду, тренутне околности наметнуле су теме којима сам одлучила да се бавим у оквиру своја два предмета на основним академским студијама. За предмет Урбана антропологија, у центар пажње те године био је постављен концепт „антрополошког не-места“ Марка Ожеа (Ože 2005).

У исто време, следила је припрема садржаја наставе за предмет Национална етнологија/антропологија – град и култура. С једне стране, под утицајем теоријских тема у вези са различитим градским проблемима и, с друге, ослушкивањем акутних социо-културних проблема у Србији, дошла

⁵ У међувремену, предмет Урбана антропологија (према наставном програму из 2006. године) био је пребачен на трећу годину основних академских студија.

⁶ Предмет Етнологија/антропологија света – урбана култура и друштво Кине установљен је с обзиром на повратак предметног наставника интересовањима за проучавање културе и друштва Кине, које датира из периода основних и магистарских студија. Одељење је прихватило увођење овог предмета као посебан ресурс, с обзиром на то да је то први предмет на Филозофском факултету Универзитета у Београду, који се у целини и експлицитно бави друштвом и културом Кине. Иако су га под овим именом први пут слушали студенти четврте године, током школске 2017–2018. године, његов садржај је био присутан у оквиру предмета Град и култура од школске 2013–2014. године.

сам на идеју да предмет у овој школској години буде посвећен теми „Узроци, процеси и последице расељавања ромске популације услед инфраструктурних радова на београдским мостовима“.⁷ Циљ је био да се истражи реалност која стоји у позадини друштвене драме, навелико присутне у медијима који су пратили расељавање неформалних ромских насеља током реконструкције моста Газела, и изградње прилазних путева моста на Ади поред новобеоградског насеља Белвил. Истраживање је требало да буде фокусирано на две локације на које су Роми смештени и реакције домаћег становништва, и то у приградским насељима Миријево и Ресник.

Овај акутни проблем посматран је посредством теоријских концепата и практичних импликација феномена измештања људске популације и стања узнемирености и несигурности на новој локацији, кроз које подједнако пролазе како пристигла група тако и локална заједница која их прима. Поврх тога, овај курс требало је да понуди нове педагошке методе бављења мини теренским пројектом, усмереним на друштвену (и политичку) драму у коју је, бар једно време, било укључено целокупно друштво Србије.

Драма везана за мост Газела избила је у јулу 2011. године, када су европске инвестиционе банке, уз подршку организације Amnesty International и локалних невладиних организација, тражиле од београдских власти да на адекватан начин реше проблем становања и запослења Рома који су током претходних година расељени из нехигијенских насеља (укључујући и насеље испод Газеле, које је расељено 31. августа 2009), упозоравајући их да ће у супротном замрзнути следећу рату кредита обезбеђену за реконструкцију моста. Један пример алармантних вести под насловом „Банка не да паре, стају радови на Газели“, гласио је овако: „Европска инвестициона банка неће да одобри додатних 25 милиона евра кредита за завршетак радова на Газели, јер Роми нису добили станове. Реконструкција најпрометнијег моста и жиле куцавице Београда биће прекинута следеће суботе“.⁸ Градске власти пожуриле су да дају податке о томе да су адекватно збринули расељене Роме широм Београда и Србије, обезбедили им личне карте, здравствено осигурање, помогли да се деца упишу у школе, и омогућили да конкуришу за социјалне станове. Инвестиционе банке прихватиле су ову аргументацију и одобриле кредит у јулу 2011. године.⁹

⁷ Истовремено, ова тема се ослањала на моја ранија истраживачка интересовања о Ромима, исказана у раду „Антропологија у ‘дивљим’ насељима: поглед на Старо сајмиште“ (Vučinić 1995), који се бавио питањима егзистенције и будућности становника насеља Старо сајмиште у непосредној близини моста Газела, као и у раду „Етничка и територијална дистанца између српске и ромске деце школског узраста“ (Vučinić & Matić 1996), заснованом на теренском истраживању у Обреновцу.

⁸ „Banka ne da pare, staju radovi na Gazeli.“ 2011. Press, 7. jul. <https://arhiva.vesti-online.com/Vesti/Srbija/149072/Banka-ne-da-pare-staju> (pristupljeno 1. decembra 2019).

⁹ „EIB uplatio ratu, Gazela po planu.“ 2011. b92.net. 8. jul. https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=07&dd=08&nav_id=524211 (pristupljeno 21. novembra 2019).

Драма у случају уклањања ромског насеља у близини Белвила, елитног стамбеног комплекса на Новом Београду, због завршавања изградње прилазних путева за нови Мост на Ади, настала је када се читав град подигао на ноге за време јавног протеста становника Ресника, приградског београдског насеља за које је градска скупштина одлучила да треба да прими један део Рома настањених поред Белвила.

Протест се одвијао у априлу 2012. путем мирних маршева, петиције, касније и сукоба са полицијом, као и неформалне посете делегације из Ресника „могућим суседима“ (Ромима који су чекали расељавање) са циљем да их информишу о неадекватним условима живота који их чекају на новој локацији. У медијским извештајима могли су се видети Ресничани како потписују петицију, и како носе транспарент „Не мрзимо никог, волимо Ресник“. У августу 2012, уз гаранције градоначелника Београда, и обезбеђење полиције, Роми из насеља код Белвила пресељени су у Ресник.

Дакле, с једне стране могло се говорити о друштвеној драми која је настала приликом уклањања неформалних ромских насеља која су била на путу довршавању радова на великим београдским мостовима. С друге стране, две опречне реакције локалних заједница које је градска управа одредила као прихватне локације – становници староседелачког ромског насеља на Орловом брду у Миријеву били су спремни да прихвате своју сабраћу, док су становници Ресника организовали протесте, говорећи да они већ имају „своје Роме“. Овакво компликовано стање представљало је интригантан истраживачки проблем који сам са својим студентима желела да истражим управо на две поменуте локације.

б. Приступ интегрално конципиране и истраживачки оријентисане наставе

Увођење новог приступа имало је за циљ развијање интегрално конципиране и истраживачки оријентисане наставе, која укључује теренски рад. План је био да се у дванаест недеља, колико је било пред нама, спроведе мини истраживачки пројекат који ће имати своје научне, методолошке и наставно-педагошке импликације. Часови су осмишљени тако да предметни наставник води и координира истраживачки процес, у коме ће студенти активно учествовати, почев од проналажења извора (штампани и визуелни медији) и научне литературе, дефинисања истраживачке теме, конструисања узорка, припреме упитника, спровођења истраживања, вођења дискусија о искуствима са терена, до прављења транскрипата интервјуа са испитаницима, усменог презентовања резултата истраживања и писања семинарског рада на основу овог истраживања.

Након првог часа, који је био посвећен упознавању са предметом и методом рада, **други час (12. октобар) био је посвећен истраживању извора о задатој теми**, и њиховом вредновању. Сваки студент добио је задатак да представи и прокоментарише природу једног конкретног медијског извора. Такође, требало је да студенти размишљају о коришћењу извора за рекон-

струкцију следа догађаја у вези са два случаја – расељавања Рома испод Газеле и расељавања Рома код Белвила. И заиста, током часа представљани су разноврсни извори, како у писаној тако и визуелној форми, а на самом крају започео је и разговор о следу догађаја.

Трећи час (19. октобар) био је посвећен реконструкцији догађаја и идентификацији актера друштвене драме. У дискусији су учешће узели сви присутни студенти.

У вези са случајем Газела, вести са најавом исељавања почеле су да се појављују знатно пре него што је оно заиста било предузето, тј. у јуну 2005. године. Тако Новости преносе да је постојеће насеље требало да се расели 2005, а ново изгради за њих до пролећа 2006. године. Тада су били и протести у насељу Др Иван Рибар, које је требало да прими ове Роме. На другом крају временске линије, где она долази до данашњег дана, видимо да је случај Газела још увек актуелан, јер 17. октобра 2012. излази чланак у коме се каже да су банке закључиле да расељавање није обављено како треба, те траже излазак на терен ради провере стања.

На основу извора које су представили студенти, овако смо реконструисали след догађаја око расељавања ромског насеља испод моста Газела:

- 11. јун 2005. Новости објављују да је насеље требало да се расели 2005, а ново изгради до пролећа 2006. Говори се о протестима у насељу Др Иван Рибар, где је требало да се преселе Роми. Напомиње се да није реч о расизму.
- 22. јуна 2006. Новости, и 25. августа 2007. Политика објављују да је потписан уговор између Пuteва Србије и Европске инвестиционе банке за добијање кредита, уз услов расељавања Рома испод моста (Уговор је потписан 15. маја 2007). Најављује се исељавање у Овчу, Борчу, Моштаницу, Камендин (Земун поље).
- Град се умешао да помогне изградњу социјалних станова, јер су уговор потписали банка и Пuteви Србије.
- 2008. и 2009. Састанци Рома и градских власти поводом расељавања.
- 21. август 2009. Најава расељавања.
- 31. август 2009. Расељавање је спроведено у једном дану (више од 1000 становника је расељено).
- септембар 2009. Новости објављују чланак „Из ђубрета у учионице“. Наводе да је 118 деце уписано у школе 2009. године, а 142 детета 2010. године.
- март 2010. Почела реконструкција Газеле, која треба да траје две године. (Уговор између предузећа Пuteви Србије и Штрабаг потписан 15. марта 2010).

- лето 2010. Конкурс за социјалне станове: 18 породица испод Газеле добило је ове станове. У другом чланку помиње се да су неке породице комунални инспектори иселили из станова.
- 8. јуни 2010. Новости извештавају да је Министарство финансија потписало анекс уговора због социјалних станова. Анекс је потписан 25. маја 2010. Влада Србије постаје гарант изградње социјалних станова. Град је 1. марта 2010. потврдио да је испунио услове. Градоначелник Ђилас даје изјаву да нико није тражио од Града да обезбеди станове за расељене Роме.
- април 2011. Новости објављују чланак „Роми задовољни у контејнерима“. Помиње се насеље Камендин у Земун пољу. (Једна студенткиња близу станује и каже да тамо постоје две стамбене целине. У једној је становништво разноликог профила, има чак и доктора, друго је за сиромашне и Роме.)
- лето 2011. Догодио се одрон на делу Газеле, те је Ђилас пожурео да се реконструкција заврши. Постало је опасно за прелазак саобраћаја.
- 7. јули 2011. Медији објављују вест „Банка не да паре, стају радови на Газели“, а у поднаслову „Европска инвестициона банка неће да одобри додатних 25 милиона евра кредита за завршетак радова на Газели, јер Роми нису добили станове“.
- 8. јули 2011. Медији објављују „ЕИБ уплатио рату, Газела по плану“.
- 20. јун 2012. Политика објављује чланак „Ђаци махали ђачким књижицама“.
- 17. октобар 2012. Инвестиционе банке су закључиле да расељавање није обављено како треба – траже излазак на терен да се провери стање.

На основу студентског истраживања електронских медија, на следећи начин смо реконструисали расељавање Рома код насеља Белвил.

- 9. април 2009. Најава Универзијаде у Београду. Објављен је план да део становника из срушених барака оде у Орловско насеље.
- 23. април 2009. Житељи Белвила протестују на улици Јурија Гагарина.
- април 2009. Најављено пресељење ромских породица са различитих локација на Орлово брдо у Миријеву, где их спремно али помало и са стрепњом дочекују староседелачке породице миријевских Рома.
- 8. мај 2009. код Белвила је изгорело 9 барака.
- 19. јун 2009. Ограђено је ромско насеље у Блоку 67 (код Белвила).
- 26. јун 2009. Организован је „Протест против логора Белвил“. Изашло је доста света, било је и интелектуалаца и уметника који су

критиковали власт, јер су сматрали да је проблем стар а они су тек сада почели да га решавају.

- 2010. Блиц извештава да је порушено 28 уцерица и Роми пресељени у Орловско насеље.
- 27. март 2012. Ђилас најављује расељавање.
- 8–12. априла 2012. Текстови о протесту у Реснику. 8. априла избили су сукоби, 11. априла блокиран је саобраћај и организован миран протест. 11. априла дошли су да се протесту придруже из Миљаковца 3, Сунчаног брега и из Јајинаца.
- 25. април 2012. Блиц (и дан касније Пешчаник): побројана кршења права.
- 26. април 2012. Медији извештавају: Расељено 257 породица, а 124 дошле у Ресник.
- 27. април 2012. НВО Праксис ургира да лица расељена у унутрашњост Србије треба да добију помоћ од 20–30.000 дин.
- 5. мај 2012. Вести да се у Јабучком риту појављују графити са кукастим крстом. Дивља депонија настаје на истом месту.
- 31. мај 2012. Стање у контејнерским насељима у Јабучком риту је тешко. Не могу да дођу до хране јер немају паре за превоз, а ту је и загађена бара.
- јул 2012. Роми расељени из Н. Београда у складишту нишке фабрике Вулкан добили су напокон воду. Градоначелник пре тога обезбедио воду.
- 26. јул 2012. Омбудсман објављује да су Роми из Белвила добровољно, а не присилно расељени.
- јул 2012. Лесковачка власт намерава да расели оне Роме који су били привремено у хостелу и даће им 20.000 дин., а они треба сами да се снађу у погледу даљег становања.

Коментаришући наведене медијске вести, студенти су уочили да је очигледна усмереност медија према угрожености и лошем животном и стамбеном стандарду Рома у ова два насеља, као и према протестима с обе стране. Нико се није заинтересовао за механизме притисака, који су се успостављали између власти (градске и републичке), инвестиционих банака, невладиних организација за људска и мањинска права и извођача радова (домаћих и страних).

Након тога, заједно смо идентификовали актере ове драме. То су били:

- (1) Роми (који бивају расељени на територији Београда и у осталим деловима Србије);

- (2) Представници државе: општине, града, владе (министарства за финансије, за инфраструктуру, за социјална питања, и за људска и мањинска права);
- (3) Инвеститори (Европска банка за развој и реконструкцију и Европска инвестициона банка);
- (4) Извођачи радова (Путеви Србије, Мостоградња, Штрабаг);
- (5) Невладине организације: (а) Које се баве људским и мањинским правима, домаће и стране (Праксис, YU COM, Жене у црном, Amnesty International), (б) Ромске организације;
- (6) Општинске институције: (а) Власти локалне самоуправе (општине), (б) Школе и вртићи, (в) Центри за социјални рад, (г) Општинске невладине организације (нпр. Ром Звездара), (д) Локална удружења грађана за спровођење реституције земљишта;
- (7) Локалне заједнице које у своје насеље примају ромско становништво.

Када смо покушали да класификујемо изворе, видели смо да је то доста тешко учинити. Можда је најједноставније разликовати писани материјал и видео-материјал. Такође, имамо вести званичних домаћих и страних медија (највише писаних), затим извештаје на Јутјубу (YouTube), као и разне блогове и сајтове, где се објављују вести и коментари на њих.

Четврти час (26. октобар) био је посвећен истраживању научне и стручне литературе о исељавању Рома. Задатак је био да сваки студент донесе списак од пет библиографских јединица (са кратким прегледом садржаја) и једну од њих представи на часу усмено. Ова вежба била је усмерена на упознавање са концептом „анотиране библиографије“, као и на заједничко формирање списка литературе на задату тему.

У потрази за литературом, студенти су укуцавали у претраживаче кључне речи: „Роми“, „сиромаштво“, „социјална искљученост“ и слично. Сви осим једне студенткиње, која тренутно у кући нема ни струју ни компјутер, тражили су литературу на интернету, док је она ишла по библиотекама. По типу текстова, закључили смо да се разликују: стратегије и акциони планови владе, научни чланци, прегледни чланци, поглавља у зборницима и монографије.

Теме које су се континуирано провлачиле кроз литературу су следеће:

- (1) Друштвени и културни процеси у које су укључени Роми (М. Мацура, Ђ. Петровић);
- (2) Идентитет и култура Рома и њихова интеграција у Србији (Г. Башић);
- (3) Културни идентитет Рома и однос са другим етничким заједницама на Косову и Метохији (С. Златановић);

- (4) Репродукција и планирање породице код Рома (Ј. Чворовић);
- (5) Ромска насеља и њихово становање (С. Вујовић „Роми и становање“);
- (6) Економија присилног исељавања (М. Cerhea);
- (7) Питања адекватног решавања стамбених проблема расељених Рома (студија Amnesty International, „Дом је више од крова над главом“);
- (8) Роми као избеглице (Б. Јакшић, „Људи без крова над главом“ – Роми са Косова и Метохије у Црној Гори);
- (9) Роми као гастарбајтери (А. Банић-Грубишић);
- (10) Стварање новог гета (С. Миладиновић);
- (11) Конструкција простора и места у наративима Рома номада и насељеника (А. Janko Spreizer);
- (12) Просторна стабилизација и „удوماћивање“ Рома (Р. Дилић);
- (13) О умећу преживљавања (Б. Јакшић, „Уметност преживљавања“ – између осталог, и о заједницама које их примају);
- (14) Права Рома по основу споразума о реадмисији (са Немачком, Шведском и Норвешком);
- (15) Правни аспекти неразрешених питања Рома (Праксис „Правно невидљива лица у Србији“, П. Антић „Роми: право на правни интегритет“);
- (16) Права Рома на социјалну и здравствену заштиту, становање, образовање и запосленост;
- (17) Ромска деца у специјалном образовању у Србији (П. Антић, питање великог броја ромских ученика у школама за децу са посебним потребама);
- (18) Негативне последице рада НВО са ромском децом, које се односе на петрификацију њихове културе сиромаштва, и прибегавање Рома негативној асимилацији;
- (19) Стереотипи о Ромима и њихова репродукција (Н. Симеуновић);
- (20) Етничка и социјална дистанца према Ромима и међу њима (В. Вучинић и Ј. Матић);
- (21) Дискурс о загађености и нечистоћи (М. Стјуарт);
- (22) О обнови ромске енклаве Орловско насеље (В. Мацура);
- (23) О насељу Газела – упутство за разумевање њиховог живота (L. Agerman et al.).

За следећи час најавила сам формирање група у складу са одређењем за истраживачки локалитет, као и за једну од две популације унутар сваког локалитета – пресељене Роме или становнике насеља у које су

Роми досељени. Пријавило се и неколико студената који су предложили посебне теме, које су узимале у обзир друге актере у процесу расељавања Рома. Ове теме појавиле су се услед тога што су ови студенти имали могућност да успоставе контакт са представницима невладиних организација које се баве правима Рома или другим актерима у вези са истраживаном темом. Сматрала сам да овај истраживачки пројекат треба у том смислу да буде флексибилан. У складу с тим, сваки студент добио је задатак да припреми десет кључних питања.

Пети час (2. новембар) био је посвећен планирању методологије истраживања. У плану је било дефинисање теме истраживања и конципирање методологије истраживања, што је подразумевало дискусију о томе како упитник треба да изгледа и како да се спроводи. Упитник је требало да буде израђен заједничким напором на самом часу.

Час је био врло продуктиван. Пошли смо од социо-демографских питања, којима би требало да почне сваки упитник. Ова питања студенти нису унапред спремали, те сам им објашњавала која питања треба да буду заступљена и зашто су она важна. Записали смо десет таквих питања, која би требало да послуже за оба упитника, тј. и за ромску популацију која је досељена, и за популацију која их је примила на новој локацији. Успут сам објашњавала важност принципа да испитаници треба да одлуче понаособ да ли ће остати анонимни или не. Објаснила сам и важност уводног текста који испитаницима треба да објасни тему истраживања, и који треба написати на првој страници упитника. Одлучили смо да ја напишем тај уводни текст. Заједница у коју намеравамо да идемо ради испитивања треба да схвати да нисмо дошли као инспекција, већ као студенти и истраживачи које интересује како они стварно живе на новој локацији. Расправљали смо потом како да дефинишемо питања у вези са претходним стамбеним локацијама у Београду, као и како да поставимо питање о пословима којима се испитаници баве, односно од којих зарађују за живот.

Затим смо прешли на питања која су везана за тему коју истражујемо. За популацију расељених Рома поставили смо следеће питања: под којим условима су пресељени, какви су им објективни услови за живот (квалитет живота) на новој локацији (физичка и друштвена инфраструктура), да ли су регистровани на датој локацији (боравиште, лична карта, здравствено осигурање, деца у обданишту и школи), како изгледа њихов друштвени живот са сународницима и са осталим становницима насеља, као и шта мисле да је њихова трајнија стамбена перспектива. Дакле, интересовало нас да ли су се уклопили у нову средину, да ли у њој могу да преживе и да ли је сматрају сталним боравиштем. Напокон, требало је видети како се може оценити тај њихов осећај живљења на новој локацији и са новим суседима. У другом делу часа, прешли смо на састављање питања за популацију која је примила пресељене Роме. Сви су учествовали у дефинисању питања, али сам ја дала нит водиљу и записивала предложена питања. Студенти су били потпуно спремни за ову дискусију с обзиром на то да су унапред написали потенци-

јална питања. Било је дилеме да ли да та питања буду специфична или да буду општија, те да тако избегнемо Да/Не одговоре, а подстакнемо шире одговоре у којима би се испитаници изразили на свој начин.

Додатна питања припремило је неколико студената који су намеравали да раде посебне теме, као, на пример: (1) Инцидент убиства које је починио Ром у Јабучком риту, након чега је ромска заједница оданде протерана, да би се након тога под заштитом полиције вратила у своја станишта; (2) Искуства просветних радника са уклапањем ромске деце у наставу, и то у Реснику, где су скоро доспели, и у Земуну, где има доста Рома староседелаца; (3) Ставови представника Amnesty International у Београду поводом пресељења Рома, и ставови домаћих невладиних организација попут Праксиса.

Закључили смо да се упитник ради из више итерација. Неки студенти су сматрали да упитник који састављамо треба да им послужи као оријентир за разговор. Објаснила сам да упитник треба да се спроведе у целини и да се, што је могуће више, инсистира на добијању одговора на сва постављена питања.

Шести час (9. новембар) био је посвећен даљој конкретизацији методологије теренског истраживања. План за овај час било је пролажење кроз завршне верзије упитника, дефинитивну поделу студената у истраживачке групе, планирање узорка и организовање првог заједничког одласка на терен.

За овај час прекуцала сам и мало дотерала упитнике које смо заједно саставили на претходном часу. Додала сам и неколико нових питања. Испало је да оба упитника, тј. „Упитник за Роме у контејнерским насељима“, и „Упитник за становнике у чије насеље су Роми досељени“ имају подједнак број питања. Први део, који се односи на социо-демографске карактеристике испитаника има 12 питања, а други део, који се односи на задату тему има 17 питања. Наравно, први део је састављан тако да одговара обема популацијама, а други да одговара свакој понаособ, али ипак тако да се питања за једне огледају у питањима за друге. Други део упитника, који се односио на становнике у чија насеља су Роми досељени, имао је два питања која су се разликовала за сваки локалитет понаособ. (Упитнике видети у прилогу на крају текста).

Пошто су на часу студенти добили оба упитника, прошли смо кроз њих још једном, уз моје објашњење зашто и где сам убацила нова питања. Након тога, замолила сам их да се поделе у четири групе (изузимајући неколицину који су се већ определили да раде специфичне упитнике). Интересантно је да су најбрже у пријављивању биле две групе које су хтеле да испитују „Становнике у чије насеље су Роми досељени“. У групи која се определила да истражује староседеоце у Орловском насељу биле су Марина Мандић, Мирјана Игњатовић, Леа Сабо и Милица Бјелогрић. Одмах су се пријавили и студенти који су хтели да раде са становницима Ресника који су примили Роме, а то су били Наташа Стевановић, Небојша Савић, Ирена

Антонијевић и Ана Цагић. Студенти који су се прихватили испитивања „Расељених Рома“ били су уздржанији, али су се за Роме у Реснику ипак определили Дејана Костић, Огњен Којанић, Кристина Живковић и Ивана Вујић. Софија Ђоловић се придружила овој групи са посебним задатком да разговара са представницима групе грађана која је организовала протест у Реснику. Тек на крају, после извесног оклевања, формирана је група која ће испитивати Роме досељене у Орловско насеље, у коју су ушле Милица Карић, Невена Голубовић и Сања Радловић.

За обављање специфичних интервјуа, определили су се: Немања Божовић и Дејан Мошић (инцидент у Јабучком риту), Ана Кубичела (НВО Праксис), Јелена Радовић (Amnesty International и Центар за права мањина), као и Мирјана Цветковић и Марија Димитријевић (основне школе у Реснику и Земуну).

Уследило је планирање узорка. Сваки студент требало је да интервјуише по четири испитаника. Напоменула сам да би било добро да имају испитанике који би се разликовали по полу и годишту. У идеалним условима, то би били: два мушкарца и две жене, који би се разликовали по узрасту – дакле да буду заступљени тинејџер, млађа особа (до 30 год.), особа средње доби (до 50 год.) и старија особа (више од 50 год.) Уколико се деси да су приликом интервјуа присутни муж и жена, и желе да тако остане, интервју се може спровести са обе особе, што може да буде интересантно јер ће сваки од њих исказати своју полну (родну) перспективу.

Уследио је договор око првог, заједничког одласка на терен. Одлучили смо се да прво идемо у Ресник, тако да је заказано да се 23. новембра нађемо у 10:00 сати ујутру на почетку Бирчанинове улице, тј. на почетној станици Аутобуса 47. Путовање до Ресника траје око 45 минута. Идеја је била да спроведемо неку врсту лежерне истраживачке екскурзије. Требало је да им се представимо, да кажемо да нас интересује како су се ту доселили, како сада живе и како су тиме задовољни. Уколико буде било прилике, можемо да поставимо и нека од питања из упитника, али пре свега она која захтевају краћи одговор и која су конкретна, као нпр. она која се односе на услове живота с обзиром на обезбеђену стамбену инфраструктуру. Тада ћемо већ нешто сазнати о њиховом животу.

Студенти који су се определили да испитују популацију која је примила Роме у Реснику, питали су где би они требало да нађу своје испитанике, с обзиром на то да је упитник довољно обиман да не могу да га спроведу са пролазницима на улици. Затим су и сами предложили да треба да сврате у оближњу кафану или кафић, и да се одатле даље повезују. Њима је деловало да ће добијање укупно 16 интервјуа бити немогућа мисија. Охрабрила сам их и рекла да ће то ићи релативно лако. Студенти који је требало да иду код расељених Рома, нису поставили ово питање, јер се подразумевало да ће истраживачи имати директан приступ испитаницима, непосредно испред њихових контејнера или у њима.

Поново се поставило питање потребе за конзистентним спровођењем упитника. Једна студенткиња је рекла да се питања могу постављати и на прескок. Инсистирала сам да то треба избегавати, тј. да се треба прецизно држати питања и редоследа у упитнику, јер иначе може да дође до пропуста. Друга студенткиња је тада питала да ли они могу да преформулишу питања на лицу места, ако тако испадне лакше. Мој одговор је био да за то не постоји разлог, с обзиром на то да су питања постављена на најједноставнији могући начин. Дакле, инсистирала сам на стандардизацији спровођења упитника, с обзиром на то да једино тако одговори могу да буду упоредиви. Код студената се стално јављала тенденција ка рушењу те „дисциплине“, која им је деловала помало наметнута и непотребна.

4. Организација теренског рада: од заједничког терена, преко рада у мањим групама, до појединачног истраживања

Седми час (23. новембар) подразумевао је заједнички одлазак на Терен 1, у Ресник. Морам признати да сам у данима пред одлазак на овај терен имала малу бојазан како ћемо проћи, с обзиром на то да је требало да дођемо потпуно ненајављени. Нашли смо се на почетној станици Аутобуса 47 код трга Славија. Дошли су скоро сви студенти. Пошли смо у 10:25, и возили се тачно пола сата до одредишта. Шофер аутобуса нам је објаснио да треба да сиђемо на станици пред улаз у Ресник, наставимо право, и скренемо првом улицом лево уз брдо.

После петнаестак минута пешачења стигли смо на узвишицу. Контејнере смо угледали тек када смо се попели, стајали су са леве стране пута. Десно је био неки отпад метала, иза се чуо лавеж великог броја паса (касније смо сазнали да је ту кафилерија), а лево испред контејнера била је једна приватна кућа. Срели смо домаћицу и једну млађу Ромкињу која је мела башту, а која је живела у овом насељу. Од ње смо добили прве информације, тј. да сада ту живи 7 породица, али да су оне велике, те да су распоређене у посебне контејнере. Четири породице у међувремену су се иселиле, од тога једна у Ниш а друга у Јабуку. Упутила нас је да слободно уђемо у насеље, јер су људи гостољубиви.

Ушли смо у насеље у 12:26. Наишли смо прво на мајку ове младе жене, Смиљу. Она се бринула о унучићима. Најмлађе се управо пробудило, а остали су се врзмали око бакиних ногу. После су дошла и друга деца, као и Смиљин син Бора. Он нас је повео до „шефа насеља“, Башкима, који је иначе ТВ механичар, а од пре месец дана и званични представник насеља, запослен од стране града. Он нам је испричао како су они прилично задовољни овде. Услови за живот су им знатно бољи него код Белвила, имају струју и воду, чисто је, деца иду у школу, једино је лошије за посао јер су им мање доступне сировине које сакупљају и продају.

Док су се студенти забављали са децом, која су им изводила песмице и доносила свеске са петицама, ја сам причала са Бором, који је врло

просвећен човек. Објашњавао је о условима и правилима живота у насељу, добром успеху деце у школи и слично. Он ми се учинио као некакав духовни отац овог насеља. Одмах је стао на нашу страну и рекао шефу насеља да ћемо поново доћи да попуњимо неке упитнике с њима, и да је то студентима важно због оцена на факултету. Шеф је био мало резигниран, као да је хтео да каже да сви долазе и нешто траже за себе а ничим не узвраћају. Стајали смо код дуплог контејнера породице која има троје деце, па сам их замолила да ме пусте унутра да видим како изгледа такав двојни контејнер. Прва просторија била је кухиња, дневна и спаваћа соба родитеља, а друга, унутрашња, дечја соба. Имали су и радни сто и компјутер.

Видевши да правим фотографије, деца су почела да ме опседају да их сликам, и групно и појединачно. Дечаци су правили мачо позе, као из кунгфу филмова, а девојчице заводничке позе звезда са малих екрана. Затим сам пошла са два дечака да обиђем спољашњи део дворишта. Тамо се налазио напуштени киоск у коме је један од станара држао голубове. Повели су ме и до свог двојног контејнера. У ствари, у једном су држали ствари сакупљене за продају, а у другом су живели. Појавила се и њихова мајка. Пред полазак смо направили колективну фотографију, били су ту сви студенти и део деце коју смо упознали. Кренули смо натраг у 13:30. Уз пут сам опет снимала, а онда смо чекали на аутобус, који је дошао негде око 14:00 сати.

Сви смо, чини ми се, били задовољни овом посетом, јер је испала врло пријатна. Четворо студената који је требало да дођу поново да би спровели интервјуе рекло је да ће то вероватно учинити за викенд. Саветовала сам да покрију свих седам породица, а да притом одаберу испитанике оба пола и различитог годишта. Друга група студената требало је да се самостално организује и потражи сталне становнике Ресника, како би их питали о њиховом доживљају и искуствима са новодосељеним Ромима.

На овом заједничком првом терену требало је упознати се са локалном заједницом и сазнати што више информација које ће нам дати оквир за даље истраживање. При том, иако сам дошла као наставник и руководилац теренског истраживања, истовремено сам преузела и улогу истраживача, истоветну улози коју су имали студенти. Ова улога требало је да ми помогне и у даљем руковођењу наставом, а пре свега приликом упућивања студената у самостално сналажење на терену, као и касније вођење дискусија на часу.

Осми час (30. новембар) подразумевао је одлазак на Терен 2, у Орловско насеље у Миријеву. Тог дана нашли смо се на станици аутобуса 27 код Вуковог споменика у 10:00 и ишли до последње станице, где нас је чекао студент који станује у Миријеву и који се распитао куда да нас води до контејнерског насеља. Уз пут смо застали код споменика подигнутог Бибији, ромској светици која се сматра заштитницом деце.

Опуштена због позитивног искуства са претходног терена, била сам донекле неопрезна приликом приласка контејнерском насељу на Орловом брду. Лагано ходајући са студентима, застала сам да фотографишем насеље из

даљине, на шта су двојица Рома средњих година, који су нешто радили на отвореном простору у подножју свог контејнерског насеља, почели да вичу, замерајући што сам их сликала. Како је пут ка њиховом насељу на чистини, могуће је да је двадесетак неочекиваних посетилаца код ових људи изазвало нелагодност. Била сам мирна, пришла им, рекла да смо са Филозофског факултета у Београду и да желимо да видимо како они ту живе, јер смо читали о њиховом пресељавању у Орловско насеље. Ту је одмах, на срећу, пришло неколико симпатичних жена средње доби, као и девојчице тинејџерке, које су биле спремне на разговор. Појавила се ускоро и „шефица насеља“, Зорица, жена средњих година, светлог тена и у плаво офарбане косе. Пошто нам је дала основне информације о насељу и нестала, разговор сам наставила са осталим женама. Сазнали смо да су становници насеља дошли са четири различите стране. Ове породице у доњем делу насеља (које има око 30 контејнера) дошле су из Белвила и из Војвођанске улице (у Земуну), а у горњем делу су породице које су избегле са Косова и Метохије, и друге које су пресељене са локације испод цркве у Миријеву. Нетрпељивост станара доњег дела насеља према горњем делу била је приметна, што се показало и у каснијим разговорима са другим становницима насеља. Било је очигледно да су разлике у пореклу ромских породица, као и неједнак третман од стране локалних институција и невладиних организација по различитим критеријумима, изазивали подељеност на оне који примају помоћ и оне који је не добијају у истој мери.

Како се атмосфера раскравила, тинејџерке и деца су почели по мањим групама да нас воде околу по „баракама“. Они своје домове не зову „контејнери“, јер то одмах асоцира, како су нам рекли, на улчне канте за ђубре. Имали су уговор на три године и тада су ослобођени и плаћања дажбина, али тај период се продужио на пет, и још увек не знају када ће се одатле иселити. Припремају папире за социјалне станове, али очигледно се различите породице у томе неједнако сналазе. Ја сам ушла у пет барака у доњем делу и у једну у горњем делу насеља. Тинејџерка ме је намерно повела и у бараку код Зорице да бих видела како је тамо неуредно, а затим ми је рекла: „Како она може да се брине о читавом насељу када има овакву кућу“. У контакту са овим људима чули смо разне потресне приче, као што је прича једне жене са петоро деце којој је синчић од 13 година пет година раније настрадао од пијаног возача који је налетео на тротоар у Војвођанској улици. Сада је добила пресуду у којој је возач ослобођен кривице. Становници горњег дела, очигледно се труде да оповргну лош имиџ који им придају ови из доњег, те је Вера стално инсистирала како је она чиста, како воли лепе ствари, и стварно је њена кућа најлепша и најчистија од оних које сам видела.

Студенти су се распоредили по насељу, али оне који су били између, тј. на „улицама“, ромски дечачићи су гађали петардама, и стално говорили „иди“, „иди“, „иди“. Очигледно да постоји нека унутрашња тензија у насељу, али и незадовољство његових становника спрам људи са стране, а то се углавном испољило у понашању мушког дела станара. Најпре су њихови очеви викали на нас (мене), а затим су синови застрашивали студенте, однос-

но стварали им нелагоду бацањем петарди на и око њих. Срећом, то све није било стварно опасно јер су петарде биле врло мале, и ту је најмање пријатан изненадни звук праскања у непосредној близини. Били смо у овој посети између 10:50 и 12:20. Пред растанак сам студентима рекла да обавезно праве белешке по повратку са терена, јер ће им то бити уводни текст за транскрипте интервјуа. И овде смо замолили наше домаћине да приме групу од четири студента који ће се вратити у њихово насеље да обаве интервјуе. Вратили смо се другим путем, јер смо хтели да разгледамо делове Миријева у непосредној околини овог „привременог“ насеља.

5. Презентација истраживачких искустава и резултата са терена

Девети час (7. децембар) био је посвећен дискусији о теренским искуствима и спровођењу упитника. Час је био врло жив и сви су заиста равноправно учествовали у размени искустава са терена.

Најпре су свој ток истраживања излагали студенти који су одабрали специфичне теме. Студенткиња која је одлучила да испита **Amnesty International** имала је проблем да дође до људи који су писали анализе. Она је сазнала да ова међународна НВО не поседује канцеларију у Београду, већ да им је најближе седиште у Загребу. Они су за потребе писања о проблемима Рома расељеним због инфраструктурних радова, ангажовали људе из Београда, и то очигледно на основу ауторских уговора. Сазнала је да су тада били ангажовани новинари из новинске агенције Еуроактив, а када их је звала, они су јој рекли да је то тачно, али да су информације тајна и да су аутори анонимни. Мени није било јасно шта ту треба да буде тајна. Ако су студије писане о одређеном проблему, онда би и информације требало да буду јавне и проверљиве. Студенткиња се затим обраћала разним републичким и градским инстанцама, тј. Канцеларији заштитника грађана и другима, али без икаквог успеха. Они су је стално упућивали на неког другог. Када је звала Министарство, ни они нису били расположени за ту причу, односно показали су одсуство интересовања за сарадњу са Amnesty International.

Студенткиња која је одабрала да проучи **искуства Центра за права мањина** пренела нам је да су Роми из Ресника рекли да им је Општина саветовала да не смеју да буду у контакту са невладиним организацијама, јер ће им у супротном ускратити било какву помоћ. Помислила сам да је ово занимљива информација, али сасвим логична, јер невладине организације углавном делују тако што критикују државне институције задужене за бригу о Ромима, а онда и сами покушавају да заузму празан простор и добију поене за себе, односно показују да су успешно остварили своје пројекте. Могуће је да је ту уствари рат! Остало је да студенткиња оде раније са часа да би отишла директно у Центар за права мањина (НВО, основану 2011. године, која се бави побољшањем услова живота Рома) и да тамо на лицу места покуша да закаже састанак са неким од њихових активиста и писаца текстова о Ромима. Вратила се док је час још био у току и саопштила нам да је тамо разговарала са секретарицом директора. Секретарица јој је рекла да њој може да пошаље

питања путем електронске поште, те да ће она писмено да одговори, јер је и она учествовала у писању датог текста. Упутила ју је и на двоје сарадника који не живе сада у Београду, и којима може такође писаним путем да тражи одговоре на питања. Студенткиња је сматрала да код ових људи постоји подозривост о мотиву њеног истраживања. Секретарица у Центру за права мањина јој је рекла, када јој је она показала питања, да су сувише добро артикулисана за једно студентско истраживање. Она је понудила да им покаже индекс и да донесе потврду о истраживању са Факултета, али секретарица јој је рекла да нема потребе и да им то ништа не значи јер је таква документа лако лажирати.

Студенткиња која је требало да разговара са учесницима протеста у Реснику у међувремену ми је слала паничне електронске поруке о томе да не може на време да обави интервју са породицом коју познаје и која је била пристала на интервју, због смртог случаја у њиховој кући. У тој породици су два младића која су због протеста била у затвору месец дана, а сада их чека и суђење. У међувремену је добила имена других људи, али они нису пристали да о томе разговарају. Напокон, има контакт четири друга момка који су такође учествовали у протесту, па ће гледати да се са њима нађе.

Два студента која су се одлучила да раде истраживање **инцидента у селу Јабука**, најавила су свој одлазак на терен у предстојећу суботу. Један је успео да закаже разговор са командиром полиције у Панчеву, који је учествовао у дешавањима у Јабуци, и који ће им дати интервју. После тога, требало је да оду у Јабуку да разговарају са тамошњим становништвом, Србима и Ромима. Њихов друг који живи у Јабуци дао му је још неке информације о тамошњој ситуацији. Наиме, изван број Рома из Белвила је расељен у Јабучки рит (у 16 контејнера) после првог инцидента, а домаће становништво је и њих нападало. Кажу да су тамо и даље велике тензије јер НВО домаћем становништву стално „каче ознаке неонациста“. Иначе, тамо стално круже приче о томе да Роми остављају децу у кутијама, или да је Ром испровоцирао једног Србина, а када је овај почео да му прети, извадио је мобилни и снимео ову његову реакцију да би је употребио против овог човека и наплатио одштету. С обзиром на то да су се овде сада појавиле две теме, одлучили смо да обаве истраживање заједно, али да поделе посао приликом писања семинарских радова тако што ће један обрадити први инцидент (протеривање Рома и њихов повратак под окриљем полиције), а други садашњи однос спрам Рома, са акцентом на Ромима из Белвила.

Затим су своја искуства излагали **представници групе која је ишла у контејнерско насеље Рома у Реснику**. Они су отишли у Ресник у понедељак, 3. децембра, око поднева. Било је хладно и сви су били у контејнерима. Чинило им се да је било мање људи него када смо тамо ишли заједно, али су после закључили да је то можда и деловало тако зато што су раније сва деца била напољу, а сада су била у једном контејнеру. Налетели су најпре на једну млађу жену са бебом, коју су назвали Бјонс, а затим и на Бору и Смиљу. Свако је затим радио у „свом“ контејнеру са ово троје људи. Кажу нпр. да је Смиља

била јако пријатна и опширна. После их је упознавала са својим суседима, који су, додуше, већ били заузети попуњавајући упитнике. Имали су утисак да их нису водили било где. Наиме, нису хтели да их воде „код Шиптара“, јер су рекли да их они и онако не би разумели. Дакле, иако је на први поглед деловало да се сви лепо слажу, ипак је постојала диференцијација између православних Рома (који вероватно себе називају Србима) и муслиманских Рома које ови називају Шиптарима. Кажу да их је полиција чувала прва два месеца (сакривена у оближњој шуми), али да није било никаквих проблема. Личну документацију (пре свега, личне карте) прибавили су у међувремену, али сами, без ичије помоћи. Студенти су истакли да су сви причали позитивну причу о томе како су задовољни овде у насељу и како су прихваћени. Само је једна жена негативно говорила о свему. Она је била незадовољна јер њена деца немају одећу и обућу. Општи закључак ове истраживачке групе био је да њихови испитаници причају оно што сматрају да треба да причају, како би постигли позитиван ефекат код истраживача, тј. да су рекли оно што мисле да се од њих очекује.

На питање где раде, одговарали су да „нису запослени“, а после када би их питали на који начин се издржавају, помињали би скупљање старих ствари из контејнера и продају на бувљацима. Тако су студенти испричали да је добро познато да Роми те ствари из контејнера продају испред Бувљака на тротоару, испред ограђеног простора са тезгама у периоду између 6:00 и 8:00 сати ујутру, а да онда купе робу и одлазе пре него што дође комунална полиција да их растера. Једна жена рекла је да она ту робу из контејнера продаје на бувљацима широм Србије. Иначе, неки од ових Рома из Ресника продају чак оно што су сакупили преко интернета. Роми су се жалили да знатан део те робе морају да оставе на месту продаје јер немају где да је складиште, те зато имају велике губитке. Зато праве шупе мало изван насеља, да би ту оставили оно што су сакупили или што нису продали на пијаци.

Роми такође кажу да њихово насеље зову „Лимени град“. Када им се помене ово име, они се кисело насмеју, познато им је али мало и непријатно што је то тако. Њихови суседи Ресничани редовно користе овај назив.

Још сам питала да ли су интервјуисали шефа насеља, али одговор је био да нису, јер је он управо тада одлазио да нешто ради. Једна студенткиња је ипак разговарала са његовом женом. Питала сам да ли су успели да попишу све породице које живе у том насељу и стекну слику о њиховом саставу. То, нажалост, нису успели да ураде. И како је било релативно мало становника у насељу, свако од њих је обавио по три интервјуа, уместо предвиђена четири интервјуа.

Затим је рапортирала група која је ишла у Ресник да разговара са становништвом које је примило Роме из Белвила. Они су највише информација сазнали у једном кафићу, где су наишли на мушко друштво. Ови људи нису хтели да им причају „у микрофон“, али када би он био искључен, добављали су свакаке шаљиве коментаре. Неки од њих су били учесници протеста и изгледа да су били привођени. Ту су се могле ухватити само

понеке цртице о протесту и односу спрам расељаваних Рома. Тако је један од њих, стоматолог који ради у основној школи, испричао да је звао родитеље ромске деце из контејнерског насеља и рекао им да поведу рачуна о хигијени своје деце, јер се бојао да ће у потпуности изгубити своје остале школске пацијенте. На основу разговора са другим становницима Ресника, могле су се чути разне приче о овим Ромима. Неке од њих гласе да су они крали са стоваришта бакра, затим да су продавали прозоре са својих контејнера (које и немају!) и нов Симпо намештај који су добили при уселењу. Други су коментарисали да „ромска деца имају чак и аутобус који их вози у школу“, а њихова деца морају да иду пешке. Трећи су коментарисали да је у основној школи дошло до отпуштања „техничког вишка“ учитељица, иако је било у плану да оформе два ромска одељења. Уколико се то деси, они ће морати да доведу нов кадар, уместо да су искористили ове које су пустили. Четврти причају да је „ово место“ одувек било негативно перципирано јер су туда пролазили велики шлепери. И сада становници Ресника избегавају „ту ромску станицу“, те хватају аутобус пре или после ње. Такође неки констатују да су 1998. године у Ресник са Косова и Метохије већ досељени неки Роми који живе у ужасним условима, а које нико не помаже. Иначе, преовлађује слика да Роми чекају да им се „пружи све на тацни“, тако чекају да добију посао, иако га и многи други немају. Ресничани такође сматрају да присуство Рома њиховом насељу квари углед, јер Ресник ионако сви сматрају „селом“, а сад још имају и Роме. Неко је поменуо и „Бугаре“, агресивне староседеоце, који такође праве проблеме.

Испитаници из Ресника најчешће су спомињали као мотив за побуну против доласка Рома чињеницу да је било спорно власништво над земљиштем где су постављени контејнери. Нико у ствари не зна тачно чије је то земљиште, али у сваком случају је било приватно земљиште које је национализовано, а сада треба над њим да буде извршена реституција. Овај процес још је у току, а сматра се да постојање ромског насеља на њему може да га успори.

Следећа ја била група која је истраживала **контејнерско насеље на Орловском брду у Миријеву**. Три студенткиње из ове групе ишле су на терен у среду, 5. децембра. Успеле су да разговарају са шефицом насеља Зорицом, која себе сматра Српкињом, али прихвата да је Ромкиња јер је удата за Рома. Добила је ту улогу шефа насеља јер има више образовање него остали, тј. има два разреда средње школе. Њихово насеље оригинално је требало да буде смештено код дечјег игралишта, тј. поред Бибијиног споменика, али како се домаће становништво побунило, они су их сместили горе на брду. Има око 200 становника, пореклом са четири локације. Разговарали су углавном са женама, које су биле више расположене за причу од мушкараца, а и присутније у насељу.

И у овом случају, студенткиње су имале утисак да је прича њихових испитаника била усмерена ка користи, односно добијању неке помоћи. Наша стара познаница Вера опет је интервјуисана, и понављала је опет све о својим

болестима. Када се касније њен муж појавио, рекао је да девојке треба да иду, и када су се оне брзо покупиле, он их је још мало задржао јер му је било непријатно. Иначе, жалили су се да о њима нико не води рачуна и нису били задовољни шефицом свог насеља. Они имају право да узимају оброке у народној кухињи, која се налази у контејнеру до Бибијиног споменика, али они изгледа ту кувану храну бацају а конзерве препродају, јер кажу да су или црвљиве или им је истекао рок.

У околно **аутохтоно ромско насеље** ишле су четири студенткиње. Причале су да су се смрзле јер су интервјуе углавном водиле на улици. Тако су и одговори били врло кратки. Само је једна девојка успевала да уђе у неке куће. Свратиле су и у рециклажни центар, где су са радницима мало поразговарале, а онда су чекале једног запосленог из насеља који се на крају није ни појавио. Радници се жале да им плате касне, да не добијају социјално и слично. Ту довозе и продају рециклажни материјал са других страна, док Роми из контејнерског насеља свој материјал продају другде (нпр. у Умци), где могу да добију бољу цену.

Разговарале су и са човеком Србином, новинаром у пензији, који живи у самом подножју улице која води ка контејнерском насељу. Он се жали да се сва прљава вода од насеља слива ка њему и он то мора да чисти. Сматра да није у реду да они не плаћају воду и струју а да сви други то чине. Када су га питали како их је дочекао, рекао је да није имао никаквог контакта јер су стигли у пратњи наоружане полиције. Иначе, и у самом Орловском насељу има делова који се међусобно разликују по изгледу, односно величини кућа, ширини улица, те разликама у друштвеном статусу. Они се међусобно не друже. Тако је део насеља на највишем делу брда врло сиромашан, ту су кућерци накрцани један на други, а улице свега два-три метра широке, ако и толико. Закључак ове групе био је да је тензија већа између појединих група Рома него између Срба и Рома.

На следећем, десетом часу (21. децембар), уследио је наставак разговора о методологији и искуствима са терена. Овај час требало је да буде посвећен наставку дискусије о спроведеној методологији рада на терену. Студентима сам рекла да донесу фотографије, видео-материјал и неке звучне записе да би их заједно гледали, преслушавали и коментарисали. Међутим, нико ништа није донео. Прво, они су очигледно били усредсређени на исписивање транскрипата интервјуа које је требало да предају тог часа. Друго, углавном нису направили било какву визуелну документацију. Неко ми је рекао да је нешто мало фотографисао Орловско насеље када смо ишли заједно. Нису помишљали да би било забавно да преслушавамо звучне записе. Разлог је вероватно био и тај што је планирано да следећа два часа групно излажу своје презентације, у које ће моћи да уклопе и сав визуелни материјал. Зато се ова дискусија свела на наставак претходне, где су они говорили о својим доживљајима са терена. Нарочито су се чули они који су разговарали са Ресничанима, јер су упали игром случаја у „легло отпора“, тј. у мушки кафић, где су се скупљали они који су изгледа били вође отпора, и притом

били хапшени. Тамо су студенти осећали знатан ниво нелагоде и тензије. При следећем доласку пронашли су још један кафић, где су нашли испитанике. Студенти су сазнали да „Роми староседеоци“, односно „наши Роми“, како их зову Ресничани, живе у Кијеву, и за Ресничане нису проблематични.

Ова група студената посматрала је и активности испред кафића у коме је вршила истраживања, и приметила да у комби који децу вози у школу улази свега неколицина ђака, те да је углавном био празан. Они су закључили да су жалбе Рома из контејнерског насеља на брду вероватно оправдане, тј. да њихова деца имају проблем са превозом у школу због неке врсте неусклађености њиховог школског распореда и распореда који возач комбија добија за своје вожње. Део студената сматрао је да је тај комби обезбеђен само за новопрстигле Роме из Белвила (којима је градоначелник обећао превоз због удаљености насеља од школе), док други кажу да он вози и друге Роме из Ресника.

У припреми за следећа два часа, предложила сам две опције за груписање презентација истраживачких резултата. С једне стране, један дан могле су да презентују две групе које су радиле Роме, а затим други дан оне које су радиле становништво које их је примило. С друге, могли смо да имамо презентацију ситуације у Реснику, а затим ситуације у Орловском насељу. Определили су се за другу опцију, јер им је она деловала логичније. Дакле, Ресник ће бити представљен 21. децембра, а Орловско насеље 28. децембра. И студенти који су радили специфичне теме распоредили су своје презентације у ова два часа. Договорили смо се да свака група одреди некога да презентује увод и закључак, а да затим свако појединачно прикаже свој део. Свака група требало је да има на располагању 30–45 минута.

У погледу наслова семинарских радова који би требало да проистекну из теренског истраживања, договорили смо се следеће. Два истраживања у Јабуци добила су наслов „Утицај позитивне дискриминације на сегрегацију Рома“, и „Истраживање међуетничких односа на примеру месне заједнице Јабука“. Студенткиње које су се бавиле школом, свој рад ће назвати „Компарација положаја ромске деце у две основне школе: истраживање из перспективе учитеља и наставника (педагога и психолога)“.¹⁰ Затим смо прешли на наслове у вези са истраживањем пријема Рома у насеље, и одлучили се за: „Доживљај ромског пресељавања од стране становника Ресника (Орловског насеља)“. На крају, за радове о пресељеним Ромима, предложили смо: „Искуство расељавања Рома у Ресник (Орловско насеље)“.

Једанаести час (21. децембар) био је посвећен групним презентацијама истраживачких резултата из Ресника. Излагале су две групе које су се бавиле Ресником, најпре група која је истраживала Роме у самом

¹⁰ Остало је да две студенткиње које су се бавиле невладиним организацијама, а чије истраживање је било у току, касније одреде наслове својих семинарских радова.

контејнерском насељу, а затим група која се бавила доживљајем насељавања од стране становника Ресника.

Група која је истраживала Роме досељене у Ресник одлучила је да јој структура презентације буде тематска. Издвојили су четири најважније теме, и свако их је обрадио узевши у обзир све испитанике које је дата група испитала. Теме су биле отприлике овакве: (1) Идентитет испитаника (на основу првих 12 питања), (2) Начин пресељења, услови живота у насељу и свакодневни живот, (3) Односи унутар насеља, односи са околним становништвом и утицај локације на обављање посла, (4) Обећања и исход исељења. Њихова презентација била је усмена, а пратио ју је у позадини видео-снимак. Презентација је била веома добро осмишљена. Одлучили су да семинарски рад напишу колективно.

Група која је истраживала доживљај Ресничана о досељавању Рома имала је другу концепцију. Они су имали заједнички Увод, а затим је свако презентовао своје искуство са спровођењем истраживања и како су sukcesивно организовали свој рад на терену. Најпре је излагала студенткиња која је прва, и то самостално, ишла на терен. Она је имала једну другарицу из Ресника као пратиљу, и улазила је у комерцијалне објекте у тржном центру. Након тога, излагале су две студенткиње које су ишле заједно и радиле интервјуе у кафићу, где се окупљало мушко друштво из Ресника, међу којима су били активни учесници протеста. На крају је излагао њихов колега из групе, који је ишао са девојкама последњи дан, и то у други кафић, где је обавио неколико „брзинских интервјуа“. Они су акценат ставили на „кафић као терен“, у коме је била успостављена социјална хијерархија која се примењује у свакој посебној ситуацији, укључујући и ову у којој су њихови испитаници сви били под присмотром и утицајем тих пар људи. Студенти су напослетку покренули неколико питања везаних за своје испитанике, а пре свега: генерална незаинтересованост за тему истраживања, непознавање праве природе ромске егзистенције на брду, одговори пуни општих предрасуда о Ромима, скоро никакав реалан контакт са њима, фрустрација испитаника у вези са доживљајем протеста, с обзиром на обимна хапшења која су спровођена, а у којима су и они трпели. Студенти су истицали „мушку атмосферу“ и „осећај угрожености“ у кафићу. Одлучили су да појединачно напишу радове.

Теренски рад ове групе свакако је био тежи него рад њихових колега у ромском контејнерском насељу, утолико што нису имали никога познатог ко би их „увео у локалну заједницу“, а уз то су се определили за стратегију одласка у потенцијално најпрометније место дружења, али на извесном одстојању од брда где су Роми насељени.

После њих посебно излагање имала је студенткиња која је испитала четири младића из културно-уметничког друштва у Реснику, који су били учесници протеста, као и једну староседелачку породицу. Интервјуисани младићи упорно су истицали да већ годинама уназад имају своје Роме са којима се слажу и живе. Као главне мотиве за учешће на протестима навели су

солидарност и саосећање са својим пријатељима који су били ухапшени и одведени у затвор само зато што су учествовали у протесној шетњи, као и подршку онима којима парцеле треба да се врате у процесу реституције, а на којима су сада смештени контејнери. Одговори ових испитаника указивали су на то да расељавање Рома на периферију града није потез који би побољшао живот и интеграцију Рома у доминантну популацију и смањιο ниво дискриминације. Они сматрају да би било најбоље да се направи нешто као „београдска Шутка“, тј. ромско насеље (попут оног код Скопља у Македонији) које би удомило све Роме са територије Београда и решило све новонастале ситуације. С друге стране, мушки чланови староседелачке породице из Ресника били су огорчени што су се у медијима појавиле оптужбе појединих београдских и српских политичара на рачун становника Ресника као расиста, али и као насилника који разбијају шлемове на главама полицајаца. Они нису могли да разумеју „монтирање лажи“ против сопственог народа.

На крају часа договарали смо се о структури семинарских радова. Константовала сам да је на самом часу за две презентације одабран различит принцип. У првом случају, то је био тематски принцип, где је сваки аутор обрађивао укупне сакупљене податке у вези са одабраном подтемом. У другом случају, то је био заједнички увод са појединачним искуствима и основним закључцима, презентованим према временском следу теренског рада. Закључила сам да су оба приступа легитимна, и да можда свакој од тема одговара управо дати приступ. Договорили смо се да такве приступе студенти могу да задрже и у својим семинарским радовима. Дакле, прва група ће заједно да преда свој рад, да притом има заједнички увод и закључак са дискусијом, а да свако напише свој проблемски део текста. Друга група може да напише појединачне радове.

Дан након овог часа, написала сам и послала свим студентима Упутство за израду семинарских радова. Како сам остављала да на максималан начин партиципирају у креирању својих задатака и садржаја производа истраживања, то сам једноставно усвојила приступ који је свака група за себе одредила.

Дванаести, последњи час (28. децембар), био је намењен презентацијама истраживачких резултата са Орловског брда у Миријеву и осталим појединачним темама. На овом часу излагали су: две групе које су се бавиле Орловским насељем, студенткиње које су испитивале просветне раднике (у Реснику и у Земуну), студенткиња која је истраживала НВО Праксис, студенткиња која је истраживала питање стамбеног проблема Рома и, напoкон, студенти који су истраживали случај инцидента у Јабуци. Сва излагања су била врло добра и корисна за тему којом смо се бавили.

Група које је истраживала Роме расељене у контејнере у Орловском насељу, излагала је интегрално, тј. поделила је своје излагање на (1) Методологију, (2) Лични профил испитаника, и (3) Живот Рома. С друге стране, одлучили су да пишу радове појединачно. Ове три студенткиње имале

су 12 успешних интервјуа (3 са мушкарцима и 9 са женама). У почетку им испитаници нису веровали да су дошли само због студентских радова. Очекивали су неку материјалну корист и доживљавали су их као посредника који ће пренети властима шта им је потребно.

Сећања ових Рома на пресељење су помало избледела, јер се оно десило за неке пре пет година, а за друге пре три године. Овде су настањене само четири породице из Белвила. Имају шефицу насеља, и домара који је наменски ту насељен да им врши неопходне кућне поправке. Студенти су сматрали да им је контакт успео, јер нису остали на сувој статистици, одговори испитаника натерали су их на размишљање, и прошли су коначно кроз читав процес истраживања и сакупљања информација са више страна. „Као да смо створили неки образац за истраживање“, закључили су. „Лимени град“, како га сами Роми зову, званично има око 190 станара, распоређених у једном или дуплом контејнеру, а породице имају од три члана до осам чланова. Нису знали шта значи „национално и верско опредељење“. Шефица насеља каже да је Српкиња, али се изјашњава као Ромкиња због мужа. Њен задатак је да ако постоји потреба за послом, она треба да пита све у насељу да ли је неко вољан да ради. Тако је питала ко хоће да чисти снег у рециклажном центру, или је позивала на сакупљање воћа у Гроцкој (кажу да је на крају тамо послала своју родбину и пријатеље). Шефица насеља каже да је за њих надлежан „Град, тј. они из 27. марта“, али је уствари Општина према њима много отворенија, и притекне им у помоћ кад год устреба. Имају стамбене уговоре на пет година, а неким су продужени на још толико.

У погледу личних докумената, обданишта и школе, неки су ту на лицу места добили документа, а неки су их имали од раније. Трошкови за школу деце су велики. На срећу, не плаћају рачуне за струју и друге комуналије. Проблем је што има 5 купатила на њих 200 (од којих једно не ради), купатило и ве-це су далеко, скупљају воду у флашама и пробушеним лаворима и носе до контејнера. Изражена је подела на горњи и доњи део насеља. У доњем делу су породице које су више пута мењале станиште у Београду (претходно су живели у Војвођанској и код Белвила). Горе су избеглице са Косова и Метохије, и из Ресника код цркве. Ови из Војвођанске се познају још од раних дана, док су ове друге упознали тек по досељењу. Једни причају да заједнички славе празнике (Ђурђевдан, Св. Николу, Бајрам), а други кажу да то раде само у оквиру своје породице. Један Ром је приметио да су Роми расељени у Макиш горе прошли јер их тамо строго контролишу. Тако, када је у посети свом брату, он мора да напусти његову кућу у 22:00. Њихово насеље је ограђено, постоји чувар, и након три опомене за прекршаје у понашању, следи избацивање из насеља.

Група која је испитивала популацију која је примила Роме у Орловском насељу у Миријеву имала је презентацију из четири дела, и то: (1) О испитаницима, (2) О пресељењу и иницијативи позивања, (3) Испуњеност обећања о досељавању, и (4) Перспективе и адекватност досељавања. Ова група закључила је да, иако на први поглед границе унутар

Орловског насеља нису видљиве, оне ипак постоје, те се може говорити о „Кругу“, „Лименом граду“, „горњем делу“ и „српском делу“. Ова група имала је 16 испитаника, од тога 10 мушкараца и 6 жена. Једна студенткиња је излагала уводни део о социо-демографским карактеристикама испитаника. Друга је говорила о иницијативи пресељења и контактима између придошних и староседелачких Рома. Једна жена испричала им је да је управо њен син предложио да ту населе Роме. Он и сада одлази тамо и смирује сукобе унутар „Лименог града“. Била је и контраиницијатива – да се њихово досељавање не дозволи. Међусобни односи у насељу су генерално дистанцирани. Нема сукоба ни тензија према „новима“, а тензија има више међу њима самима (кажу да краду, упадају у двориште итд.). Вероватно да је главни разлог за то у националним, верским али и имовинским разликама. Трећа студенткиња је говорила о испуњености обећања, власништву над земљиштем и социјалним становима. На крају, четврта студенткиња је причала о адекватности насељавања и добробити заједнице. Проблем са добијањем станова је тај што су они често далеко од посла и скупии за одржавање, тј. њихова примања нису довољна за плаћање свих дажбина. Ова истраживачка група одлучила је да преда заједнички семинарски рад.

Следило је излагање о **компаративном истраживању искустава и ставова просветних радника о новодосељеној ромској деци**. Истраживање је вршено у основној школи у Реснику, као и у школи у Земуну, ради поређења. Испоставило се да су истраживачка искуства две студенткиње била другачија у погледу реакција испитаника. Једна студенткиња је лоше прошла у Земуну, где је иначе и сама ишла у школу, а добро у Реснику (наишла је и на учитеља који изгледа има јако добар приступ новодосељеној деци), док је друга добро прошла у Земуну а лоше у Реснику. Многи испитаници нису били спремни да отоврено и детаљно причају о питању ромске деце као ученика. У школи у Реснику, интервјуисани учитељ је сматрао да су проблеми: језик, нехигијена, разликовање „наши и придошли Роми“ (напреднији vs. заосталији ђаци), губљење прибора које им купују, старија деца (11 и 12 година) која похађају први разред. Сада у просеку по сваком разреду има око 13 ромске деце. Родитељи су одговорни за преношење негативног односа спрам њих. Запослен је сарадник у настави (тј. педагошки асистент) који прати проходност ромске деце. Нису задовољни његовим радом, јер долази само петком преподне, а задужен је да ради само са новодосељеном децом. Иначе, родитељи добијају социјалну помоћ на основу редовности похађања наставе њихове деце. Новодосељени Роми су најредовнији на настави. Учитељ је изјавио да су ту деца код њега просто одушевљена школом и да веома радо долазе.

У Земуну, наставно особље истакло је као главне проблеме: недовољно владање ромске деце српским језиком, родитељи српске деце не желе више да их уписују у ту школу јер у њој доминирају ромска деца, „превођење деце“ из једног у други разред, што на њих делује демотивишуће. Педагог је истакла да ни ромски родитељи не желе више овде да уписују своју децу, јер сматрају да она немају више на кога да се угледају (јер су српска

деца сада у мањини), и зато што је средина исувише мала, те се чарке између родитеља преносе и на децу. Сматра да је Закон о инклузији потпуно погрешно постављен, тј. да су почели да раде од крова, а не од темеља.

Следећа презентација била је о **искуствима НВО Праксис са Роми-ма**. Ова организација у почетку је била правни саветник једне међународне организације, а затим се осамосталила, са две канцеларије, у Београду и Краљеву. Они организују теренске посете и пријем странака. Кажу да уместо „нехигијенска насеља“ треба користити израз „неформална насеља“ (карактеришу их као насеља са неадекватним условима за живот, и са квадратуром по становнику мањом него што имају затвореници у затворима). Такође користе термин „принудно исељење“, тј. „расељавање насеља“. У канцеларији три особе раде на случају Белвил (већ две године) и труде се да буду посредници између градских власти и Рома. Они своју улогу виде у смиривању ситуације. Кажу да су Роми били свесни да то мора да се уради, те је четири-пет главних људи из насеља ту чињеницу објашњавало другима. Изгледало је да ће највећи проблем бити Ресник, због претходних протеста, али сада делује да су се они тамо најбоље уклопили. Јабучки рит помињу као место где су у време усељења неки хулигани улетели и исцртали кукасте крстове. Сматрају да контејнери нису адекватан смештај јер нису добро изоловани. Обећан намештај нису добили. Није им дозвољено да их додатно сами уређују. У погледу похађања школе, кажу да су деца и пре расељења ишла редовно у школу, али да то медији нису рекли, већ је тај елемент пресељења искоришћен као позитивна страна исељења, тј. да ће деца тек на новој локацији, без изузетка, ићи у школу. Што се посла тиче, обезбеђен је углавном за мушкарце испод 30 година. Напуштали су посао у Градској чистоћи, јер сакупљањем рециклажног материјала више зараде. Нису чули да Роми не смеју да уносе алкохол у насеље, нити да им је забрањено да комуницирају са представницима НВО. Знају да ако прекрше правила понашања три пута, могу да их избаце из контејнера. То контролише градска управа, а обилази их комунална полиција. Овај смештај у контејнерима је привременог карактера, на пет година. Чланови Праксиса не знају да ли ће Роми добити социјалне станове и сматрају да ће можда свега 10% то успети. Напокон, када су их исељавали, на аутобусу који је дошао по оне за Ресник, писало је „Раковица 2“, то ваљда да не би изазвали одбијање.

Следеће излагање бавило се **проблемом расељавања Рома и адекватности њиховог смештаја**. Презентоване су информације које су изнете у Платформи о адекватном становању, **мишљења запослених у Праксису и Регионалном центру за мањине**, као и невладине организације из Лесковца.

Истраживачка сазнања на ову тему говоре да су, према међународним одредницама за адекватност становања, критеријуми следећи: правна сигурност стамбеног простора, поседовање електричне струје као и могућности одлагања смећа, неугрожавање људских права, физичка сигурност, приступачност запослења и друштвене инфраструктуре, културна адекватност итд.

Према невладиним организацијама, „Град са контејнерима“ није задовољио ниједан од ових критеријума. Сваки члан домаћинства требало би да има 15 m² по члану домаћинства, а они то немају. Ова контејнерска насеља направљена су по угледу на решење које је направила италијанска влада, с тим што су они тамо имали много већу стамбену површину, односно контејнере са три одељења. За инвалиде није обезбеђен приступ. У новијим контејнерским насељима имају забрану посете после неког сата ноћу, те ако их ухвате да је неко преспавао три пута, добијају раскид уговора. Та забрана, као и забрана уношења алкохла, биле су препоруке, али оне још увек нису усвојене. Ромима је то, међутим, представљено као одредба која се спроводи.

С друге стране, већина Рома не жели смештај у тзв. социјалним становима због високих пореза и трошкова становања. Они упадају у зачарани круг немања, тј. социјална помоћ коју добијају могла би да буде довољна да покрије те трошкове, али они прва три месеца не добијају те исплате, те не могу да плате трошкове становања, а онда се та разлика никако не може надокнадити током године. Последица је избацивање из станова због неплаћених рачуна. Максимално одлагање ове исплате по закону је 90 дана, а они им уместо тога дају само 30 дана. НВО Праксис води за њих спорове против власти због избацивања. Они доказују да је реч о дискриминацији и добијају пресуде.

У Србији има око 200.000 људи који немају документа, тј. који нису пријављени, те су тако правно невидљиви. Јављају се нове генерације без докумената. У погледу расељавања насеља код Белвила, Праксис има копију документа где стоји за Роме који су пресељени у Ресник одлука да се селе у „Раковицу 2“. Већина је притом мислила да иде у Миријево 3. Представници градске власти нису хтели да им кажу где их воде, јер су знали да се Роми плаше да ће их, с обзиром на претходне протесте, у Реснику малтретирати. Приказана је и јако лоша ситуација у Лесковцу. Једино Ваљево има станове за привремени смештај.

Последње излагање било је о **Јабучком риту**. Истраживачи су били у месној заједници „Јабука“ са циљем да утврде односе и атмосферу између Рома и Срба. Дошли су и да би сазнали дешавања и контекст инцидента када је ромски дечак убио српског дечака три године раније. Боравили су на терену више пута. Полицајцу који ради испред месне заједнице било је забрањено да даје званичне изјаве. Термини на које су наилазили међу испитаницима били су: „мештани“ (за све), „Јабучанци“ (не-Роми) и „Каури“. Јабука има око 6.500 становника, од којих су око 5% Роми.

Истраживачи су наилазили на контрасте између две приче. Једна госпођа говорила им је о подвојености ромске и друге деце у школи, и да ромска деце изазивају инциденте. Неколицина млађих људи тврдила је да је кошкања било и раније. Очигледно је да се тај окршај између два 15-годишња дечака одиграо као нека врста организованог двобоја. Они су се најпре прозивали преко Фејсбука, да би уговорили мегдан, у коме је ромски дечак извадио нож и избо другог дечака неколико пута. Медији су одмах надували

причу са насловима „Монструм заклао дечака“, извештавали су и како му је на образу урезао крст, и да је убица спавао у крвавој мајици када су га ухватили, као и да је у полицији изјавио да би опет исто урадио. Вече после тог инцидента, са три-четири аутобуса пребацили су Роме из Јабуре у Качарево и вратили их после недељу дана.

После тога, ствари су постале озбиљне, јер се окупило око 100 мештана који су ишли околу и разбијали све на шта су наишли у ромском делу насеља. Тај Ром је осуђен 2010. године на две и по године затвора. Поред школе израђен је велики графит са ликом убијеног дечака. Хтели су и једну улицу да именују по њему. Тадашњи председник државе, Тадић, изјавио је да Јабучани нису расисти, те да ће они примити друге Роме (из Белвила). Међутим, тих Рома овде нема.

И поред потресних прича и свести о томе да је проблем маргинализације Рома далеко од решења, курс посвећен истраживању њиховог расељавања успешно је завршен. Студенти су оцењивани на основу четири врсте активности, и то за редовно долажење и свеобухватно учествовање у истраживачким акцијама, израду транскрипата у писаној форми на основу интервјуа изведених на терену, усменој презентацији истраживачких искустава са терена, и за израду семинарског рада који су предавали писаној форми на крају семестра. При томе, оцењивани су како за индивидуалне, тако и за групне задатке, те су, наравно, сви који су изнели истраживачки посао до краја добили високе оцене.

6. Закључци и дискусија

Осврт на исписане странице овог текста сведочи де је управо настала кратка али детаљна етнографија једног курса из урбане антропологије, одржаног у јесењем семестру школске 2012–2013. године. Актери ове етнографије су учесници у наставно-истраживачком процесу који сам координирала као наставник на овом предмету. Главни актери су били моји студенти, њих двадесет и троје, који су похађали и успешно завршили овај курс. Они су пролазили кроз процес учења тако што су истраживали живот друге групе актера, а то су били учесници у друштвеној драми измештања ромских насеља у Београду, дакле сами Роми који су присилно пресељени, и становници Ресника и Миријева који су их на своју територију примили. Овим актерима били су придружени и представници страних и домаћих невладиних организација које су јавно заступале интересе ромске популације.

У овом закључном делу рада, желим да истакнем методолошке, сазнајне и педагошке исходе овог вида интегрално конципиране и истраживачки оријентисане наставе.

Као прво, предмет наставе био је повезан са **друштвено ангажованом темом**, преузетом из актуелног друштвеног тренутка и из непосредног животног окружења учесника у настави. Ово наглашавам с обзиром на то да

се универзитетска настава обично „заглави“ у времену које је представљено у антрополошкој литератури, како у њеним теоријском оквирима, тако и у објављеним емпиријским резултатима.

Друго, настава је омогућила **компаративно посматрање два истраживачка локалитета**. Спроведена је истраживањем два привремена контејнерска насеља у која су били смештени Роми измештени због инфраструктурних пројеката на Новом Београду, са могућношћу поређења начина на који су на њих доспели, њиховог садашњег начина живота и доживљаја трајног решавања њиховог стамбеног питања. Ово поређење нарочито је било интересантно јер је контејнерско насеље на Орловом брду у Миријеву постојало већ пет година, а оно у Реснику тек неколико месеци. Дакле, реализовали смо микроистраживање на два локалитета, уз могућност поређења по различитим основама, а пре свега по дужини постојања.

Треће, настава је била заснована на **интегралном научно-образовном концепту**, при чему су студенти истраживали једну легитимну антрополошку тему тако што су, корак по корак, пролазили кроз читав истраживачки процес, учили појединачне поступке и одмах их спроводили у праксу, фокусирајући се на опсервацију и интервјуе са члановима локалних заједница. Притом, у оквиру добро дефинисане структуре овог истраживачког процеса, студентима је остављена слобода да бирају своје истраживачке теме.

Четврто, овај вид истраживачке наставе подразумевао је процес у коме **предметни наставник** поставља истраживачке оквире, координира, предводи, даје предлоге, слуша предлоге студената и допуњава их, нуди решења на осетљива питања (на основу сопственог претходног истраживачког искуства), коментарише излагања и закључке студентских истраживања и, на самом крају, оцењује групни и појединачни рад. **Оцена** у овако конципираном курсу не може да буде ниска – она или не постоји или је висока. Дакле, питање је само **укључивања у групни рад**, а када се то деси, све учеснике понесе река радозналости, жеље за сазнањем, ентузијазма, и одговорности према другима и за заједнички пројекат.

Као пето, треба истаћи да је, након слушања бројних корисних предмета који су им омогућавали да спознају етнографске чињенице, аналитичке приступе, и разноврсне теоријске приступе антрополошком истраживању, предмет Национална етнологија/антропологија – град и култура представљао за студенте четврте године, **прво искуство интегрално конципираног наставно-научног пројекта који је обухватио све кључне фазе истраживања и презентације резултата, а који се истовремено заснивао на теренском истраживању**.¹¹ То је значило суочавање са

¹¹ Напомињем да су студенти који су учествовали у овом курсу, током претходних година на појединим курсевима радили министраживања усмерена на појединачне семинарске радове, служећи се основним техникама интервјуа и опсервације. Такође, већина је после треће године студија учествовала у групној теренској пракси у селу Равна код Књажевца, источна Србија, с тим што су били подељени у групе које су обрађивале различите теме.

„другима“, како у смислу уласка у непознату локалну заједницу, тако и упознавање са њеним члановима као потенцијалним испитаницима. Управо из тог разлога, планиран је заједнички први одлазак на терен (на обе локације), што је требало да студентима пружи институционални легитимитет и обезбеди осећај истраживачке сигурности.

Шесто, настава се у свим фазама одвијала као **заједнички рад читаве групе** од двадесет троје студената. Такође, извесни делови пројекта одвијали су се у оквиру **мањих група** (од по четири студента), које су формиране према међусобном договору. Простор је постојао и за **појединце** који су се определили да истражују посебне теме, које су се уклапале у тематску целину пројекта. Дакле, с једне стране, успостављен је стандардизован, уређен оквир за рад, а с друге, остављена је слобода „изласка“ из групног простора и самосталан рад. Овај принцип огледао се и у одабиру начина усменог представљања теренских искустава и писане презентације резултата истраживања. Две групе су се одлучиле за опцију да напишу заједнички семинарски рад, а две да сваки члан групе напише индивидуални семинарски рад.

Седмо, овај наставно-истраживачки пројекат омогућио је студентима да посредством практичног искуства усвоје **критички став спрам медијских извештаја** као извора за антрополошко истраживање, те да спознају њихов приступ друштвеним феноменима, који је најчешће фокусиран на сензацио-налистичко, површно и политички обојено извештавање. Другим речима, они су могли да процене да новинске вести могу да буду само полазни оријентир за озбиљна, дубинска антрополошка истраживања. Њихова вредност у оваквом истраживању пре свега је била у хронолошком документовању догађаја везаних за расељавање Рома. Пројекат је такође омогућио студентима да **преиспитају сопствене предрасуде о ромској популацији**, али и да уоче да и сами Роми користе те исте друштвено уврежене предрасуде да би побољшали свој колективни, породични и индивидуални статус, те да би изазвали сажаљење које ће им донети неку добробит у сфери материјалног, радног, или друштвеног стандарда. Такође, студенти су могли да науче да на терену увек **вребају изненађења**, односно да често пођете на терен у потрази за одређеном популацијом или појавом, а откријете нешто сасвим ново и другачије, што може, само по себи да постане предмет нових истраживања.

Осмо, студенти су имали прилику да **стекну сазнања специфична за теме из урбане антропологије**. Најпре, спознали су да је град комплексан, динамичан систем, у коме се свакодневно крећу и обитавају различите, па тиме и маргинализоване друштвене групе, које налазе простор за прежив-

Дакле, специфичност наставног подухвата о коме је овде реч јесте у томе што је свих двадесет троје студената радило на једној теми и користило јединствен методолошки апарат који је био интегрално конципиран и спровођен током читавог курса у трајању од три месеца.

љавање примењујући комбиноване стратегије обезбеђивања стамбеног простора, исхране, запослења, школовања деце, здравствене заштите и слично. Случај ромске популације у Србији посебно је специфичан, а тиме и занимљив за проучавање, јер се у питања њиховог животног стандарда уплићу бројни актери – пре свега државне институције и невладине организације, али и инвестиционе банке и медији. С обзиром на то да се са антрополошког становишта могу посматрати као група која је маргинализована на расној, етничкој, друштвеној и културној основи, њихове стратегије преживљавања у граду, али и везе које одржавају са руралним срединама из којих делом потичу, умногоме говоре о последицама судара јавних политика државе и маргинализованих друштвених група.

Девето, колективни истраживачки напор изродио је дискусије и писане радове за које се може рећи да су **допринели актуелном антрополошком и ширем друштвеном дијалогу** у вези са тематиком маргинализованих етничких група, културе сиромаштва и несигурности, као и друштвених и културних последица великих инфраструктурних пројеката на локално становништво. Поврх тога, показали су да у позадини друштвене (и политичке) драме, која је у појединим тренуцима током 2011. и 2012. године, када су Роми измештани са својих станишта услед инфраструктурних пројеката у Београду, обухватила читаво српско друштво, стоје много комплекснији проблеми него што су то медији представљали и већина становника Србије могла да претпостави.

На самом крају треба рећи да је овај начин интегралног спровођења истраживачке наставе усмерен на акутне друштвене проблеме настављен и наредних година у оквиру предмета Урбана антропологија. Током 2014–2015. школске године настава је била посвећена теми „Културни фактори у збрињавању настрадалих у случају Мајских поплава у градовима Србије“. Наредне, 2015–2016. школске године, предмет се бавио темом „Избеглице са Блиског Истока у Београду“. И у наредном периоду, настава је такође конципирана као групно интегрално истраживање феномена и процеса у јавним градским просторима, али сада у вези са другим темама и са донекле измењеном методологијом рада. Тако су током две наредне године биле обрађене теме „Рекреација и коришћење отворених градских простора“ (2016–2018), а током последње две године тема „Друштвена интеракција у отвореним јавним просторима (2018–2020).

У закључку, а на основу детаљног праћења реакција студената који су из часа у час делили своја методолошка, сазнајна или пак емотивна искуства са својим колегама и са мношћом као предметним наставником, сматрам да је овај вид истраживачке наставе оставио трајан позитиван траг на њихов свеукупни интелектуални развој као свесних грађана своје земље и света.

Литература

- Bandić, Dušan (ur). 1984. *Etnološke sveske 5*. Zbornik radova VIII savetovanja Etnološkog društva SR Srbije održanog aprila 1984. godine u Smederevu.
- Bestor, Theodore C. 2006. „Veleprodaja sušija: kultura i prodajni artikli na tokijskoj tržnici Tsukiji“. U *Promišljanje grada: studije iz nove urbane antropologije*, ur. Setha M. Low, 125–179. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Bloome, David, Faythe Beauchemin, John Brady, Eileen Buescher, Min-Young Kim & Ryan Schey. 2018. “Anthropology of Education, Anthropology in Education, and Anthropology for Education”. In *The International Encyclopedia of Anthropology*, ed. by Hilary Callan. John Wiley & Sons, Ltd.
- Gmelch, George, Robert V. Kemper & Walter P. Zenner. 1996. *Urban Life: Readings in Urban Anthropology*. Prospect Heights, IL: Waveland Press Inc.
- Jaffe, Rivke & Anouk De Koning. 2015. *Introducing Urban Anthropology*. London: Routledge.
- Kovačević, Ivan. 2015. *Istorija srpske antropologije*. Beograd: Filozofski fakultet – Odeljenje za etnologiju i antropologiju & Studio Dosije.
- Kovačević, Ivan. 2005. „Iz etnologije u antropologiju (Srpska etnologija u poslednje tri decenije 1975–2005)“. U *Etnologija i antropologija – stanje i perspektive*, Zbornik Etnografskog instituta SANU 21, ur. Dragana Radojičić, 11–18. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Law, Setha. 2006. Smještanje kulture u prostoru: društvena proizvodnja i društveno oblikovanje javnog prostora u Kostarici. U *Promišljanje grada: studije iz nove urbane antropologije*, ur. Setha M. Low, 91–123. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Ljuboja, Gordana. 1984. Pravci urbane antropologije. *Etnološke sveske 5*: 5–10.
- Ože, Mark. 2005. *Nemesta: uvod u antropologiju nadmodernosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Pavković, Nikola. 1991. „Etnološka proučavanja gradova u Srbiji. Etnologische-untersuchung der Stadte in Serbien.“ *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1: 54–60.
- Radović, Srđan. 2017. „Urbana istraživanja u etnologiji i antropologiji u Srbiji – od ‘udaljenog pogleda’ do ‘subdiscipline’“. *Etnoantropološki problemi*, n. s. god. 12(2): 583–601.
- Vučinić, Vesna. 1985. „Kada se rodila civilizacija u Kini?“ *Kulture Istoka* 3: 21–25.
- Vučinić, Vesna. 1986. “Chinese Official Debates about the Use and Value of Urban Land in China’s Major Cities, 1980–1986.” MA paper submitted as part of

the requirements for MA Program in Regional Studies – East Asia, Graduate School of Arts and Sciences, Harvard University.

- Vučinić, Vesna. 1986a. „Aktuelne rasprave o zemljišnoj politici u tri kineske metropole.“ *Sociološki pregled* 20 (3–4): 51–69.
- Vučinić, Vesna. 1993. “Ideology and Pragmatism in China’s Urban Land Reform during the 1980s.” In *Urban Anthropology in China*, eds. Greg Guldin & Aidan Southall, 216–242. Leiden: E. J. Brill.
- Vučinić, Vesna. 1993. „Antropološka analiza starog jezgra Dubrovnika.“ Doktorska teza, Odeljenje za etnologiju i antropologiju. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Vučinić, Vesna. 1994. „Stradun kao korzo i njegova socijalna segmentacija.“ U *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Serija A: Istorijske nauke 18, 423–442. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu.
- Vučinić, Vesna. 1995. „Antropologija u ‘divljim’ naseljima: pogled na Staro sajmište u Beogradu.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 44: 168–184.
- Vučinić, Vesna & Jasmina Matić. 1996. „Etnička i teritorijalna distanca između srpske i romske dece školskog uzrasta“. U *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, ur. Miloš Macura & Vojislav Stanovčić, 367–382. Beograd: Naučni skupovi SANU 84.
- Vučinić, Vesna. 1999. *Prostorno ponašanje u Dubrovniku: antropološka studija grada sa ortogonalnom strukturom*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Vučinić, Vesna & Smiljana Antonijević. 1998. „Društvena funkcija i simbolika beogradskog korza u vreme Kraljevine Jugoslavije (1931–1941).“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 47: 85–101.
- Vučinić-Nešković, Vesna & Jelena Miloradović. 2006. “Corso as a Total Social Phenomenon: The Case of Smederevska Palanka, Serbia.” *Ethnologia Balkanica* 10: 229–251.

Прилог:

УПИТНИК ЗА РОМЕ У КОНТЕЈНЕРСКИМ НАСЕЉИМА

Ми смо студенти Филозофског факултета у Београду и интересује нас како ви, који сте пресељени са претходне локације услед грађевинских радова на великим мостовима, сада живите. Читали смо у новинама разне извештаје о томе како је изгледало пресељавање, као и о томе где треба да се сместите и шта вам је обећано у смислу побољшања квалитета живота. Дошли смо сами да се уверимо како ви живите у овом за вас новом насељу.

Део I

- 1) Име, презиме, и надимак (по вољи):
- 2) Адреса:

- 3) Година и место рођења (насеље, најближи град, република/држава):
- 4) Колико дуго живите у Београду?
- 5) Колико пута и где сте се селили у оквиру територије града Београда?
- 6) Који су били разлози за ова пресељења?
- 7) Како се верски и национално опредељујете?
- 8) Које је ваше образовање?
- 9) Којим послом се бавите?
- 10) Колико чланова има ваше домаћинство? Ко су они?
- 11) Који чланови домаћинства зарађују и како?
- 12) Шаљете ли децу у обданиште и у школу?

Део II

- 1) Како ви називате ово своје насеље?
- 2) Одакле и када сте се овде доселили?
- 3) Опишите нам како је изгледало ваше пресељење на ову локацију.
(Обухватити време, преговоре, начин транспорта, имовину коју су оставили и она коју су понели, шта су затекли на новој локацији, шта им је обезбеђено у контејнерима, ко их је дочекао, шта им је обећано?)
- 4) Да ли вам је приликом пресељавања обећано да ћете одмах добити лична документа (одн. личну карту и здравствену књижицу). Да ли је ово обећање испуњено и да ли је око тога било неких проблема?
- 5) Какви су вам услови за живот на овој локацији?
 - а) Да ли имате воду кући? Ако не, како је набављате?
 - б) Да ли имате канализацију у кући и у насељу? Ако не, како решавате проблем одвода прљаве воде?
 - в) Где се налази ве-це и купатило?
 - г) Да ли у насељу и у кућама имате струју? За шта је све користите?
 - д) На који начин се грејете?
 - ђ) Да ли вам стижу рачуни за инфостан, воду и струју?
- 6) Шта вам недостаје у вези са смештајем у овим контејнерима?
- 7) На који начин користите заједнички простор између контејнера (у различита годишња доба)?
- 8) Како ова нова локација утиче на обављање вашег посла? (Да ли су вам власти помогле да добијете овај посао?)
- 9) Да ли је оно што ваше домаћинство заради, довољно за живот?
- 10) Како се слажете са комшијама из овог (контејнерског) насеља? Да ли с њима проводите време, и у којим приликама?
- 11) Да ли заједно са комшијама прослављате празнике? И које?
- 12) Како се слажете са суседима ван овог насеља?
- 13) Које су добре и лоше стране живота на овој локацији?
- 14) Да ли мислите да су неки ваши рођаци или бивше комшије који су пресељени на друге локације боље прошли од вас?
- 15) Да ли ви ово сматрате вашим привременим или трајним смештајем?
- 16) Да ли се ви овде добро и сигурно осећате?
- 17) Кад би сте могли да сами да бирате, где и под којим условима би сте највише волели да живите?

УПИТНИК ЗА СТАНОВНИКЕ У ЧИЈЕ НАСЕЉЕ СУ РОМИ ДОСЕЉЕНИ

Ми смо студенти Филозофског факултета и интересује нас да видимо на који начин је разрешен проблем пресељавања Рома који су живели испод Газеле и поред Белвила и који су досељени у контејнере у вашем насељу. Интересује нас како сте се једни на друге привикли, и шта ви мислите о овом решењу проблема, како за саме Роме који су дошли, тако и за вас који сте их примили.

Део I

- 1) Име, презиме, и надимак (по вољи):
- 2) Адреса:
- 3) Година и место рођења (насеље, најближи град, република/држава):
- 4) Колико дуго живите у Београду?
- 5) Колико пута и где сте се селили у оквиру територије града Београда?
- 6) Који су били разлози за ова пресељења?
- 7) Како се верски и национално опредељујете?
- 8) Које је ваше образовање?
- 9) Којим послом се бавите?
- 10) Колико чланова има ваше домаћинство? Ко су они?
- 11) Који чланови домаћинства зарађују и како?
- 12) Шаљете ли децу у обданиште и у школу?

Део II

- 1) Како сте реаговали када сте сазнали о пресељавању Рома у ваше насеље?
- 2) Да ли сматрате ово пресељење Рома добрим или лошим по вас, вашу породицу и насеље у ком живите, и зашто?
- 3) Да ли сматрате да је то и за досељене Роме адекватно решење, и зашто?
- 4) Да ли сматрате да су обећања града (и општине) у време досељавања Рома испуњена?
- 5) Ако нису, због чега мислите да нису и како се поводом тога осећате?
- 6) Како је изгледао први сусрет са вашим новим комшијама? Како су вам деловали? Како сте их дочекали?
- 7) Да ли сте и ви лично учествовали у протестима против досељавања Рома и из којих разлога? (За Ресник)
- 7) Да ли сте ви лично подржали иницијативу ваших комшија из Орловског насеља да се вашој сабраћи понуди пресељење у ваше насеље? (За Орловско насеље)
- 8) Да ли је главни проблем био уствари насељавање Рома на земљиште над којим власнички статус није разрешен? Молим вас објасните о чему се ради. (За Ресник)
- 8) Зашто сте понудили управо дато земљиште на брду за неселевање ваше сабраће? (За Орловско насеље)
- 9) Како данас гледате на то пресељење?
- 10) У којим приликама имате контакте са вашим новим комшијама и како се слажете? Наведите примере.
- 11) Како називате њихово насеље?
- 12) Како се омладина слаже са досељеном ромском децом?

- 13) Да ли вам се променио живот од како су досељене ваше нове комшије?
- 14) Које још проблеме по вама треба решити да би обе стране биле задовољне?
- 15) Да ли мислите да је ово насељавање Рома у контејнере стално или привремено решење?
- 16) Да ли мислите да овим начином насељавања Роми могу лакше да се интегришу у ширу средину?

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.

Срђан Радовић

Етнографски институт САНУ, Београд
srdjan.radovic@ei.sanu.ac.rs

Научно-истраживачки рад у народу и на (градском) терену: етнологија града у Етнографском институту и Србији у социјалистичком периоду*

У овом раду се дискутује о питањима градске проблематике и етнолошких истраживања у градовима у периоду од завршетка Другог светског рата до деведесетих година прошлог века у Србији. Разматра се са којих је теоријских и методолошких поставки приступано истраживањима тзв. урбаних тема, који су сегменти културе и живота у градовима били интересантни етнолозима у социјалистичко доба, и у којим градским срединама су вршена теренска истраживања. Текст се првенствено бави начинима етнолошког испитивања у градским срединама у Етнографском институту САНУ у социјалистичком периоду, при чему ови увиди могу бити релевантни и за тумачења ширих парадигматских и тематских промена у етнологији/антропологији у Србији. Извори на које се анализа ослања су објављени и необјављени, из документације и архива Етнографског института.

Кључне речи: етнологија и антропологија, урбана антропологија, етнолошка истраживања у градским срединама, Етнографски институт САНУ, Србија, социјалистички период

Scientific Research among the People and in the (Urban) Field: Ethnology of the City in the Institute of Ethnography and in Serbia during Socialism

This paper discusses questions of ethnological research in cities and urban topics in Serbian ethnology from the end of the World War II until the end of the socialist era. Inquiry focuses on theoretical and methodological standpoints implemented in urban research, which segments of culture and everyday life in the cities were most prominent in research at the time, and in what cities field research had been taking place. Paper primarily addresses ethnological research in urban areas undertaken at the Institute of Ethnography SASA in socialist times, whilst these insights could prove relevant for interpretation of wider

* Овај рад представља резултат истраживања обављених у Етнографском институту САНУ, за која је средства за реализацију осигурало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

paradigmatic and thematic shifts in Serbian ethnology/anthropology. Explanation is based on published and unpublished sources (from the documentation and archives of the Institute of Ethnography).

Key words: ethnology and anthropology, urban anthropology, ethnological research in urban areas, Institute of Ethnography SASA, Serbia, socialist period

Пролог

Преко стодвадесет година након оснивања Етнографског одбора Српске краљевске академије¹, скоро толико од установљавања Етнографског музеја у Београду² и Етнолошког семинара на Универзитету у Београду³, те преко седамдесет година од почетка рада Етнографског института САНУ⁴, све су бројнији дисциплинарни осврти на развитак етнологије/антропологије у Србији, а слично је и у многим другим европским етнологијама – рекапитулира се пређени пут једне мале науке и евалуира њена перспектива и улога у тренутку глобалних престојавања, али и трансформација у систему друштвених и хуманистичких наука. Од најрецентнијих прегледа који се баве историјом етнологије и антропологије у Србији могао би се споменути темат „Историјске ретроспективе етнологије и антропологије“ из 2018. године (Pavlović 2018), књига „Историја српске антропологије“ из 2015. (Kovačević 2015), те дугогодишњи пројекат компаративних историја етнологија у земљама Југоисточне Европе (Mihailescu et al. 2008; Bošković & Hahn 2013). Дакако, постоји још низ дисциплинарних прегледа у задњих десет и више година, које су фокус имале на представљању и интерпретацијама опште историје и политика етнолошке дисциплине, њених појединих сегмената, или проминентних личности из области ове науке. Међу њима су и радови посвећени тумачењу трансформација институционалних научних политика у појединим установама, које се могу посматрати и као својеврсна призма ширих дисциплинарних, друштвених и политичких кретања у одређеном периоду.⁵ На овом трагу је и рад Младене Прелић и Мирославе Лукић Крстановић (Lukić Krstanović & Prelić 2016) о „успону и паду“ антропогеографских проучавања у Етнографском институту САНУ, који истовремено даје зорни приказ историје (етнолошке) науке у другој половини двадесетог века. Антропогеографски приоритет проучавања насеља условио је модусе етнолошког бављења културом и заједницама у истим тим проучаваним

¹ Одбор је установљен 1898. године, више не постоји.

² Основан је 1901. године.

³ Отпочео је са радом 1904. године као претеча данашњег Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

⁴ Основан је 1947. године (данас Етнографски институт САНУ, у наставку текста такође Институт), и сматран је у време свог оснивања наследником и настављачем делатности Етнографског одбора (Lukić Krstanović & Prelić 2016, 158).

⁵ В. нпр. Lukić Krstanović 2018.

насељима, и поменути текст приказује „сутон“ овог усмерења и реперкусије овог процеса на научне политике Института, а посредно и на етнологску науку у Србији. Слично оваквом разматрању смена истраживачких парадигми у једној научној установи, на идућим страницама биће дат преглед смене, односно израстања једне тематске области у проучавањима Етнографског института САНУ. Разматраће се приступи истраживањима града, односно истраживања у граду у оквиру ове институције, од њеног оснивања до краја социјалистичке епохе. На основу објављене литературе и извора и грађе из Архива Етнографског института САНУ (Архив ЕИ САНУ) даје се преглед ове тематске области од 1947. године до пред крај 20. века, као и поједина тумачења приступа проблематици града у овом периоду.⁶ Истовремено ће се осврнути и на шири дисциплинарни контекст тога времена, првенствено у српској, а делимично и у југословенској етнологији, с обзиром на изнимну повезаност креирања истраживачких поља у малој, односно малобројној научној грани каква је била етнологија у то доба. Ово особито стога што је скоро до краја осамдесетих година формални носилац пројектних научних истраживања у етнологији најчешће био Етнографски институт, и да су етнологи из других научних, наставнонаучних и установа културе били укључивани у овакве пројектне задатке. Дискусија о истраживању града у Етнографском институту у прошлости посредно је и илустрација миграције српских етнолога са некада скоро неприкосновеног терена и поља истраживања, оног сеоског, у нову и данас доминантно теренско, а каткада и тематско подручје.

Антропогеографизација⁷

Етнографски институт САНУ отпочео је са обављањем својих научних задатака нетом пошто је основан половином 1947. године – први састанак сарадничког особља одржан је 10. јула те године, а теренски рад је инициран „одашиљањем екипа на терен и у народ одмах иза тога“.⁸ Задаци Института, дефинисани првим нацртом статута установе, били су редом: „систематско и планско проучавање *насеља* (курзив С. Р.) и порекла становништва, народног живота, обичаја и веровања, као и фолклора у нашој земљи и код наших народа, у првом реду на територији Н. Р. Србије...“.⁹ Имајући у виду да се насеља помињу као прва тачка у истраживачким задацима, јасна је нит континуитета са пређашњим антропогеографским основама истраживања „народа“, а тиме и ангажовање географа у истраживачким групама од самих почетака – на терене у августу и септембру послати су и

⁶ Тиме овај текст детаљније елборира питања повезана са етнологским истраживањима у граду, чији је општи преглед од краја 19. века до данашњице дат у ранијем тексту (Radović 2017).

⁷ Појам употребљен у Lukić Krstanović 2012.

⁸ „Извештај о раду Етнографског института САНУ за 1947.“ Архив ЕИ САНУ/1947.

⁹ *Ibid.*

студенти географије Жељко Кумар и Мита Томашевић. Насеља која је требало проучавати такође нису била искључиво сеоска: те прве године рада Жељко Кумар (у статусу кандидата за приправника) обавио је самостална испитивања вароши Младеновац, која ће за коју годину резултирати и објављивањем монографске студије (Kumar 1952).

Прве године рада Института, до краја четредесетих година, указују на истраживачки широк опсег активности, и у тематском и у дисциплинарном смислу.¹⁰ Испитивања обављају стални и хонорарни сарадници различитих научних профила и степена образовања (од студентата до професора универзитета). До краја пете деценије 20. века, кадровско језгро установе чине подједнако антропогеографи и етнологзи: 1950. године стално запослени истраживачи били су географи Војислав Радовановић (редовни професор и управник), Даринка Зечевић (асистент и први стални сарадник установе), Радослав Павловић (научни сарадник), и Жељко Кумар (асистент-приправник), те етнологзи Петар Ж. Петровић (научни сарадник), Јованка Големовић (асистент-приправник), Рада Марковић (асистент-приправник), Видосава Николић (асистент-приправник), а од краја те године и Миленко Филповић (са звањем вишег научног сарадника), који ће постати и заменик управника.¹¹ Поред њих, на истраживањима су исте године радили и стипендисти који ће временом постати носиоци етнолошких и антропогеографских истраживања не само у Србији, етнологзи Петар Влаховић и Кадри Халими (Kadri Halimi), и географи Марк Краснићи (Mark Krasniqi) и Нада Радотић.¹² Овом „етно-географском“ језгру при истраживањима су помагали и спољни сарадници различитих струка (од специјалиста јавног здравства до студената књижевности), и то на многобројним теренима, између осталог и неким врло специфичним: тако се још од 1948. године врше испитивања на градилиштима омладинских радних акција, поглавито на траси аутопута „Братство-јединство“ и на темељима будућег Новог Београда. На градилиштима новог града нису пак истраживане „урбане“ теме, већ првенствено фолклор који је тематизовао Народноослободилачки рат, и то савремени фолклор на српскохрватском и албанском језику.¹³ Градску тематику истраживали су сарадници антропогеографске струке, те се обављају самостални теренски обиласци

¹⁰ Мирослава Лукић Крстановић у првој години рада Института евидентира скоро шездесет различитих истраживачких тема, од домазетства до електрификације (Lukić Krstanović 2018, 26).

¹¹ Поред поменутих, исте године су на Институту стално запослени и академска сликарка Олга Бенсон, историчарка уметности Емилија Церовић као библиотекарка, и Миливоје Исаиловић као административно-правни службеник. С почетка је установа имала три одељења (етнолошко, антропогеографско и фолклорно), којем ће се 1950. придодати и одсек за народну архитектуру. – „План екипа и појединачних истраживача Етнографског института САН у 1950. години.“ Архив ЕИ САНУ/1950; „Извештај о раду за трећи квартал 1950. године.“ Архив ЕИ САНУ/1951.

¹² Влаховић и Краснићи постаће и академици ЦАНУ и АНУК.

¹³ Истраживање међу бригадирима албанске народности спровео је факултетски професор и књижевник Војислав Данчетовић, спољни сарадник Института.

градова као што су Осижек (Radotić 1952), Блаце (Zečević 1952), Стара Пазова (Kumar 1957) и Ириг (Исаиловић; резултати истраживања нису објављени).

Овај рани фокус на градове био је одиста првенствено антропогеографски: у плановима рада и извештајима с краја четрдесетих и почетка педесетих година, сегмент „антропогеографских испитивања“ раздeљен је на три групе: истраживања географских области (попут Старог Влаха, Подриња, Врањског Поморавља итд.), племена (нпр. Кривошије, Паштровићи и сл.), те засебно „градова и варошица“. „Етнолошка испитивања“ су у институционалним плановима у ово доба одређена регионално и тематски, тако да се јасно фокусирају на сеоску, традицијску културу. Истраживања градова имају неспорну антропогеографску потку, и током педесетих година долази до продукције незанемарљивог броја оваквих студија које се баве градским насељима попут Рашке (Petrović 1957), Приштине (Urošević 1951), Косовске Митровице (Urošević 1957), Липљана (Urošević 1957a), Ариља (Barjaktarović 1957), Гуче (Barjaktarović 1957a), Бујановца (Trifunski 1957), Крушева (Trifunski 1957a), Суве Реке (Krasnići 1960) и сл. Број и истрајност објављивања овакве врсте „протоурбаних“ студија,¹⁴ указује на то да се „врло јака струја антропогеографског опредељења током педесетих година бавила проучавањем вароши и варошица у Србији, чиме је знатно допринела допуњавању знања о пореклу и развоју обласних центара, њихове етничке структуре, као и разних аспеката културе“ (Vučinić 1995, 172). У истој деценији у Институту отпочиње и бављење вернакуларном архитектуром, укључујући градску, са посебним акцентом на традицијску кућу, а ова су истраживања водили хонорарни сарадници архитектонске струке заједно са студентима. Међу сарадницима архитеката који су се бавили „варошком кућом“ истичу се Иван Здравковић, Александар Дероко и посебно Бранислав Којић, који се систематски бавио и компаративним проучавањем балканских градова и варошица (в. Којић 1970).

У првих десет година рада Етнографског института очито је интересовање за испитивање градова, односно, како извештаји и планови из тог доба редовно наводе, „научно-истраживачки рад у народу и на терену“ обављан је и у градовима. Парадигматски оквир је првенствено био јасно антропогеографски, а латерално и архитектонски, док је етнолошки приступ био споредан, и у случајевима када су монографска испитивања градова и варошица обављали етнолози. Већина ових раних урбаних истраживања углавном су резултат самосталних теренских одлазака истраживача, са спорадичним укључивањем студената (географије, етнологије и архитектуре) у прикупљање података. Интердисциплинарност схваћена као имплементирање више приступа различитих наука на исти предмет истраживања није била проминентна у конкретним студијама обрађиваних градова. Најближе савременом поимању мултидисциплинарног истраживања у граду прибли-

¹⁴ Радови који на антропогеографским основама „монографски“ обрађују поједине југословенске градове, објављиваће институтски стални или повремени сарадници до осамдесетих година, нпр. Stojančević 1975, Petrović 1984, Mušović 1985 и др.

жило се трогодишње теренско истраживање Призрена, које су изводили стални и хонорарни сарадници свих струка, но планирана колективна монографија овога града нажалост није уређена и објављена, првенствено због истовременог обимног посла писања и приређивања одредница о југословенским народима за велику совјетску едицију *Народи света* (у сарадњи са другим југословенским научним установама), а које ће посредно иницирати потом етаблирано истраживачко интересовање за питања етничитета у Институту.

Од половине педесетих година у Институту се оснива и социолошка секција, што је последица сталног ангажовања Цветка Костића, по основном факултетском образовању правника који је докторирао у САНУ, дисертацијом „Селјаци индустријски радници“. Почети Костићеве научне активности у Институту назначују почетак ускоро пропулзивног бављења савременом тематиком ефеката социјалистичке урбанизације и рурално-урбаних феномена (укљ. и тзв. „полутанство“) у овој установи. Костић истраживањима у граду приступа из визуре углавном супротне од антропогеографске, са акцентом на савремено стање градова и живот градског становништва (која се у то доба перципирала као примарно, или чак искључиво социолошка).¹⁵ Његова усредоточеност на друштвена и културна питања савремености професионално ће га временом и навести у формалне социолошке оквире (од 1960. године ангажован је у Институту за социологију, а потом и на Одељењу за филозофију и социологију Филозофског факултета у Београду), и учинити једним од утемељивача социологије села у нас и водећих истраживача социологије града.¹⁶ Испитивања тада актуелне урбанизације нису била само производ индивидуалног интересовања појединца, већ су се постепено стицали и шири услови за антропогеографско, односно етнолошко бављење оваквим темама. Тако већ у првој половини педесетих година долази до контакта између Етнографског института и појединих државних органа, те је Институт „пружио научну сарадњу и помоћ Урбанистичком отсеку Министарства грађевина Србије приликом планирања подручја великог Београда; такође је пружио сарадњу Урбанистичком заводу НР БиХ у планској реконструкцији и изградњи насеља.“¹⁷ Коју врсту експертизе су сарадници Института пружили урбанистичким заводима у овом периоду није до краја развидно, но назнаке се можда могу пронаћи у антропогеографској студији о социјалистичкој трансформацији Железника, бившег села на подручју „великог Београда“ (Zečević 1960). Ово ће истраживачко поље бити и службено уведено у опис рада установе, те се Правилником из 1958. године као задатак Института наводи и да се „нарочита пажња обраћа проучавањима

¹⁵ Тако Костић у Бору истражује нпр. и облике радничког самоуправљања и стамбене заједнице.

¹⁶ В. Kostić 1962, Kostić 1969, Kostić 1982. За време Цветковићевог ангажмана у Етнографском институту изашла је и његова студија о развоју чаршије у Србији (Kostić 1957), а чаршијом и њеном улогом у урбанизацији ће се касније бавити и етнолошкиња Десанка Николић (Nikolić 1995).

¹⁷ „Извештај о досадашњем раду Етнографског института САН.“ Архив ЕИ САНУ/1953.

утицаја убрзане индустријализације и урбанизације наше земље, који мењају навике и погледе наших људи у граду и селу.“¹⁸

Реетнологизација

Од 1957. године на челу Института био је Боривоје Дробњаковић, кога ће четири године касније наследити Мирко Барјактаровић, обојица етнологи, а што ће се одразити и на научне политике установе (особито у шездесетим годинама и надаље). С почетка се и даље инсистира на изради и довршењу монографија (етнолошких и антропогеографских) појединих предеоних целина и насеља (градова)¹⁹, а отпочиње и редовно давање научних пленарних саопштења; међу овим предавањима биће и оних са тематиком истраживања градова (Сребрица Кнежевић о Медвеђи, Цветко Костић о Бору, Марк Краснићи о градовима на Косову итд.). Такође, почиње и израда *Етнолошког атласа Југославије*, под руковођењем хрватског етнолога Бранимира Братанића, те израда појединих елемената атласа за подручје Србије иницијално постаје задатак Етнографског института.²⁰ Наставља се теренски рад са спољним сарадницима Института, а међу њима су све бројнији, а ускоро ће и доминирати, колеге са Етнолошког семинара Филозофског факултета у Београду;²¹ отпочиње и рад на уговореним пројектним задацима под руковођењем Етнографског института, који ће окупљати искључиво етologe.²² Придода ли се овоме и одлазак неколико антропогеографа у друге установе или у пензију и долазак етнолога на њихове позиције, до половине шездесетих година приводи се концу скоро петнаестогодишњи етнолошко-антропогеографски „дуопол“, који се постепено трансформише у етнолошки

¹⁸ „Елаборат Етнографског института Српске академије наука.“ Архива ЕИ САНУ/1958. Тако је, на пример, на седници научно-стручног већа Института почетком 1959. године речено: „Савремена урбанизација проширила је свој делокруг захватајући и сеоски урбанизам и планирање територије. Планирање у урбанизму има много везе са антропогеографским проблемима: географском средином, демографијом, пореклом и насељавањем становништва, економском географијом итд. Пракса је већ показала да урбанисти у великој мери користе студије о градовима за своју документацију. (...) Предмет антропогеографије, посматран у ширем смислу, и предмет урбанизма јесу идентични: агломерација људи и територија.“ „Записник – Научно-стручно веће Института, 16. 01. 1959.“ Архив ЕИ САНУ/1959.

¹⁹ Нпр., 1960. монографски и ауторски се самостално обрађују градови Бор, Прокупље, Рашка и Сремска Митровица. У антропогеографским монографским истраживањима јасан приоритет је дат испитивању географских одлика и услова проучаваног простора, односно насеља и порекла становништва, док су етнолошке монографске студије више обраћале пажњу на начин живота, културне елементе и обичаје у истраживаној области или насељу.

²⁰ Нешто доцније ће израдом атласа у Србији руководити Етнографски музеј.

²¹ Они ће ускоро бити блиски сарадници, а понеки ће се запослити у Институту: Мирко Барјактаровић, Петар Влаховић, Милка Јовановић и Сребрица Кнежевић.

²² Међу првима је била тема „Проучавање етнолошких промена насталих под условима Народноослободилачке борбе и изградње социјализма“, на којој су радили готово искључиво етнологи, углавном из Института и Одељења за етнологију.

„монопол“ – институт се током шездесетих година темељно „етнологује“, односно „реетнологује“ (Lukić Krstanović & Prelić 2016, 167). Заправо, већ од 1961. антропогеографије на формалној равни и нема међу истраживачким темама Института, а фолклорна истраживања се одржавају у нешто већој мери захваљујући утицају хонорарног сарадника Института Душана Недељковића.²³ Од 1966. године, антропогеографије нема ни у новом статуту Етнографског института САНУ, који наводи да су задаци Института да „путем научних метода и поступака ради на проучавању, истраживању и решавању свих питања у области етнографије, етнологије, фолклора и сродних дисциплина.“ Како Младена Прелић и Мирослава Лукић Крстановић наводе, у овом периоду „нараста схватање да *култура*, а не *популација* и њена кретања и односи са географском средином, представља централну тему етнологских истраживања“ (Lukić Krstanović & Prelić 2016, 167).

Овај „културни заокрет“ у институтским, а посредно и уопште у етнологским истраживањима у Србији (с обзиром на то да је Институт био главни носилац научних пројеката из ове дисциплине), иницијално заправо није био благотворан што се тиче проучавања урбане тематике. Ово стога што су дотадашњи главни истраживачи градова, односно у градовима, углавном били антропогеографи који су у периоду од пар година или напустили Институт, или су постали мањина која се полако адаптирала сада новој доминантној парадигми, оној етнологској. Тиме у оваквим околностима долази до дефинитивног напуштања монографских истраживања градских насеља, као и постепеног одустајања од монографских истраживања области. Како насеља (и становништво) престају бити фокус испитивања, а то више постају култура и начин живота заједница, тако долази до формулисања нових истраживачких тема, попут проучавања етничитета, односно народности у СР Србији и Срба изван СФРЈ.²⁴ До краја шездесетих година истраживања у

²³ Од те године, велике истраживачке теме су: „Планско-колективна (монографска) етнологска проучавања развитка и карактеристика нашег народног живота“, „Проучавање етнологских промена и народног стваралаштва под условима социјалистичког преокрета“ и „Миграције у Југославији од 1918. до данас“. Већ 1965. привремено нестаје фолклорни сегмент једног од пројеката, и истраживања се обављају у склопу два кровна, доминантно етнологска пројекта („Планска колективна етнологска проучавања...“ и „Миграције у Југославији“). Од 1961. почиње и планирање рада на истраживању ђердапских насеља која ће бити потпољена по изградњи хидроелектране, а које ће великом већином обављати етнологи, примарно из Института, али и са Етнологске катедре и из Етнографског музеја.

²⁴ Ова ће тематско-истраживачка нит остати актуелна и продуктивна до данашњег дана у Институту. Прво формално истраживање ове области, под службеним називом „Проучавање народности у СР Србији и српских етничких група ван граница СФР Југославије“, започето је 1965/1966, закључењем уговора између Института и Републичког фонда за научни рад, када је и отпочео рад на истраживању Словака и Русина (и Украјинаца) у Војводини и српске мањине у Румунији. Могло би се рећи да је импулс за овакву тематiku био двострук: вањски, јер је покренуто велико интердисциплинарно истраживање у оквиру Програма истраживања међунационалних односа у Југославији (Група за народности – националне мањине) под руковођењем Института за друштвене науке у Београду, у које се укључио и Етнографски институт; други импулс је вероватно био и унутардисциплинарни – рад на изради одредница о југословенским народима за

граду (те у градској околини), поступно све више етнолошког карактера, највише су повезана са једним од задатака Института – да прати и испитује ефекте актуелне урбанизације и индустријализације. Тако се врше испитивања индустријског и пољопривредног рада и начина живота у Колубарском басену, индустријализације и дневних миграција у Младеновцу и околини, те миграција и урбанизације у Титовом Ужицу са околином.²⁵ Истраживања насеља и начина живота у Ђердапском басену који су били угрожени изградњом хидроелектране обављана су и у градовима и варошицама овог подручја.²⁶ Друштвена заједница препознаје у ово доба, понекад можда и више него сами етнологи, корист етнолошког бављења различитим питањима градских средина, па тако републички Завод за унапређење комуналне делатности 1966. године позива сараднике Института на радно саветовање „Проблеми утврђивања политике урбанизације у СР Србији“.²⁷

У периоду незапамћеног модернизацијског замаха, који је шездесетих година трансформисао читаво југословенско друштво, импулс за научно бављење најсавременијим друштвеним и културним процесима нису давали само ванакадемски друштвени актери, већ се и у самим истраживачким заједницама јавља интересовање за испитивање актуелних трансформативних токова, укључујући и оне повезане са урбанизацијом. То је у ово доба био случај и у етнологији, упркос дуготрајним дисциплинарним парадигмама у свим југословенским центрима академске етнологије, које су ову науку традиционално усмеравале ка руралним заједницама и дијаспорој перспективи. „Весник пролећа“ за истраживање градова и истраживање у градовима у југословенским етнологијама био је докторат Славка Кременшека, одбрањен на етнолошком одељењу Филозофског факултета у Љубљани 1965. године, који је испитивао љубљанско радничко насеље Зелена

едицију *Народи света* и стручни одласци сарадника Института и других југословенских етнолога у СССР по свој прилици су подстакли одређено интересовање за изучавање „етноса“. Овоме су можда придонели и боравци водећих совјетских етнолога/етнографа у Етнографском институту 1966. године: С. А. Токарева, Ј. Бромлеја, С. И. Брука и др. Детаљнија анализа узрока и тока формирања овог истраживачког поља излази пак из тематског опсега овог текста.

²⁵ В. нпр. Antonijević 1969 и Barjaktarović 1974. Како једна институтска хроника наводи, „резултати ових истраживања саопштавани су на научним скуповима у земљи и иностранству и појединачно објављивани. Међутим, тада је дошло и до прекида у издавању публикација Етнографског института...“ (Vlahović 1997, 57).

²⁶ Резултати истраживања у регији Ђердапа систематски су објављивани током идућих двадесетак година, највише у *Зборнику Етнографског института* (књиге 6, 7 и 8), као и у другим научним и стручним публикацијама.

²⁷ Архив ЕИ САНУ/1966. И амбиције у установи у вези са сличним истраживањима временом су се повећавале, те 1968. године Институт конкурише за укључивање на велики савезни пројект проучавања *Југословенске комуне*, који води Институт друштвених наука. Назив пријављеног истраживања гласио је „Деловање етничких, етнолошких, друштвено-историјских и друштвеногеографских чинилаца у развоју комуне у Југославији“. Архив ЕИ САНУ/1968.

Јама.²⁸ Етнолози су све одлучније закорачивали на градске улице – у Етнографском институту, а посредно и у етнологији у тадашњој Социјалистичкој Републици Србији, формирао се постепено истраживачки оквир проучавања у градовима, који је требало да премости јаз између антропогеографске парадигме, која се полако напуштала, и оне етнолошке, која се тек помањала. У Институту, који је имао постојећи задатак проучавања модернизацијских ефеката у друштву, 1969. године поставља се средњорочни план истраживања, који је обухватао и „проучавање питања начина и метода истраживања градова у СР Србији“, те обраду „савремених кретања становништва и промене у савременом развоју насеља, у условима урбанизације и индустријализације“.²⁹ Са ослоном на постојеће искуство проучавања индустријализације у басену Колубаре, разматра се да се „у 10 карактеристичних пунктова на подручју СР Србије прате све промене у животу и обичајима становништва насталим у савременом периоду развоја наше Републике“.³⁰ Међу овим планираним пунктовима, биће у будућности и оних у градским подручјима.

Установом су од 1969. до 1978. године руководили некадашњи хонорарни сарадници Института Бранислав Којић (архитект), Атанасије Урошевић (географ) и Милорад Васовић (такође географ). За ових десетак година активности углавном не долази до скретања са етнолошког парадигамтског „курса“, постављеног у претходном периоду. Монографска проучавања области (и попуњавања „белина на мапи“) и даље су присутна, но до краја ове деценије она су великом већином етнолошка а не антропогеографска.³¹ У овом периоду (од 1971. године) пак долази до покретања дугогодишње истраживачке теме (пројекта) „Стално праћење промена у народној култури“, који, иако је био фокусиран на трансформације живота у руралним заједницама, обрађује такође и градове; тако већ и прелиминарни нацрти истраживања наводе како треба проучавати „савремене промене у народној култури на селу, посебно у граду“ (1972)³², односно како треба „обрадити и објаснити промене које одликују савремену народну културу људи у првом реду на селу, затим у граду, индустријским и другим центрима“ (1974).³³ Принципи „прво село, а онда и град“, говори о концепту народне

²⁸ В. Кременшек 1965; Кременшек 1970.

²⁹ План рада. Архив ЕИ САНУ/1969.

³⁰ План рада. Архив ЕИ САНУ/1969.

³¹ Настављена су у ово доба и испитивања Ђердапа и околине (која ће се обављати до краја осамдесетих година), а отпочела су истраживања насеља угрожених великим инфраструктурним пројектима, нпр. на траси пруге Београд–Бар, у сливу Расине и сл.

³² „Извештај о раду Етнографског института“ – Архив ЕИ САНУ/1972.

³³ „Основни подаци о научноистраживачком пројекту који финансира Републичка заједница за научни рад“ – Архив ЕИ САНУ/1974. О почецима етнолошког интересовања за савремену културу у градовима сведочи и иницијација сарадње са совјетским етнолозима на тему „Етнолошка истраживања у градској средини и индустријским насељима“ – „Предлог сарадње на пољу етнологије са Академијом наука СССР“ – Архив ЕИ САНУ/1970.

културе у првој половини седамдесетих година, која се и даље очито схватала као традицијска култура на селу. Отворено укључивање становника градова међу етнолошки схваћен „народ“, а свакодневне градске културе у обухват народне културе, сазреће међу етнологима у Србији у наступајућим годинама. Етаблирана парадигма српске етнологије као дисциплине која се окреће око осе (традицијске) културе и (домаћег) села као да тада није дозвољавала нешто храбрији искорак у поменутом правцу.

Половином ове деценије, амбициозније се приступа фокусирању на градску околину и предграђа, са нешто мање скривања иза приоритетног испитивања сеоских заједница, па се конципира истраживачка тема „Етно-културни преображај приградских зона у Србији на примерима Београда, Лесковца, Крушевца и Новог Пазара“.³⁴ Од 1976. године ово ће, заправо, постати и централна област истраживања у оквиру кровног пројекта проучавања промена у народној култури, којим ће руководити Милка Јовановић.³⁵ Отпочело се са истраживањима на одабраним приградским локалитетима (укупно 26 пунктова), заједно са сарадницима етнологима из локалних музеја, те Душаном Бандићем за београдску околину,³⁶ и то уз подршку надлежних СИЗ-ова за културу у наведеним општинама (као и у Пироту, који је касније укључен у испитивање). Ова истраживачка тема ангажоваће највећи број сталних сарадника Института, а на приградске терене одлазиће и гостујући истраживачи (попут младог француског научника Жана Госоа). Истраживања у околини ових српских градова разгранате се и у поједине подтеме (брак, породица, сродство, обичаји и сл.), а међу њима је изронила и тема „културе становања“, коју су највише обрађивале Ласта Ђаповић и Бреда Влаховић, и која ће се у наредним годинама обрађивати искључиво у градским срединама.³⁷ У оквиру сталне етнолошке трибине редовно ће се одржавати предавања која разматрају питања савремене рурално-урбане динамике, која су представљала резултате текућих пројекта Института, али и реферате гостујућих предавача.

³⁴ „План рада у 1975. години“ – Архив ЕИ САНУ/1975. Предграђа и градска околина били су и у фокусу истраживања још почетком седамдесетих година Душана Бандића, тада асистента у Институту, који је припремио рукопис „Новије промене и процеси у традиционалној култури и животу становништва сеоских насеља у околини Београда“.

³⁵ Део збирних резултата ових истраживања објављен је у: Jovanović 1984; Vlahović 1984.

³⁶ Са Одељења за етнологију су се на пројект касније укључили и Ђурђица Петровић и Петар Влаховић.

³⁷ В. Vlahović 1992; Ђаровић 1995. Култура становања је у овим истраживањима највише подразумевала начине коришћења и живот у приватном (стамбеном) простору, било у градској било у сеоској средини. И док се на истраживачкој теми проучавања промена у народној култури уочава сигуран прелазак на испитивање и градова, у оквиру пројекта „Етнолошка монографска проучавања области у Србији“ није био такав случај, те су теренска истраживања половином седамдесетих обављана у укупно 67 насеља, која су сва била сеоска. Током 1977. године отпочиње и конципирање пројекта „Етнолошко проучавање исељеништва из Србије“, који ће у идућој деценији резултирати дуготрајним истраживањима исељеника у великим градовима Северне Америке, те Западне Европе.

У овом периоду и у другим етнолошким установама долази до полагањог диверсификовања просторног фокуса истраживања, које није више искључиво усмерено на сеоске заједнице, па тако Етнолошко друштво Србије организује 1976. године скуп са темом „Међусобни утицаји града и села у обликовању одела“. Скуп се надовезивао на постојећу традицију истраживања елемената материјалне културе у градским насељима, коју су посебно неговали етнологи заповешени у музејским институцијама. Ова је оријентација у приличној корелацији са истраживачким правцем који постаје проминентан од седамдесетих година, у којем се „интерес за појаве и производе градске културе није пробудио кроз проучавање наших савремених градова, већ понирањем у средњовековну прошлост, а затим постепеним враћањем ка савременом добу“ (Vučinić 1995, 172). Најпознатији представник овог етнолошког правца је Ђурђица Петровић, чијом је делатношћу на Одељењу за етнологију Филозофског факултета у Београду дошло и до појачаног занимања за елементе градске културе из прошлости, и све редовнијег увођења архивских и других писаних и документарних извора у етнолошко проучавање.³⁸ Тако до краја седамдесетих година међу значајним делом етнолошке академске заједнице у Србији долази до еволуирања схватања о просторном обухвату етнолошких истраживања, где наместо доскорашње тематске хијерархије „прво село, а онда и град“, све чешће израња избалансиранији приступ „и село и град“. Слична померања фокуса приметна су у ово доба и у другим, тада постојећим, центрима научне етнологије у Југославији (Загребу и Љубљани),³⁹ а у знатној је мери ово пратило и промене у осталим европским етнологијама, које су све више истраживале културу и заједнице савремених градова.

Антропологизација

Од краја седамдесетих година, па до краја 20. века Институтом руководе етнологи Петар Влаховић (1978–1982), Душан Бандић (1984–1989) и Никола Пантелић (1989–2001), а функцију вршиоца дужности директора у неколико наврата обављаће и Десанка Николић и Милка Јовановић. Управо доба од конца седамдесетих година до распада Југославије представља један од најдинамичнијих периода у српској етнологији, у којем долази до значајних промена и иновација и у тематском и у теоријско-методолошком смислу, што се, дакако, одразило и на научноистраживачки рад у Етнографском институту. Већ 1979. године формулише се први и тематски и локацијски искључиво урбани етнолошки пројект, чији је носилац била Десанка Николић, под радним називом „Човек и простор на примеру Београда и околине“, са циљем „даље развјања савремених тенденција у етнологији

³⁸ В. нпр. истраживања Драгане Радојичић и Љиљане Гавриловић.

³⁹ Већ је поменут тематски искорак Славка Кременшека, који је током седамдесетих настављен истраживањима других словеначких етнолога, а слична је ситуација била и у Хрватској, те тако нпр. Хрватско етнолошко друштво 1980. године организује годишњи научни скуп са централном темом „Етнолошка истраживања у граду“.

да прати и проучава трансформацијске процесе у народној култури, настале као производ социјалистичког преображаја нашег друштва у целини, а градова посебно.⁴⁰ Иако ће ова истраживачка тема бити привремено заобиђена конципирањем већих пројеката, који ће од 1981. бити реализовани по уговорима са Републичком заједницом науке, из ње ће у каснијим годинама произаћи нови пројектни предлози.⁴¹ тако је у сарадњи са Марксистичким центром СК Београда 1982. године организовано саветовање на тему „Савремени митови, ритуали и религијска свест становника Београда са околином“, које је представљало и окупљање етнолога из више институција заинтересованих за ове теме, са циљем заједничког истраживања.⁴²

Од 1985. године се и на формалној равни реактуелизује интерес за етнолошки рад у градовима, конципирањем пројекта „Етнолошко истраживање урбаних средина на тлу Србије“, са сажетим описом у коме се наводи да ће „предмет истраживања бити они сегменти градске културе који се генетски могу везати за народну традицију. Није реч о реликтурама традиционалне културе, већ о феноменима који и данас ‘функционишу’, који великим делом одређују понашање и мишљење становништва наших урбаних средина“.⁴³ Пројект је, осим сарадника Института, предвиђао и сигнификантно учешће спољних сарадника, већином етнолога из сродних установа у Београду, и њим је руководио Душан Бандић, а од 1990. године Иван Чоловић.⁴⁴ Тематски

⁴⁰ „Имајући у виду да је основни предмет истраживања данашњи становник Београда, садржајно би она требало да обухвате елементе осавремењивања (...) требало би посматрати у становника: а) ужег градског језгра, б) првог приградског појаса, и в) другог приградског појаса“. Као основне теме испитивања издвојене су: култура становања, исхране и одевања, породична структура, друштвени живот, радни ритам, слободно време, обичајни живот и менталитет. Осим Десанке Николић, као сарадници на овом пројекту планирани су Петар Влаховић, Зорица Дивац, Мирослава Малешевић и Ластва Ђаповић – Архив ЕИ САНУ/1979.

⁴¹ Током прве половине осамдесетих истраживања у Институту организовале се првенствено у оквиру два кровна пројекта „Етничке и етнолошке одлике становништва Србије“ (у највећој мери у крајевима западне и југозападне Србије), и „Етнолошко проучавање иселеништва Србије“ (првенствено емиграција у САД, Канаду, Аустралију и Турску, те нешто касније и радника на привременом раду у иностранству, гастарбајтера; пред крај деценије у оквиру овог пројекта почеће и истраживања Срба у Мађарској).

⁴² На овим темама је радила група махом млађих истраживача под руковођењем Душана Бандића (Bandić 1983).

⁴³ „Истраживања на овом пројекту биће подељена на четири потпројекта: (1) Обрасци ритуалног понашања у свакодневном животу градског становништва, (2) Митски обрасци у урбаном фолклору, (3) Култура становања у урбаним срединама, (4) Традиционални облици друштвених односа у граду.“ Планирано је да се емпиријска истраживања обављају у пет градова (Крагујевац, Шабац, Зајечар, Лесковац, Нови Пазар) – „Средњорочни план Етнографског института САНУ (1986–1990)“ – Архив ЕИ САНУ/1985.

⁴⁴ У првој години рада пројекат су реализовали институтски сарадници: Душан Бандић (руководилац пројекта), Бреда Влаховић, Добрила Братић, Зорица Дивац, Ластва Ђаповић, Мирослава Малешевић, Драгана Антонијевић и Инес Прица; сарадници са Катедре за етнологију: Ђурђица Петровић, Никола Павковић, Иван Ковачевић и Мирјана Прошић-

оквири овог првог, званично формализованог „урбаног“ пројекта у етнологији (касније и антропологији) у Србији, каналисаће и прве етаблиране етнолошке теме из градске културе, које ће бити обрађиване и деценијама касније, попут урбаног фолклора и обичајне праксе у граду.⁴⁵ При том, ова истраживања су пратила и теоријске новине тог доба: опис пројектних циљева наводи и „утврђивање формалних, функционалних и структуралних веза проучаваног сегмента културе, те реконструкцију процеса (формалне, функционалне и структуралне) трансформације проучаваних феномена у градској средини“.⁴⁶ Сарадници на пројекту обављали су теренска истраживања у низу градова (Београд, Крушевац, Титово Ужице, Бор, Шабац...), што се често преклапало са радом на мањим пројектима који су, у сарадњи са етнологима из унутрашњости, договарани са општинским и регионалним основним заједницама науке и културе.⁴⁷ Већ 1986. организује се у Крушевцу и Четврти југословенско-пољски етнолошки скуп, посвећен тада, чини се, најактуелнијој етнолошкој тематској области у Србији – истраживањима у граду, а 1989. у Институту се планира саветовање „Етнолошко истраживање урбаних средина на тлу Југославије“.

Но, није тек пројектно груписање и рецентно иницирана традиција етнолошког бављења градом формирала ово истраживачко поље, већ су на то, можда и у већој мери, утицала гигања у српској етнологији тога времена, примарно подстакнута активностима етнолога млађе генерације, већином окупљених око Етнолошког друштва Србије, чији је годишњи скуп у Смедереву 1984. године имао тему „урбано и савремено“ (Ковачевић 2015, 75).⁴⁸ Током осамдесетих година у српској етнологији долази до нарастања „нове парадигме“, када већи број етнолога из различитих институција почиње имплементирати теоријске и методолошке концепте из западних антрополошких традиција (највише функционалистичке, структуралистичке и семиотичке), што је било повезано и са тематским фокусом на првенствено синхроно изучавање актуелних, савремених културних феномена и прилика. У том смислу, долази и до значајне продукције студија које су се бавиле и темама из урбане средине, и културним карактеристикама и појавама које

Дворнић; из Етнографског музеја Никола Пантелић и Гордана Љубоја; те Жељка Шкорић (Историјски музеј Србије). Њима ће се каснијих година придружити и други истраживачи.

⁴⁵ В. нпр. Divac 2002 i Kovačević 2007. У 1985. години професор са Харварда Ивон Вогт (Evon Z. Vogt) одржао је на Институту и предавање „Савремена проучавања урбаног фолклора у САД-у“.

⁴⁶ „Средњорочни план Етнографског института САНУ (1986–1990)“ – Архив ЕИ САНУ/1985.

⁴⁷ Такви мањи пројекти регионалног или локалног обухвата спровођени су и у Новом Пазару, Ваљеву, Чачку, те и у Тимочној крајини, где је група београдских етнолога у сарадњи са борским Музејом рударства и металургије истраживала и радничку културу и рударство у овом крају.

⁴⁸ Тако се и часопис *Етнолошке свеске* (број 5) из 1984. године готово у целости бави темама из градске културе, при чему су заступљени радови о сродничким односима, друштвеном животу и играма, обредима, урбаном фолклору и сл. у градовима Србије.

нису биле (превасходно) традицијског порекла – могло би се рећи да се није радило само о теоријском осавремењивању класичних истраживачких тема српске етнологије (елементи традицијске културе и начина живота), већ и окретању темама савременог живота и културним елементима који не морају нужно да се „генетски надовезују на народну традицију“, већ су савремени у пуном смислу речи. Овај процес теоријско-методолошке и тематске трансформације етнолошке науке у Србији већ се устаљено означава као антропологизација (Ковачевић 2010, 37–38) ове дисциплине, а за коју би се могло тврдити да, слично као и у многим другим етнолошким академским заједницама у Европи, није представљала само резултат пуког увоза западне антрополошке теорије, већ и унутрашње динамике етнолошких дисциплина у „пред-постсоцијалистичко“ доба (Prica 2004, 13).

Могло би се рећи да осамдесете године прошлога столећа представљају период дефинитивне легитимизације етнолошких истраживања у градовима у српској етнологији. До краја ове деценије се, посредством пројеката, формализују истраживања у урбаним срединама, већи број конференција и саветовања бави се темама, како се тада означавало, „урбане етнологије“, а знатно је увећан број објављених студија које су се фокусирано бавиле културом и начином живота у градовима. Истовремено долази и до формирања научног кадра који магистрира и докторира истражујући теме искључиво у градским срединама: тако нпр. Мирослава Лукић Крстановић и Мирјана Павловић за своје магистарске тезе истражују идентитет и живот српских иселеника у великим градовима Северне Америке, Торонту и Чикагу. У истом периоду на Одељењу за етнологију бране се и дисертације које се баве темама које су у целости посвећене урбаној култури: докторат Мирјане Прошић-Дворнић о одевању у Београду крајем 19. и почетком 20. века, те магистерiji Инес Прице (о омладинским поткултурама у Београду) и Гордане Љубоје (о суседским односима у београдском насељу Дорћол), а Весна Вучинић-Нешковић на универзитету Харвард магистрира на тему коришћења урбаног земљишта у кинеским градовима. Овакав тематски „урбани заокрет“ до краја осамдесетих година „нормализоваће“ етнолошко истраживање у градовима – нешто што је до скоро било спорадично присутно у српској етнологији. У наступајућим деценијама теренски рад и истраживање савремених тема у градским срединама постаће и општераширени. До краја ове декаде ће се симболично довршити и антропологизација дисциплине формалним преименовањем београдског Одељења за етнологију у Одељење за етнологију и антропологију, 1990. године, заокружујући тиме трансформациони процес етнолошке науке у Србији у социјалистичком периоду.

Транзициони епилог

Крај социјализма и почетак тзв. постсоцијалистичке транзиције коинцидирани су са транзицијом српске етнологије у (етнологију и) антропологију. Нове друштвено-политичке околности и рат, као и дисциплинарна струјања из претходних деценија, условиће токове етноантрополошких истраживања у

Србији на самом крају 20. века, што ће се одразити и на делатност Етнографског института САНУ. Од почетка деведесетих година дотадашња три главна пројекта Института су из формалних разлога обједињени у заједнички, кровни пројект „Етнологија Срба и Србије“, у оквиру којег се тематски махом настављају истраживања из претходне деценије, па се тако градови истражују у оквиру (под)пројекта „Етнолошко истраживање урбаних средина на тлу Србије“. Упркос неповољним условима за научноистраживачки рад у то доба, 1994. године је организована научна конференција „Село и град – нова научна проучавања“, која се надовезивала на ранија истраживања урбаних и рурбаних питања у овој установи. Почети постсоцијализма су, не само у Институту, указивали на континуитет по питању етнолошких/антрополошких истраживања у градовима: штавише, отежани услови за одлазак на удаљенија теренска истраживања многе су домаће етнологе приковали за градски терен и испитивање феномена из најнепосреднијег окружења, те су истраживања у граду временом постала чак и заступљенија.

Етноантрополошка истраживања у градовима у различитој мери се баве питањима самог града и градског живота и/или идентитета, при чему се поставља питање да ли се сва антрополошка истраживања која се обављају у граду могу окарактерисати као урбана антропологија, и на који је начин могуће направити дистинкцију између њих и оних која не спадају у ту антрополошку поддисциплину. Прихвати ли се стајалиште о двоврсности квалитативних урбаних истраживања и разликовање између *антропологије града* и *антропологије у граду* (Gulin Zrnić 2009, 21), могло би се тврдити да је већ на крају социјалистичке епохе антропологија (етнологија) у граду била и присутна и етаблирана, док се антропологија (етнологија) града, схваћена као усмерено истраживање одређеног аспекта урбанитета, тек назирала.⁴⁹ Систематско антрополошко истраживање самог града у српској етнологији/антропологији пак отпочиње током деведесетих година, и то најпре докторском дисертацијом Весне Вучинић-Нешковић (1993), која је истраживала однос између просторне структуре и свакодневног живота становника градског језгра Дубровника (в. Vučinić 1999). Различити видови социјализације и кретања људи кроз градски простор биће дуготрајно интересовање ове научнице и у будућности, пре свега видљиво у континуираном истраживању феномена корзоа у више градова региона (за прву такву студију в. Vučinić 1994). Јавни градски простор биће касније и у фокусу магистарског рада Илдико Ердеи (1997), у оквиру истраживања политичких ритуала на београдским улицама с почетка деведесетих година. На прелазу два века почиње се формирати све веће интересовање за антрополошко истраживање града, урбанитета и урбане културе *in stricto senso*, а оваква истраживања обављаће у наступајућим годинама и научници из Етнографског института

⁴⁹ Ова двоврсност антрополошких истраживања у граду могла би се сублимирати честим диференцирањем између стандардног антрополошког истраживања које се спроводи у граду, и антрополошког истраживања које за почетну премису узима да град представља специфичну „друштвену институцију“ са посебном динамиком и друштвеним, економским и политичким односима (Prato & Pardo 2013, 81)

САНУ.⁵⁰ Кумулирање антрополошког интересовања у Србији и земљама окружења за истраживање градова и у градовима производило је сада већ богату академску евиденцију и интерпретације разних аспеката културе и живота у градовима, а јасан индикатор пропулзивности овакве истраживачке области била је Трећа конференција InASEA (Међународне асоцијације за антропологију Југоисточне Европе) 2005. године на Филозофском факултету у Београду, насловљена „Градски живот и култура у Југоисточној Европи“, која је на иницијативу Весне Вучинић-Нешковић окупила велики број учесника.

„Занимљиво доба југословенског социјализма“ (Naumović 2008) у току прве три деценије произвело је постепену еволуцију тематских и теоријских стајалишта у српској етнологији, да би пред крај епохе дошло до скоковитих промена, које су биле осетне и по питању истраживања у градовима овог поднебља. Транзициони епилог сведочи о масовној присутности етнолога и антрополога, укључујући и сараднике Етнографског института, на градском терену, а потенцијално и о формирању поддисциплине. Ако као индикаторе за постојање субдисциплине у једној научној заједници узмемо постојање радних група (или истраживачких центара), редовних публикација, стручних и научних саветовања, онда се, у том смислу, урбана антропологија у Србији тек треба конституисати (уколико је уопште могуће имплементирати овакве параметре у малој научној заједници, каква је етноантрополошка у Србији). С друге стране, реформом наставних програма на Одељењу за етнологију и антропологију, од 2002. године, уведен је предмет Урбана антропологија (в. рад В. Вучинић-Нешковић у овом темату), што сведочи о чврстом утемељењу ове истраживачке области у српској етнологији и антропологији. Темелј ове етноантрополошке тематске области и (потенцијалне) субдисциплине у Србији постављен је у послератном периоду, и тек незнатно кашњење у проширивању истраживачког фокуса на градске средине, у поређењу са неким другим европским етнологијама, може се приписати укорењености антропогеографских парадигми у српској етнологији (и антропогеографских програмских задатака у Етнографском институту САНУ), које су својим фокусом на проучавање насеља (укључујући и градска) делимично успориле изражавање аутохтоних етнолошких парадигми испитивања у градовима.

Извори

Arhiv Etnografskog instituta SANU (Arhiv EI SANU) / 1947–1985.

⁵⁰ Примерице, докторско истраживање Бојане Богдановић (2011) о јавном градском простору у социјалистичком периоду у Титовом Ужицу (в. Bogdanović 2019), дисертација Срђана Радовића (2012) о симболизацији и преименовању градских простора у више градова регије (в. Radović 2013), и др.

Литература

- Antonijević, Dragoslav. 1969. „Etnološka strukturiranost stihijskih naselja današnje imigracije Titovog Užica.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 11–15 (1962–1966): 77–96.
- Bandić, Dušan. 1983. „Projekt ‘Savremeni mitovi i rituali stanovništva Beograda’.“ U *Zbornik 1. kongresa jugoslovenskih etnologov in folkloristov*, ur. J. Bogataj i M. Terseglav, 510–513. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Barjaktarović, Mirko. 1957. „Arijlje (prilog proučavanju varoši u Srbiji).“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 2–3 (1953–1954): 313–324.
- Barjaktarović, Mirko. 1957a. „Guča (prilog proučavanju naših varošica).“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 2–3 (1953–1954): 301–312.
- Barjaktarović, Mirko. 1974. „Lokalne migracije u pravcu Titovog Užica na primeru nekoliko novih preduzeća.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 22 (1973): 151–160.
- Bogdanović, Bojana. 2019. *Antropologija grada: političko konstruisanje prostora*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Bošković, Aleksandar & Chris Hann, eds. 2013. *The Anthropological Field in the Margins of Europe: 1945–1991*. Zurich-Berlin: LIT Verlag.
- Divac, Zorica, ur. 2002. *Običaji životnog ciklusa u gradskoj sredini*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Đapović, Lasta. 1995. „Problemi ispitivanja kulture stanovanja u gradu.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 44: 159–167.
- Gulin Zrnić, Valentina. 2009. *Kvartovska spika. Značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Jovanović, Milka. 1984. „Stalno praćenje promena u narodnoj kulturi – preobražaj prigradskih naselja (Etnografski institut SANU 1976–1980).“ U *Zbornik radova Etnografskog instituta* knj. 14–16, ur. P. Vlahović, 11–15. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Kojić, Branislav. 1970. *Varošice u Srbiji XIX veka*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Kostić, Cvetko. 1957. „Postanak i razvitak ‘čaršije’.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 4–6 (1955–1957): 123–150.
- Kostić, Cvetko. 1962. *Bor i okolina: sociološka ispitivanja*. Beograd: Savremena škola.
- Kostić, Cvetko. 1969. *Sociologija sela*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.
- Kostić, Cvetko. 1982. *Grad i vreme: osnovi sociologije grada*. Beograd: Vuk Karadžić.

- Kovačević, Ivan, ur. 2007. „Tema broja: Savremene urbane legende.“ *Etnoantropološki problemi* 2: 11–102.
- Kovačević, Ivan. 2010. *Antropologija između scijentizma i disolucije*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Kovačević, Ivan. 2015. *Istorija srpske antropologije*. Beograd: Filozofski fakultet – Odeljenje za etnologiju i antropologiju – Studio Dosije.
- Krasnići, Mark. 1960. „Suva Reka.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 8 (1959): 81–104.
- Kremenšek, Slavko. 1965. „Kulturna podoba železničarskega naselja na robu Ljubljane pred prvo vojno.“ *Etnološki pregled* 6–7: 81–88.
- Kremenšek, Slavko. 1970. *Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Kumar, Željko. 1952. „Mladenovac – antropogeografska ispitivanja.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANI* (1–2): 61–90.
- Kumar, Željko. 1957. „Stara Pazova – Antropogeografska ispitivanja.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANI* II–III (1953–1954): 147–186.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2012. “Ethnology of Socialism: New and Old Paradigms of Institute of Ethnography SASA.” *Ethnologia Slovaca Et Slavica* 35: 7–20.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2018. „Naučne politike i istraživački entiteti u istorijskoj autorefleksiji: Etnografski institut SANU.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 66(1): 11–32.
- Lukić Krstanović, Miroslava & Mladena Prelić. 2016. „Jovan Cvijić, antropogeografska škola i naučne politike Etnografskog instituta SANU u periodu 1947–1990.“ U *Jovan Cvijić i srpska etnologija i antropologija*, ur. M. Matic, M. Prelić i M. Pišev, 149–184. Beograd: Etnografski muzej, Etnografski institut SANU i Filozofski fakultet.
- Mihailescu, Vintila, Ilia Iliev & Slobodan Naumović, eds. 2008. *Studying Peoples in the People's Democracies II*. Munster: LIT Verlag.
- Mušović, Ejup. 1985. *Tutin i okolina*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Naumović, Slobodan. 2008. “Dangerous Liaisons and Never-Ending Stories: The Politics of Serbian Ethnology and Anthropology in the Interesting Times of Yugoslav Socialism.” In *Studying Peoples in the People's Democracies II*, eds. V. Mihailescu, I. Iliev & S. Naumović, 211–260. Berlin: LIT Verlag.
- Nikolić, Desanka. 1995. „‘Čaršija’ – počeci urbanizacije u Srbiji u XIX veku.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 44: 85–92.

- Nikolić, Desanka. 1997. „Terenska istraživanja.“ U *Spomenica Etnografskog instituta 1947–1997*, ur. N. Pantelić, 31–40. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Pavlović, Mirjana, ur. 2018. „Istorijske retrospektive etnologije i antropologije.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 66(1): 7–116.
- Petrović, Petar Ž. 1957. „Raška – antropogeografska i etnološka monografija varošice.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 2–3 (1953–1954): 213–256.
- Petrović, Petar Ž. 1984. *Raška – Antropogeografska proučavanja I*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Prato, Giuliana B. & Italo Pardo. 2013. „Urban anthropology.“ *Urbanities* 3(2): 80–110.
- Prica, Ines. 2004. „Etnologija postocijalizma i prije ili: Dvanaest godina nakon ‘Etnologije socijalizma i poslije’.“ *Etnološka tribina* 27–28/34–35: 9–22.
- Radotić, Nada S. 1952. „Osijek – položaj i teritorijalni razvitak.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 1(1–2): 107–133.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Radović, Srđan. 2017. „Urbana istraživanja u etnologiji i antropologiji u Srbiji – od ‘udaljenog pogleda’ do ‘subdiscipline’.“ *Etnoantropološki problemi n. s.* 12(2): 583–601.
- Stojančević, Vidosava. 1975. „Babušnica – nova varošica u jugoistočnoj Srbiji.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 23 (1974): 67–94.
- Trifunoski, Jovan. 1957. „Bujanovac – Antropogeografska ispitivanja.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 2–3 (1953–1954): 325–336.
- Trifunoski, Jovan. 1957a. „Varošica Kruševo.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 4–6 (1955–1957): 185–202.
- Urošević, Atanasije. 1951. „Priština – Antropogeografska ispitivanja.“ U *Zbornik radova XIV*, ur. Vojislav Radovanović, 1–36. Beograd: Etnografski institut.
- Urošević, Atanasije. 1957. „Kosovska Mitrovica (Antropogeografska ispitivanja).“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 2–3 (1953–1954): 187–212.
- Urošević, Atanasije. 1957a. „Lipljan – Antropogeografska ispitivanja.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 2–3 (1953–1954): 337–348.
- Vlahović, Breda. 1992. „Savremena i buduća istraživanja arhitekture i kulture stanovanja.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 41: 173–178.
- Vlahović, Breda. 1997. „Istraživači i službenici (1947–1997).“ U *Spomenica Etnografskog instituta 1947–1997*, ur. N. Pantelić, 55–65. Beograd: Etnografski institut SANU.

⇐ С. Радовић, Научно-истраживачки рад у народу и на (градском) терену: ... ⇨

- Vlahović, Petar ur. 1984. *Zbornik radova Etnografskog instituta* knj. 14–16. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Vučinić, Vesna. 1994. „Dubrovački Stradun kao korzo i njegova socijalna segmentacija.“ *Zbornik Filozofskog fakulteta, serija A: Istorijske nauke* 18: 423–442.
- Vučinić, Vesna. 1995. „Antropologija u ‘divljim’ naseljima: pogled na Staro Sajmište u Beogradu.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 44: 168–184.
- Vučinić, Vesna. 1999. *Prostorno ponašanje u Dubrovniku*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Zečević, Darinka. 1952. „Blace – Antropogeografska ispitivanja.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANI* (1–2): 91–106.
- Zečević, Darinka. 1960. „Neke antropogeografske karakteristike socijalističkog preobražaja sela Železnik u gradsko naselje.“ U *Zbornik radova* knj. 68(3), ur. Dušan Nedeljković, 19–30. Beograd: Etnografski institut.

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.

Бојана Б. Богдановић

Етнографски институт САНУ, Београд
bojana.bogdanovic@ei.sanu.ac.rs

Симболичка (ре)конструкција Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године*

Почетком деведесетих година XX века, променом друштвеног система, а са њим и суштинске идеологије, у „једном од Титових омиљених градова“ отпочео је процес декомеморације комунистичке традиције. Преименовањем назива града (24. јул 1991. године), уклањањем „Маршала“ са Трга партизана (28. август 1991. године) и променом назива улица и тргова (2. август 1994. године), нова владајућа политичка елита је из симболичке мапе Титовог Ужица избрисала средства представљања идеолошких симбола комунистичке Југославије. Отклон од интернационалистичког наслеђа био је првенствено усмерен ка доминантном политичком симболу – Јосипу Брозу Титу; из симболичне визуре града уклоњен је и читав корпус оних идеолошких садржина које су симболизовале Југославију – државу довољно велику и довољно снажну да буде свестрано хетерогена, док је своја обележја у симболичком јавном простору изгубила и централизована Комунистичка партија и њени органи власти. Проучавање процеса симболичке (ре)конструкције јавног простора Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године базирано је на писаним и визуелним изворима као и на подацима добијеним у разговорима који су у јулу и августу 2019. године вођени са становницима Ужица.

Кључне речи: јавни простор града, симболичка (ре)конструкција, Титово Ужице, антикомунизам

Symbolic (Re)Construction of Titovo Užice between 1991 and 1994

In the early 1990s, following the change of social order, also accompanied by a shift in the underlying ideology, the process of de-commemorating Communist tradition was put in motion in „one of Tito’s favourite cities“. By renaming the city (July 24, 1991), removing the statue of the „Marshall“ from the Partisan Square (August 28, 1991) and changing the names of streets and squares (August 2, 1994), the new ruling elite erased all representations of the ideological symbols of Communist Yugoslavia from the symbolic map of Titovo Užice. This act of distancing from internationalist legacy was primarily directed at Josip Broz Tito, as the dominant political symbol. The symbolic urban landscape was deprived of a wide variety of ideological content symbolizing Yugoslavia – a state large enough and

* Текст је резултат истраживања обављеног при Етнографском институту САНУ за чију је реализацију средства осигурало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

strong enough to be comprehensively heterogeneous. At the same time, the centralized Communist Party and its authorities also lost their markings in the symbolic public space. The study of the process of symbolic (re)construction of the public space of Titovo Užice in the period between 1991 and 1994 is based on both written and visual sources as well as data obtained from interviews conducted with the residents of Užice in July and August 2019.

Key words: urban public space, symbolic (re)construction, Titovo Užice, anticommunism

Новија (етно)антрополошка истраживања у граду се у различитој мери баве самим градом, односно његовом културом, идентитетом или динамиком (Radović 2017, 594). У средишту пажње урбаних антрополога налазе се бројне истраживачке теме: урбане легенде, урбани фолклор, етницитет, просторно понашање, политички ритуали, култура сећања, урбани обичаји... Једна од њих – *(пре)обликовање симболичког јавног простора града*, транспонована у време напуштања југословенског социјалистичког принципа државног уређења, предмет је овог рада. Од многобројних градова чији су симболички јавни простори у посматраном просторном и временском оквиру (ре)конструисани, у фокусу истраживања налази се *Титово Ужице* – град који је захваљујући особеној симболичкој структури јавног простора имао посебно место на симболичкој мапи федералне Југославије.¹ У методолошком смислу, проучавање процеса симболичке (ре)конструкције јавног простора Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године базирано је на подацима пронађеним у релевантној литератури, писаним и визуелним изворима у дневној (Вечерње новости и Политика) и периодичној штампи (Вести, Време и Борба), грађи архивског фонда града Ужица, као и фотодокументацији Народног музеја у Ужицу. Такође, у „Службеном Гласнику РС“ и „Службеном листу Општине Ужице“ пронађене су информације неопходне за целокупан аналитички поступак и обликовање коначне структуре рада. Теренски део истраживања спроведен је у јулу и августу 2019. године у Ужицу. Обављено је десет полуструктурираних интервјуа. Са становницима Ужица, оба пола и старије животне доби (од 59 до 82 године), вођени су разговори на тему симболичке (ре)конструкције Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године. Критеријум при одабиру саговорника био је различит начин (степен) партиципације у посматраним догађајима, тако да су разговори вођени са: председником Извршног савета СО Ужице, иницијаторима за уклањање Титовог споменика са Трга партизана, члановима СУБНОР Ужице итд. Полуструктурирани интервјуи су трајали од 45 минута до 2 сата и 19 минута. Разговори су снимљени, а затим и транскрибовани. У овој фази истраживања, фокус је био на појединачном, личном проживљеном искуству и размишљању Ужичана.

¹ Више о процесу симболичке (ре)конструкције Ужица у периоду након II светског рата погледати у Bogdanović 2019.

(Ре)поимање симболичких јавних простора српских градова у последњој деценији XX века

„Историја дуга нешто више од 40 година, заборављена је за скоро дупло мање времена. Споменици и људи који су сведочили о том времену замењени су неким другим херојима. Ознаке и комунистички топоними, више се не могу пронаћи ни у најудаљенијим крајевима. Звезда петокрака, симбол једног времена, сада је проказана и заборављена“ (Štavljanin 2009).

Када је, развојем догађаја, постало јасно да се југословенство као матрица потпуно урушава, а посебно „социјалистичко југословенство оличено у симболима комунизма“ (Radanović 2013), режим Слободана Милошевића је, упоредо са стабилизацијом на власти, почео да (ре)поима симболички јавни простор града у коме се остварују политички, економски и друштвени односи. Као оквир системским симболичким реформама послужили су антикомунизам и ново тумачење националне прошлости (Banjeglav 2012, 95). Водећи се искуствима која су показала да се промена симболичког урбаног простора најлакше остварује путем утицаја на елементе репрезентације места, владајућа политичка елита је, у складу са новом службеном идеологијом, најпре из симболичког јавног простора града потиснула идеолошке елементе који су осликавали карактеристичан комунистички поредак федералне Југославије, у оквиру којег је владала централизована Комунистичка партија на челу са Јосипом Брозом Титом. *Препоруком за уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних и културних установа – имена личности, које су одговорне за пљачку привреде Србије, пресељењем њених фабрика и вишедеценијском економском политиком на штету Србије, као и враћање имена знаменитих личности у историји српског народа Народне скупштине Републике Србије*²,

² На основу члана 73. Устава Републике Србије и члана 81. Пословника Народне скупштине Републике Србије, Народна скупштина Републике Србије, на Седмој седници Ванредног заседања, 24. јула 1991. године, донела је *Препоруку за уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних и културних установа – имена личности, које су одговорне за пљачку привреде Србије, пресељењем њених фабрика и вишедеценијском економском политиком на штету Србије, као и враћање имена знаменитих личности у историји српског народа*: „Народна скупштина Републике Србије препоручује Скупштини града Београда и скупштинама општина да покрену иницијативе за уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних и културних установа – имена личности, које су одговорне за пљачку привреде Србије пресељењем њених фабрика и вишедеценијском економском политиком на штету Србије, за опраштање агресорским силама надокнаде за ратну штету коју су причиниле Србији, за огромне неправде учињене целом српском народу, а посебно за разбијање Србије, у другој половини шездесетих година, што је имало за последицу, уз остала зла, насилну албанизацију Косова и Метохије, безмерна страдања косметских Срба и Црногораца услед терора шиптарских сецесиониста. Народна скупштина Републике Србије препоручује да се портрети и бисте тих личности уклоне са свих јавних места. Народна скупштина Републике Србије препоручује Скупштини града Београда и скупштинама општина да врате називима тргова, улица, просветних и културних установа – имена знаменитих личности у историји Србије и српског народа, која

коју је Народна скупштина Републике Србије изгласала 24. јула 1991. године, најпре је, током исте године из назива три града избачен епитет „Титов/о/а“ (Врбас, Ужице, Митровица). Процес уклањања Титовог имена настављен је у готово свим урбаним симболичким просторима. „Главни булевар у Београду, који је некада био назван по Титу, прва је од многобројних улица којој је промењен назив. 1992. године добио је ново, специфично српско име – Улица српских владара.“, сећа се историчар Владимир Дуловић (Cosmeanu 2009). Из градских топонимија нестали су и други симболи комунистичког наслеђа, попут Едварда Кардеља, Маркса и Енгелса, Георги Димитрова, Стјепана Радића, Октобарске револуције итд. И антифашистичка споменичка баштина, која је комеморисала Народноослободилачку борбу и револуцију, Југославију, Јосипа Броза Тита и Партију доживела је идеолошку и етнонационалну трансформацију како би се заједничка југославенска прошлост, која је постала непожељна у новом доминантном историјском наративу, заменила прошлошћу српског народа (Banjeglav 2012, 98). Богдан Богдановић још је крајем 1987. предвидео да половина комунистичких споменика и спомен-обележја постављених широм Србије неће дочекати 2000. годину, јер ће се распасти и јер ће бројни споменици бити уклоњени. Богдановић, ипак, није могао предвидети на који начин ће се то догодити (Banjeglav 2012, 99). Знатан део тих споменика, малих и великих, провинцијски наивних и велебно преузетних, соцреалистичких и модернистичких, у посткомунизму је доживио злосретну судбину (Радић 2017). Део њих је административно уклоњен, део оштећен/уништен, док је део препуштен ономе што се зове „пасивна деструкција“: запуштени, истиснути из колективне меморијалне праксе и препуштени пропадању. Међутим, у градовима су и даље опстајали Лењинови и булевари Црвене армије, ЈНА и Револуције, улице Генерала Жданова, Ивана Милутиновића, Димитрија Туцовића... (Radović 2014, 133). Непотпуна декомеморација социјалистичке урбане текстуре показује да транзиција Србије из комунизма није била ни јасна ни једноставна, будући да је више од једне деценије одлагана и ометана деловањем режима Слободана Милошевића (Cosmeanu 2009). Како примећује Срђан Радовић, тадашња владајућа политичка елита, иако се јасно дистанцирала од претходног система, није направила потпуни отклон од њега, већ је, задржавајући део који баштини ратне и поратне традиције, различита имена и појмове из ближе и даље прошлости инструментализовала са циљем одржавања привида континуитета из чисто опортунистичких разлога (Radović 2014, 135). Паралелно са (непотпуном) дифamacијом политике социјалистичке Југославије, у „(пр)очишћеном“ симболичком јавном простору посткомунистичког града, уследила је, на првом месту, афирмација „знаменитих личности из српске историје“. Нове комисије за именовање улица најрадије су бирале имена познатих личности ван контекста Другог светског рата, стављајући акценат на националну (великодржавну) политику српске монархистичке буржоазије,

су своједобно неоправдано уклоњена, као и имена иностраних личности такође неоправдано уклоњених, које су биле осведочени пријатељи Србије и српског народа“ (*„Службени гласник РС“*, број 48 од 5. августа 1991.).

односно државотворну политику Обреновића и Карађорђевића (Radanović 2013). Након наводне „аисторијске“ епизоде комунизма, део урбаних топонимија постали су Никола Пашић, Илија Гарашанин, Арсеније Чарнојевић, војвода Бојовић, Жанка Стокић, Никола Тесла, Краљ Петар I итд.³ Иако званична политика сећања током деведесетих година XX века службено није афирмисала снаге квислинштва и колаборације, владајућа политика није спречавала нормализовање и афирмисање снага контрареволуције и колаборације (Radanović 2013). Процес нормализовања и афирмације четничтва у медијском дискурсу и политичком наративу представника појединих опозиционих партија и националистичке интелигенције имао је материјалну рефлексију у јавном простору града. Током деведесетих година XX века у Србији је, уз прећутну дозволу власти, подигнуто неколико десетина споменика, спомен-плоча и других обележја посвећених вођи четничког покрета.⁴ Турбулентна политичка и друштвена дешавања 90-их година XX века (ратни вихор који је довео до распада СФР Југославије и НАТО бомбардовање) изнедрила су, у значењском (когнитивном) смислу, посебну категорију симбола. Наиме, према евиденцији *Удружења за друштвена истраживања и комуникације*, у Србији је подигнут укупно 301 споменик посвећеним ратним страдањима деведесетих. Од укупног броја пописаних спомен-плоча, крстова, чесама, биста, спомен-попрсја итд., 34 је посвећено страдању цивила (11,30%), 219 споменика је посвећено погинулим борцима (72,76%), а 48 споменика је посвећено војницима и цивилним жртвама рата (15,95%). Највише споменика је пописано на подручју града Београда (52), док је највећи број мапираних споменика посвећен страдању Срба (94,47%).⁵

Символичка (ре)конструкција Титовог Ужица

„Прво је Ужице престало да буде Титово. Онда је Брозов споменик од предмета дивљења постао симбол времена које би требало заборавити, а још више режима који се мора срушити. Са главног ужичког Трга склоњен је споменик Јосипу Брозу Титу, а улица маршала Тита постала је Главна“ (м, 63 г.).

Символичку (ре)конструкцију Титовог Ужица обележила су три датума: 24. јул 1991. године (преименовање назива града), 28. август 1991. године (уклањање Титовог споменика са Трга партизана) и 2. август 1994. године (промене назива улица и тргова).

³ Више о наведеној групи споменика, јавних спомен-обележја, спомен-плоча и других пијететних симбола погледати у: Radović 2014, 128.

⁴ Више о наведеној групи споменика, јавних спомен-обележја, спомен-плоча и других пијететних симбола погледати у: Petrović 2012.

⁵ Више о наведеној групи споменика, јавних спомен-обележја, спомен-плоча и других пијететних симбола погледати у: „U Srbiji 301 spomenik posvećen ratovima devedesetih i NATO bombardovanju.“ 2019.

Преименовање назива града

На седници Народне скупштине Републике Србије, 24. јула 1991. године, усвојен је *Закон о територијалној организацији Републике Србије и локалној самоуправи*. Овим прописом Ужице је престало да буде Титово. Вреди нагласити да је три месеца пре преименовања назива града, у Титовом Ужицу одржан референдум (21. априла 1991. године), на коме су грађани, путем демократске процедуре, требали да одлуче о враћању претходног назива места. Међутим, референдум је проглашен неуспелим услед незаинтересованости грађана (референдуму се одазвало тек 29% становника).

Уклањање Титовог споменика са Трга партизана

Сходно *Препоруци за уклањање из назива градова, тргова, улица, просветних и културних установа – имена личности, које су одговорне за пљачку привреде Србије, пресељењем њених фабрика и вишедеценијском економском политиком на штету Србије, као и враћање имена знаменитих личности у историји српског народа Народне скупштине Републике Србије*, Извршни савет скупштине општине Ужице је 22. августа 1991. године донео одлуку да са Трга партизана уклони монументалну Титову бронзану скулптуру и преда је у трајно власништво Народном музеју у Ужицу. 28. августа 1991. године, уз помоћ механизације грађевинског предузећа „Златибор“, споменик је неоштећен премештен на нову локацију – иза зграде Народног музеја. Дело од шупље бронзе, изливено, висине 5 м, инвентарисано је у Уметничкој збирци НМУ под инв. бр. 83.⁶

Промене назива улица и тргова

На основу члана 8. Закона о територијалној организацији Републике Србије и локалној самоуправи, члана 4. Одлуке о одређивању назива и обележавању улица, тргова и зграда и члана 28. Статута општине Ужице, Скупштина општине Ужице, на седницама одржаним 18. јула и 2. августа 1994. године, донела је *Решење о одређивању назива тргова и улица на подручју Ужица*. Наведеним документом, престало је да важи *Решење о одређивању назива тргова и улица на подручју Ужица* од 31. марта 1988. године. Од укупно 192 улице, колико их је средином деведесетих година XX века било у уличној мрежи Ужица, 9 нових улица је добило називе, име је променило 88, а задржало 95 улица; од два градска трга, један је променио, а други задржао назив.⁷

⁶ *Записник са седнице Извршног савета скупштине општине Ужице од 22. августа 1991/4*; грађа архивског фонда града Ужица у Ужицу.

⁷ „Службени лист Општине Ужице“, број 4/94/81–85.

Символичка (ре)конструкција Титовог Ужица у казивању Ужичана

Наратив „А“ – председник Извршног савета СО Ужице

„Пре уклањања споменика, као председник Извршног савета СО Ужице, добијао сам писма да ће скулптура бити уништена и да ће све завршити неколико флаша соне киселине. Чак је један инжењер претио минирањем споменика, али се убрзо предомислио када је схватио да комади статуе могу да угрозе животе оближњих станара Трга. Неколико дана пре одлуке о дислоцирању споменика, председник СО Ужице рекао ми је да сазovem Извршни савет СО Ужице и да се, по препоруци Извршног већа Србије, донесе одлука о уклањању споменика. На седници 22. августа 1991. године одлучено је да ми споменик, као вредно уметничко дело, преместимо на достојанствен начин како се са њим не би догодило као са многим споменицима неким другим личностима у Европи. Договорили смо да то обави Грађевинско предузеће „Златибор“ које је скулптуру на Трг и поставило 1961. године. Позовем директора телефоном и кажем му да споменик треба склонити и да то опрезно ураде, да га не оштете, а он мени каже: ‘Онако како смо га наместили, тако ћемо га и дислоцирати’. Било је предлога да се то обави ноћу, да би се избегао гнев народа, а онда је неко рекао да се ноћу раде само незаконите и сумњиве ствари, па смо одлучили да то урадимо како треба. Да се руши дању, али да се стави висока дашчана ограда, што је и урађено. Споменик је дислоциран на Велику Госпојину 28. августа 1991. године. Опасан је сајлом, на четири угла стављене су дебље летве. Морали су да копају 1,5 метара испод земље, да га ослободе од бетона. У тренутку када је пришао велики кран и померио скулптуру, људи су почели да пљују и псују Тита. Обарање „Маршала“ на земљу обележено је испијањем шампањца, махањем заставама, претњама, сузама, а касније и скакањем по њему. Иначе, чињеница је да су многи од оних који су скакали по Титу убрзо умрли од рака. Тако сам чуо. ‘Маршалу’ је стављена сајла око врата па је натоварен на шлепер. У договору са тадашњим директором Народног музеја, скулптуру је требало да сместимо у Фабрику оружја у оквиру те установе, али то нисмо успели да урадимо из техничких разлога. Постављена је у двориште Народног музеја. Тог дана је руководство СО Ужице позвано на крсну славу села Збојштице. Када смо кренули у Збојштицу, председник СО Ужице рекао је возачу да вози главном улицом, под дно Трга, а затим са горње стране поред позоришта да видимо како изгледа Трг без споменика. То је било када је све већ било готово. Нисмо ништа коментарисали. Мени лично није било баш пријатно, јер мислим да смо тиме оскрнавили Трг, ту комплексност. То је био линч. То је била руља. Уклањање споменика је било национално питање: Тито је код Срба ухватио корење – Срби су га и уклонили, да заборава на бивша догађања у историји. Занимљиво је да Партизанска споменица 1941. у мозаику на фасади стамбено-

пословног објекта на Тргу није дирана. А зашто? Е, то питајте народ“ (м, 82 г.).

Наратив „Б“ – иницијатор за уклањање Титовог споменика

„Ја сам још 1990. године, док још није било никаквих наговештаја о уклањању споменика, прикупио око 1900 потписа грађана који су били за то да споменик треба склонити са Трга. Јесте се онако мало говорило да је Титово време прошло, али ништа званично. Чуло се у граду да ја сакупљам потписе, па почео народ да долази овде код мене у адвокатску канцеларију. Или у кафани када осетим да је тренутак и да има паметних људи, ја питам хоће ли неко да се потпише. Адвокати, лекари, шофери, сељаци, радници... Људи који мисле својом главом. То сам успео да сакупим за једно 3–4 месеца. И ја сам ту књигу са потписима однео код председника општине Ужице. Он ме је, иако је био жесток комуниста, врло лепо примио и дуго смо разговарали. Није прошло ни 6 месеци и Влада је донела одлуку да се споменик скине. Тога дана на Тргу није било много света. Јер, то је изненада и урађено, људи нису знали, иначе би било много, много више. И ја сам случајно сазнао. Мени је тог јутра неко из општине јавио шта ће се десити. Онда сам ја обавестио ове моје, прве потписнике у оној књизи. И ми смо дошли. Није било ни полиције ни општинског руководства. Само су дошли радници са механизацијом. И ко ће од нас главних агитатора за рушење споменика пиканером да начне темељ? Кад сви у глас: ‘Хајде, М., ти си покретач акције, дај да те снимимо!’ И мени припаде част да држим пиканер. Људи су ми прилазили и говорили: ‘А, ти си тај!’ Када је споменик ишчупан са постамента и стављен у водораван положај, е онда су људи почели да се пењу. И ја сам. Затим су га ставили на камион и довиђења. И ми смо му махали. Онда смо се разишли као да се ништа није ни десило. А то су глупости што се прича да су људи уринирали и пљували по њему. Прича се да су сви који су се пели на споменик помрли. Ма хајте, молим Вас. Ево, Ви сада причате са једним од њих. А што сам ја био против Тита? Оца су ми као четника стрелјали у рату, не знамо му гроб. Комунисти су мојој мајци, жени народног непријатеља, одузели све, па и машину којом је зарађивала за хлеб. Учитељица, удовица и мајка двоје деце губи сва грађанска права и одлази на робију, прво у Пожаревац затим у поправни дом у Крушевцу. И ја сам био у затвору. То је било 1973. године. Зато што сам конобару у кафани рекао да угаси телевизор док је Дража Марковић отварао неко боксерско првенство у Београду. И то је неко чуо и пријавио полицији. Па код судије за прекршаје, па казна затвора месец дана. Други пут у Чајетини у кафани рекох да више волим светог Саву од Тита. Опет два полицајца, поново судија за прекршаје и казни ме са 100 хиљада, било то пуно тада. Тито је према српском народу чинио злочине. Еј, Немци се повлаче, одлазе, он прави Сремски фронт да гину Срби. Колико је 1944. године побио Срба, богатих људи. Па после рата

он пребаци фабрику авиона УТВА из Панчева у Словенију и да не набрајам. И он је, када је дошао на власт, уклонио споменике из претходне власти: примера ради, Краљеву чесму су на Партизанским водама уништили чекићима. Све је уништио по Србији. Да није било Тита, ми бисмо давно били у Европској унији. Уклањањем споменика Ужице се и званично оградило од великопротивника Срба“ (м, 80 г.).

Наратив „В“ – члан СУБНОР Ужице

„Ужице је годинама имало бенефите од свог имена. Ужице је фаворизовано као град због Ужичке републике, због тога што се сматрало да је Ужице бастион социјализма. Ужице је у социјализму био трећи град по примањима: Општина Стари град, општина Лазаревац, па општина Ужице. То исто говори како је био позициониран као град. Индустрија је вукла те плате. И све смо ми то лепо користили и онда по томе пљунули. Ови наши тадашњи који су били на власти организују референдум, да народ одлучи о имену града. Ја сам гласао да Ужице остане Титово. А када народ није хтео да се изјасни, они донесу одлуку и ураде по свом. Онда је почело да се прича о уклањању споменика. Аутопревозници почну да прете да ако га за 24 сата не уклоне да ће да га вежу сајлама око врата и да ће да га одвуку са Трга. И да би то преухитрили, власти реше да ангажују механизацију ‘Златибора’. Летњи дан, вруће. И ови дошли са механизацијом, гледам као да је јуче било, камион онај велики, жути и дизалица. Покушавају радници да ослободе темеље, оно неће. Видели да не вреди ништа па примакли дизалицу. Ставили по ободу штафне, дрвене гредице, да га не би оштетили. И онда полако, као да ваде зуб. Оно неће. Постојао је ту један проблем. 70-их година је споменик почео да се криви. Због подлоге, није била добро урађена. Мекана, а он 3 тоне. Онда су они пумпама убризгали бетон под огромним притиском и до колена га изнутра залили. Плус су то црево осекли и оставили у споменику, додали још бетона, вратили плоче и завршено. Нестручни. То огромно црево пуно бетона је, заједно са Титом, дошло у двориште Музеја. Тог тренутка када су они споменик одигли дизалицом креће еуфорија. Јер, знаш како, од свих тих присутних само је једно 20% било онако, да виде шта се дешава, као када на улици неко падне у несвест па се људи окупе. 80% је дошло да искали бес, ратно стање, немају кога, па хајде Тита. То вичу: ‘Ја сам правио Трг!’; други виче: „Ја сам воловима вукао материјал!“; трећи стао на главу. Један донео сону киселину па му ставља у уста, та је киселина оставила мало флека. Са подеста гађају јајима, лубеницама, туку му у прсте, хтели да му одбију кажипрст, али нису успели. Каде га. Народ аплаудира. И однеше га. Има једна прича да су актери тога доживели неку лошу судбину: или су помрли млади или су имали породичне несреће. Тито је у дворишту Музеја само једну ноћ преноћио у водоравном положају. Сутрадан око 8 ујутру дошли су радници ‘Златибора’ и

почели да копају рупу, 2 метра са 2, дотераше бетон, ставише мреже и дизалицом га полако усправише. Па онда оно мењање имена улицама, све је то урађено преко ноћи. Лако су давана имена. На пример, тадашња председница Управе средила да њена сестра, јесте она погинула, али није једина која је погинула, добије улицу. Мислим да једино имена локалних народних хероја нису диране. Незнање је спасило Петра Ђеловића – нису знали ко је он и улица је остала. Ово остало је све отишло. Занимљиво је да је један период пре тог преименовања већина Ужичана Улицу маршала Тита почела да зове Главна. Ето шта раде новине, шта ради та пропаганда. А Трг партизана није промењен, врло интересантно. Парадоксално је да су носиоци идеје и остварења преименовања назива града, уклањања Титовог споменика са Трга партизана и промене назива улица и тргова били заправо социјалисти. Те одлуке су ношене неком врстом национализма, а подлога је била меморандум САНУ. Сматрало се да је Србија оштећена том политиком преливања средстава из републике у републику. На тим основама је и Слободан Милошевић заснивао своју политику, он није јавно осуђивао Тита, али се од њега ограђивао. Онда је Скупштина донела ту одлуку да се бришу сви они који су радили на штету Србије, а то се првенствено мисли на Тита. И ови су то буквално схватили. Испало је да је битније што је он био комуниста, него што је био антифашиста. Антифашизам је један темељ и уклањање споменика његовом вођи нема оправдања. Без обзира што он није Србин, што није православца“ (м, 69 г.).

≈

Почетком деведесетих година XX века, променом друштвеног система, а са њим и суштинске идеологије (тј. доминантаног симболичког реда), у „једном од Титових омиљених градова“ (м, 82 г.), „у бастиону социјализма“ (м, 69 г.), „у средини која је имала веома значајну улогу у изграђивању култа партизанске борбе и социјалистичке револуције“ (ж, 68 г.), отпочео је процес декомеморације комунистичке традиције. Чини се да је отклон од интернационалистичког наслеђа (које је у годинама након II светског рата распоређено у антиокупаторској, аниквистичкој и антимонархистичкој „(пр)очишћеној“ симболичкој урбаној структури посматраног града) првенствено био усмерен ка доминантном политичком симболу социјалистичке Југославије – Јосипу Броз Титу. Преименовањем назива града 24. јула 1991. године и уклањањем „Маршала“ са Трга партизана 28. августа исте године, „Ужице се и званично оградило од великопротивника Срба“ (м, 80 г.). 2. августа 1994. године, *Решењем о одређивању назива тргова и улица на подручју Ужица*, главна градска улица, Улица маршала Тита, постала је Димитрија Туцовића. Промењени су и називи улица које су до тада махом биле „партизанске“: улица Хероја Дејовића постала је Николе Пашића, Пут 37. дивизије – Крчагово, Партизана домаца – Милоша

Црњанског итд. Наведеном одлуком из симболичког јавног простора посматраног града додатно је уклоњен читав корпус оних идеолошких садржина које су симболизовале Југославију – државу довољно велику и довољно снажну да буде свестрано хетерогена. У јавном простору града предмет симболичке (ре)конструкције постали су скоро сви одоними који су именовани према географским одредницама из других југословенских република: улица Љубљанска постала је Кнегиње Љубице, Скопска – Војводе Бојовића, Титоградска – Михаила Пупина, Титововелешка – Гаврила Поповића, Тузланска – Петра Кочића итд. Своја симболичка обележја у градској топонимији изгубила је и централизована Комунистичка партија и њени органи власти: улица Скојевска постала је Ђурђевданска, Леђинов булевар – Милоша Обреновића, Скојевски парк – Горански парк итд. Противљење процесу декомеморације комунистичке традиције није дало резултате:

„Борци су упућивали протестна писма, нема коме се нису обраћали: председнику државе, министарствима, стручним удружењима, заводима, јавним личностима. Од неких су и добили подршку, али све је то било на декларативној основи. Суштински ништа није урађено. Народни херој Дана Милосављевић је тога дана била на Тргу, она то није могла да прихвати. То су наши незаконито урадили, само на основу неког закључка са седнице, па не ради се то тако. Где су ауторска права архитекте који је градио Трг, па одобрење надлежног Завода?“ (м, 69 г.).

Међутим, опонирање „одлуци која је била диктирана са врха“ (м, 69 г.), настављено је инсталирањем урбане легенде о злој коби која је задесила виновнике наведених догађаја у модерни фолклор локалне заједнице: „Чињеница је да су многи од оних који су скакали по Титу убрзо умрли од рака. Тако сам чуо“ (м, 82 г.); „Прича се да су сви који су се пели на споменик помрли“ (м, 80 г.); „Има једна прича да су актери тога доживели неку лошу судбину: или су помрли млади или су имали породичне несреће.“ (м, 69 г.) итд.⁸ Ревизију прошлости и симболичку (ре)конструкцију Титовог Ужица условио је долазак на власт „националних политичких програма чиме су претходне ‘југословенске идеје’ замењене партикуларним национализмима“ (Samardžić & Živković 2016, 169).⁹ Припадност нацији у турбулентним временима (стварање појединачних идентитета различитих нација насупрот до тада владајућем колективном) било је неопходно стално наглашавати, те су отуда улични називи, имена тргова, спомен-обележја итд., били средство за продукцију и ширење нараслог национализма. Институционалној (пре)номенклатури и уклањањем „Маршала“ са Трга партизана претходио је, посебно у дискурсу ондашњих медија, процес конструкције и репрезентације националног идентитета у оквиру којег је (из)вршена стигматизација социјалистичког периода и његове идеологије, лика и дела председника СФРЈ, братства и

⁸ Наведена урбана легенда ће бити предмет посебног рада.

⁹ Више о појмовима нације и национализма погледати у: Bilig 2009.

јединства итд., што је резултирало померањем релационих односа од „нас“ у грађанском смислу ка „нама“ у етничком смислу, или саморазумљивост „нас“ у односу на „њих“ (Vesković 2008).¹⁰ О наведеном сведочи и казивање једног од саговорника: „Занимљиво је да је један период пре тог преименовања већина Ужичана Улицу маршала Тита почела да зове Главна. Ето шта раде новине, шта ради та пропаганда“ (м, 69 г.). Наведено је убрзо добило и правну потврду, путем доношења закона у Народној скупштини Републике Србије и одлукама Извршног савета скупштине општине Ужице, о којима је било речи. Дакле, ови процеси су били део интегралног напора за „преутемељење нације, њене идеологије, њене културе, једном речју наших светоназора“ (Samardžić & Živković 2016, 177): „То је било национално питање: Тито је код Срба ухватио корење – Срби су га и уклонили, да забораве на бивша догађања у историји“ (м, 82 г.); „Ужице се и званично оградило од великопротивника Срба“ (м, 80 г.); „Те одлуке су ношене неком врстом национализма. Сматрало се да је Србија оштећена том политиком преливања средстава из републике у републику“ (м, 69 г.).

Међутим, „новоуспостављени преовлађујући јавни наративи (који су у сталном процесу модификовања) о нацији, њеној прошлости и будућности“ (Radović 2011, 100) нису направили одлучујући раскид са реториком и политиком „социјалистичке ере из периода пре доласка Слободана Милошевића на власт“ (Radović 2011, 100). У процесу симболичке (ре)конструкције Титовог Ужица није направљен потпуни отклон од наслеђа Другог светског рата и југославенске револуције: мозаик „Партизанска споменица 1941.“, површине 36m², на фасади стамбено-пословног објекта у улици Маршала Тита бр.133 (јужна страна главног градског Трга) „није дирана“ (м, 82 г.). „Није дирано“ ни име Трга партизана. Из уличне мреже Ужица нису уклоњена ни имена локалних народних хероја: Наде Матић, Вуколе Дабића, Олге Ђуровић, Желимира Ђурића, Миодрага Миловановића Луна итд. Четири ужичке улице задржале су имена по личностима и географским појмовима из дојучерашњих бивших република СФРЈ: то су Његошева, Симе Милутиновића, Вишеградска и Романијска. *Решењем о одређивању назива тргова и улица на подручју Ужица*, Трг Слободана Пенезића Крцуна преименован је у Трг Светог Саве, али је наведеним документом дотадашња улица Сарајевска названа по члану Централног комитета КПЈ. Оваква селективна политика сећања на традиције комунистичке епохе, са посебним освртом на улогу локалног становништва и стратешки значај града Ужица у Народноослободилачкој борби и револуцији, за циљ је имала да у локалном контексту и за локалну (политичку) употребу прибави легитимитет актуелне власти. У прилог мишљењу појединих теоретичара да се режим Слободана Милошевића определио за „идеолошку неодређеност“ без јасно дефинисаног и конзистентног става према

¹⁰ И летимичан поглед на наслове у локалним *Вестима* у периоду који је претходило симболичкој (ре)конструкцији Титовог Ужица („Жртве вуковарског пакла“, „Ужице опет плаче“, „Комунизам једе своју децу“ итд.), јасно указује на националистичку реторику. Више о улози медијског дискурса у етничким сукобима погледати у Jusić 2008, 40–63.

комунистичком наслеђу како би обезбедио што ширу подршку,¹¹ иде и казивање једног од саговорника: „А онда, мало да се ограде, оставе име Тргу. Оставе и улицама имена локалних хероја, Ужичке републике, Друге пролетерске – и сви мирни“ (м, 70 г.). Један од разлога зашто процес декомеморације комунистичке традиције у посматраном граду није био радикалнији може бити амбивалентност локалне заједнице према тековинама режима који је имао доктринарно разрађену идеологију и јединствену елиту на власти:

„То је био тај неки прелазни период, и смеш и не смеш. Смена у фабрици до 2–3 сата поподне, па народ када се враћа са посла све погледају у двориште Музеја. Онај видео, а уствари није видео, а ја бих видео када ме ти не би видела. Који су за, долазили кријући, поставе каранфилчић, погледају лево-десно да ли је неко видео и побегну. Који су против са подзиде камење, јаја, флаше...“ (м, 63 г.).

Наведено је имплицирало „помањкање опште или већинске подршке за делове комеморативне симболике која се (де)инсталира“ (Radović 2011, 103):

„Људи нису били ни за преименовање назива града, ни за уклањање Титовог споменика са Трга партизана, ни за промене назива улица и тргова. Тврдим да је највећи број Ужичана био против, па шта друго рећи када им ни референдум није успео. Уклањању споменика није присуствовало више од 100 људи, верујте ми. За то је била шачица људи, па шта је тих 2000 потписа које је сакупио адвокат М. наспрам целог града? У Другом светском рату се у Лондону, Москви и Ужицу вијорио барјак слободе, па како то заборавити?“ (м, 70 г.).

Решењем о одређивању назива тргова и улица на подручју Ужица, трагови антифашистичког хероизма током Другог светског рата и потоњег радничког, комунистичког опредељења опстали су на симболичкој мапи посматраног града. Такође, чињеница да је Титов споменик сачуван (практично, њему је у симболичкој урбаној структури Ужица додељено ново место)¹² и да бронзани кип на Тргу партизана није замењен новим спомен-обележјем, показује неспремност локалне извршне власти да се у потпуности дистанцира од социјалистичког наслеђа:

¹¹ Више о наведеном погледати у: Gordić 2001, 21–33 и Radović 2014, 127–137.

¹² Почетна замисао била је да се споменик Јосипу Брозу Титу смести у Трезор Народног музеја у Ужицу, чиме би био уклоњен из симболичне визууре града. Међутим, наводно због техничких проблема, бронзани кип је остављен у дворишту Народног музеја у Ужицу, чиме је заправо само променио место на симболичкој мапи посматраног града: „Они су њега донели и нису ни покушали да га угурају у Трезор; само је једну ноћ преноћио тамо где су тисе и одмах ујутру су дошле дизалице да га подигну“ (м, 63 г.).

„Мени се као председнику Извршног савета СО Ужице преко телефона обраћала једна вајарка из Београда да би хтела да купи тог ‘материјала’ за неки њен рад. Па су из иностранства нудили силни новац за Титов споменик, и дан-данас ја мислим да стижу разноврне понуде. Али не, то никада није ни разматрано.“ (м, 82 г.) / „Била је једна идеја да се на том месту подигне споменик сељачким колима и воловима, јер су они исхранили српски народ. И то оним колима и воловима којима је српски народ прешао Албанију. Друга идеја је била да се подигне споменик Стиву Тешићу, једином ужичком оскаровцу, светски познатом и признатом. Или нешто неутрално, као што је сада овај споменик ‘Велика Србија’ на улазу у град. Али, то је место остало празно“ (ж, 68 г.).

Дакле, уклањањем споменика Јосипу Броз у јавном простору Ужица произведено је „празно место“ које симболично описује ново транзицијско време које не да „нема да понуди никакав други друштвени знак из контекста сопствене идеологије“ (Роровић 2017), већ је неспремно да се одрекне тековина идеологије која је тежила успостављању бескласног, бездржавног друштва.

Паралелно са (непотпуном) декомеморацијом огромног дела социјалистичке урбане текстуре, која је успостављањем СФРЈ инсталирана у симболичкој урбаној структури посматраног града, текао је аналоган процес „ревализације првенствено предсоцијалистичке прошлости и наслеђа, те следствено томе, њихова (ре)комеморација и уношење у читљиву структуру „новог/старог“ урбаног текста“ (Samardžić & Živković 2016, 178). Крајња последица интензивних друштвених, политичких и економских процеса јесте распад југословенског и социјалистичког идентитета, а „простор попуњава национално и конфесионално, лично и групно самопоимање“ (Кулјић 2002, 449–450). Након 2. августа 1994. године, прекривена морем властитих имена српских владара (Краља Петра I, Кнеза Михаила, Карађорђева итд.), војсковођа (Стевана Синђелића, Васа Чарапића, Николе Алтомановића итд.), књижевника (Нушићева, Змај Јовина, Војислава Илића итд.), значајних догађаја из прошлости (Таковска, Колубарска, Солунска итд.), домаћим географским појмовима (Златарска, Метохијска, Рачанска итд.), верским објектима (Милешевска, Дечанска, Хиландарска итд.), локалним топонимима (Вујића брдо, Севојничка, Росуље итд.) и сл., „мапа града Ужица подсећала је на сажети лексикон српске прошлости“, како у чланку „Ниједан странац нема улицу у Ужицу“ објављеном у Блицу од 2. октобра 2009, наводи Владимир Лојаница. Да су према концепту и потребама обнављања националне државе, у симболички урбани простора посматраног града инкорпорирани оне личности које су из друштвене, политичке и економске перспективе прве половине деведесетих година XX века, биле препознате као припадници српске нације говори чињеница да је Чех Јосип Јехличка, оснивач соколског покрета, коме се приписују заслуге за развој спорта у предратном Ужицу, једини странац чије се име нашло у градској топонимији.

„Иницијативе за промену имена улица потичу углавном од политички задојених појединаца, од људи који би се бавили историјом, а не знају је. Где су у Ужицу улице Емануелу Шеферу, инжењеру који је 1863. урадио први просторни план ове вароши, Арчибалду Рајсу који је истраживао злочине над српским становништвом у време Првог светског рата, па Евелини Хаверфилд, шкотској баронеси која је 1914. дошла у Србију и основала дом за ратну сирочад и да не набрајам. Не, него дај само националне историје и патриотизма, Срби народ најстарији, народ који је јео златним кашикама?!“ (м, 70 г.).

Чини се да је повратак на идентитетска обележја из предсоцијалистичке прошлости имао двоструку функцију. Са једне стране, он је требало да упути на „дубоку старину“, на „дуго трајање српске нације и државе“; он се, како примећује Мирослава Малешевић, на неки начин може разумети и као израз жеље да се развије и учврсти осећање блискости и повезаности са припадницима истог етничког колектива, са онима који деле исте претке и исту политичку судбину (Malešević 2008, 23). Један од кључних механизма у успостављању те везе представљао је тренд рестаурације памћења на династије Обреновића и Карађорђевића, славне битке Балканских и Првог светског рата, мудре војсковође и храбре српске војнике, чиме је, на потки митизоване приче о личностима и догађајима у контексту локалне заједнице,¹³ пажљиво исткан наратив о „посебности“ целе српске нације. Са друге стране:

„Још једна ствар ту има: то је било време грађанског рата, као што је неком једном рекао: ‘не може се коњица тек тако оседлати и покренути војска; народ мора прво да омрзне, па да пожели да ратује’“ (м, 69 г.).

Самој националној држави, заснованој на етничким принципима, омогућено је да рационализује, легитимизује своје амбиције, планове и претензије, да оправда акције које предузима, оно што ради или колико може да оствари (Malešević 2008, 24).

Најзад, симболичка (ре)конструкција Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године указује на флуидност *идентитета града*, дефинисаног као „скуп јединствених особина и обележја који обезбеђује његову трајну препознатљивост у поређењу с другим градовима, по којима се он од њих разликује и признаје као посебан“ (Spasić & Vasković 2017, 16). Тако схваћен идентитет града има, како примећују Ивана Спасић и Вера Бацковић, најмање две стране: једна је спољашња, друга унутрашња (Spasić & Vasković 2017, 16). На првој, спољашњој страни, процесом симболичког преображаја Ужица из „митског места“ југословенског социјализма (Milivojević 2013, 321), у град

¹³ У градској топонимији уписана су имена Малише Атанацковића (1860–1919), ужичког угоститеља, трговца, уредника, одборника и председника општине, народног посланика и индустријалца; Ужичанина Павла Вујића (1874–1940), народног посланика, сенатора и изасланика Министарства просвете; Милана Верговића (1928–1980), првог академски образованог вајара из ужичког краја и сл.

„који се ни по чему не разликује од било ког другог града у Србији“ (м, 69 г.), извршена је, путем законских процедура и у складу са званичном културом сећања, идентитетска деконструкција посматраног града. Тиме је постојан и монолитан идентитет Титовог Ужица постао дестабилизован и фрагментаран, у каквом се (идентитетском) статусу посматрани град и данас налази. Наиме, у периоду након 1994. године, симболичка структура посматраног града, до тада сачињена по принципу мултиетничности, мултирелигиозности и мултикултуралности, постала је некохерентан мозаик сачињен од, у идеолошком смислу, често опречних сегмената предсоцијалистичке прошлости, делова социјалистичког наслеђа (посебно оног који се тиче наслеђа Другог светског рата и југославенске револуције) и свих новијих елемената који су утицали на његово структурирање, уз одсуство превласти једног, јасно дефинисаног политичког наратива.¹⁴ На другој, унутрашњој страни, чини се да наведени процес није имао очекивани афективни (емоционални) ефекат. Поред званичног и незваничног опонирања одлукама које су резултирале променом симболичке мапе града на Ђетињи (о којима је већ било речи), поменимо, у овом смислу, и резултате истраживања стручњака из Института за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду. Наиме, 2013. године спроведено је истраживање о томе како становници и припадници локалне елите виде идентитет града. На терену су прикупљени квантитативни и квалитативни подаци у осам градова у Србији, између осталог и у Ужицу. Анализа квантитативних и квалитативних података је показала да су Ужичани, одговарајући на питање „По чему је Ваш град познат?“, категорију „социјалистичко наслеђе“ сврстали одмах иза категорија као што су „традиционална храна и пиће“, „историјски и културни споменици/наслеђе“ и „туристички објекти и атракције“, а (процентуално) далеко изнад свих осталих понуђених категорија (Spasić & Basković 2017, 56). Такође, наведеном би требало придодати и чињеницу да се данас, путем грађанских иницијатива, активно ради на томе да се Титов споменик врати на Трг партизана. Дакле, и након скоро три деценије од уклањања урбаних „симболичких носилаца“ (*symbol bearers*)¹⁵, посматрано социјалистичко наслеђе, са акцентом на

¹⁴ Примера ради, више о начину на који је посматрани град, у контексту социјалистичке идеологије, постао оквир новог политички митизованог наратива у коме су централне „теме“ биле Народноослободилачка борба и револуција, Југославија – држава довољно велика и довољно снажна да буде свестрано хетерогена, маршал Јосип Броз Тито и Партија, погледати у: Bogdanović 2019.

¹⁵ Петер Нас (Peter Nas) са сарадницима развија типологију у којој се разликују следеће врсте урбаних „симболичких носилаца“: 1) материјални симболизам, сачињен од материјалне урбане конфигурације, пре свега архитектуре, спрам природног окружења; 2) дискурзивни, који се односи на испредање прича о граду и начин самопредстављања; 3) иконички симболизам, који се јавља када град стиче репутацију захваљујући познатим личностима, светим или профаним; 4) бихевиорални симболизам, који се састоји од јавних светковина, фестивала, сајмова итд. и 5) емоционални симболизам, кога чине осећања која становници повезују са одређеним елементима града (Spasić & Basković 2017, 28–29).

материјални симболизам¹⁶, фигурира као један од извора самоидентификације локалног становништва: „Верујте ми, доћи ће време, и то врло брзо, да ћемо Ви и ја седети овде на Тргу и разговарати о другим темама гледајући у Јосипа Броза Тита“ (м, 80 г.).

Извори

„Службени гласник РС“, број 48 од 5. августа 1991.

„Службени лист Општине Ужиче“, број 4/94/81–85.

Zapisnik sa sednice Izvršnog saveta skupštine opštine Užice од 22. августа 1991/4; грађа архивског фонда града Ужича у Ужичу.

Литература

Banjeglav, Tamara. 2012. „Sjećanje na rat ili rat sjećanja? Promjene u politikama sjećanja u Hrvatskoj od 1990. godine do danas.“ U *Re:vizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, прир. Darko Karačić, Tamara Banjeglav i Nataša Govedarica, 91–162. Sarajevo: ACIPS.

Bilig, Majkl. 2009. *Banalni nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Bogdanović, Bojana. 2019. *Antropologija grada – političko konstruisanje prostora*. Beograd: Etnografski institut SANU.

Cosmeanu, Marius. 2009. “Addicted to change: Renaming Streets in Balkans.” *Balkan Fellowship for Journalistic Excellence*. <http://fellowship.birn.eu.com/en/fellowship-programme/topic-2009-identity-addicted-to-change-renaming-streets-in-balkans> (приступљено 12. априла 2019).

Gordi, Erik. 2001. *Kultura vlasti u Srbiji*. Beograd: Samizdat B92.

Jusić, Tarik. 2008. „Medijski diskurs i politika etničkog sukoba: jugoslovenski slučaj.“ U *Intima javnosti*, ur. Gordana Đerić, 40–63. Beograd: Fabrika knjiga.

Malešević, Miroslava. 2008. „Nasilje identiteta.“ U *Kulturne paralele: svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu*, ur. Zorica Divac, 11–34. Beograd: Etnografski institut SANU.

¹⁶ Занимљиво је непомнути да је за казиваче са којима су вођени разговори у слободној форми на тему симболичке (ре)конструкције Титовог Ужица у периоду 1991–1994. године по правилу (9 од 10 саговорника) споменик Јосипу Брозу Титу доминантан урбани „симболички носилац“ посматраног града, те у својим наративима акценат стављају на његово уклањање са Трга партизана.

- Milivojević, Dejan. 2013. „Iz istorije nastanka Trga partizana u Užicu.“ *Izgradnja* 67 (7–8): 314–328.
- Pavičić, Jurica. 2017. „Neželjena Baština.“ *Jutarnji List*, 27. februar.
<https://www.jutarnji.hr/kultura/film-i-tv/nezeljena-bastina-film-redateljnice-irene-skoric-nije-sasvim-dorastao-kompleksnoj-potrebnoj-i-vaznoj-temi-ana-trenutke-postaje-rubno-rasisticki/5690867/> (pristupljeno 8. aprila 2019).
- Petrović, D. 2012. „Spomenici ‘rehabilitovali’ Dražu.“ *Danas*, 11. april.
<https://www.danas.rs/drustvo/spomenici-rehabilitovali-drazu/> (pristupljeno 18. aprila 2019).
- Popović, Velimir. 2017. „Spomenik i Prvoborac.“ *Proleter*, 1. januar.
<http://proleter.me/portfolio/spomenik-i-prvoborac/> (pristupljeno 11. aprila 2019).
- Radanović, Milan. 2013. „Ekonomija groba.“ *Kontrapress*, 27 avgust.
<https://kontrapress.com/clanak.php?rub=Politika&url=Ekonomija-groba> (pristupljeno 2. novembra 2019).
- Radović, Srđan. 2011. „Politike i kontrapolitike identiteta i prostora: slučajevi sa beogradskih ulica nakon 2000. godine.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LIX (2): 99–123.
- Radović, Srđan. 2014. *Beogradski odonimi*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Radović, Srđan. 2017. „Urbana istraživanja u etnologiji i antropologiji u Srbiji – od ‘udaljenog pogleda’ do ‘subdiscipline’.“ *Etnoantropološki problemi* n. s. 12(2): 583–601.
- Samardžić, Obrad & Predrag Živković. 2016. „Simbolička tekstura postsocijalističke transformacije urbanog prostora.“ U *Tranzicijska preobrazba glavnih gradova, Zagreba i Podgorice, kao sustava naselja*, ur. Anđelina Svirčić Gotovac & Rade Šarović, 167–200. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Spasić Ivana & Vera Backović. 2017. *Gradovi u potrazi za identitetom*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Štavljanin, Dragan. 2009. „Skidanje petokrake i brisanje prošlosti.“ *Radio Slobodna Evropa*, 27. septembar.
<https://www.slobodnaevropa.org/a/temasedmice/1837474.html> (pristupljeno 2. novembra 2019).
- „U Srbiji 301 spomenik posvećen ratovima devedesetih i NATO bombardovanju.“ 2019. *Danas*, 12. april. <https://www.danas.rs/drustvo/u-srbiji-301-spomenik-posvecen-ratovima-devedesetih/> (pristupljeno 18. jula 2019).
- Vesković, Milica. 2008. „Mediji i balkanski ratovi devedesetih.“ Prikaz Intima javnosti: okviri predstavljanja, narativni obrasci, strategije i stereotipi konstruisanja Drugosti u upečatljivim događajima tokom razgradnje bivše

⇨ Б. Богдановић, Симболичка (ре)конструкција Титовог Ужица ... ⇨

Jugoslavije: štampa, TV, film, ur. Gordana Đerić. *Nova srpska politička misao*, 4. novembar. <http://www.nspm.rs/prikazi/mediji-i-balkanski-ratovi-devedesetih.html> (pristupljeno 2. maja 2019).

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.

Гордана Благојевић

Етнографски институт САНУ, Београд
gordanablago@gmail.com

Урбани простор као музичка сцена: београдске приче*

Посматрано у дијахронијској перспективи, улични музичари представљају једну од карактеристика градског живота глобално. У фокусу интересовања овог истраживања налазе се музичке праксе на београдским улицама у последње четири деценије. Улица се посматра као својеврсна алтернативна музичка сцена. Својим активностима музичари доприносе изграђивању идентитета града, уједно утичући на пролазнике који са њима долазе у контакт. У раду се анализирају проблеми са којима се суочавају улични музичари, као и утицаји различитих друштвених фактора на њихову активност и жанровску опредељеност. Посебно се разматра појава музичара који на улици изводе дела класичне музике као својеврсни бунт против неукуса.

Кључне речи: улични музичари, Београд, улична музичка сцена

Urban Space as a Music Scene: Belgrade Stories

Viewed from a diachronic perspective, street musicians represent one of the characteristics of city life globally. The focus of this research has been on music practices on the streets of Belgrade over the last four decades. The street is seen as a sort of alternative music scene. Through their activities, musicians contribute to building the city identity, while influencing the passers-by who come in contact with them. This paper analyzes the problems faced by street musicians, as well as the effects of various social factors on their activity and genre commitment. Particular consideration is given to the appearance of musicians performing classical music on the street as a kind of rebellion against the distastefulness.

Key words: street musicians, Belgrade, street music scene

Увод

Улични музичари су одвајкада представљали једну од карактеристика градског живота не само на европском континенту, већ и широм земљиног шара (Stadelmann 1987; Zucchi 1992; Landron 1997; Del Sordo 2005; Leonov

* Овај рад представља резултат истраживања обављених при Етнографском институту САНУ, за која је средства за реализацију осигурало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2008; Marošević 2008; Wrochem 2018). У српском културном контексту, функција уличних музичара мењала се кроз историју у складу са ширим друштвеним процесима. Тако су, на пример, у средњовековној српској држави постојале различите врсте путујућих забављача, међу којима је било и музичара – *свираца* (Војанin 2005, 274–IX). Османски период обележила је вишеслојна активност народних певача гуслара (Golemović 2008; Lajić Mihajlović 2014; Aksić 2017, 90). У 19. веку, након ослобођења од Османске империје, српско друштво пролази кроз период интензивних трансформација, уједно примајући веће културне утицаје из Европе. То се одразило и на музички живот, те се у време кнеза Милоша Обреновића формирају „банде“, тј. лимени дувачки ансамбли који су, између осталог, наступали и на отвореном простору, мада не спонтано као улични музичари, већ више у институционализованом контексту (Golemović 2008, 211–212; Aksić 2017, 90). За период 20. века подаци о уличним музичарима у Србији су веома оскудни. Након Другог светског рата, у социјалистичком периоду, највећи број уличних музичара су Роми. Потребно је нагласити да је на нашим просторима међу слободним уметницима који су се у ранијим временима (током османског периода, а затим кроз 19. и 20. век) често селили из места у место и преносили музичка знања био велики број Рома (Ђорђевић 1984, 29; Golemović 2005, 215; Aksić 2017, 90–91). Они се овим занимањем у континуитету баве и данас.

Проучавању уличних музичара посвећена су многа антрополошка и социолошка истраживања у свету (White 1988; Tanenbaum 1995; Smith 1996; Simpson 2011; Quilter; McNamara 2015; Watt 2016; Kouzas 2017; Adam 2018). У савременом периоду музицирање на улици, осим многобројности и широке географске распрострањености изнедрило је низ познатих извођача, међу којима и светски призната имена популарне музике. Своју каријеру започели су као улични музичари, на пример Едит Пјаф, Ерик Клептон, Боб Дилан, Заз (Изабел Жефроа) и многи други.

У домаћој етнологији и антропологији, осим рада Нине Аксић о музичкој слици Кнез Михаилове улице (Aksić 2017), питању уличних музичара није посвећена довољна пажња.

У овом раду фокус је на савременим процесима у Београду и то на трансформацији урбаног простора у простор за музичко извођење током последњих деценија. Рад је настао на основу сопствених вишегодишњих теренских истраживања београдске уличне музичке сцене, а посебно интензивно у периоду од 2016. до 2019. године.¹ То је подразумевало посматрање, разговоре и интервјуе са музичарима-учесницима, са публиком-пролазницима, као и са онима који живе/раде у непосредној близини места на

¹ У раду се појам „музичка сцена“ користи у најширем смислу.

којима раде улични музичари. Саговорници су били веома отворени за сарадњу, што је допринело квалитету истраживања.²

Различите уличне музичке праксе утичу на обликовање градског идентитета. Са једне стране, пролазници су изложени звучном утицају извођача. Међутим, тај утицај је међусобан, јер и на извођаче утичу место и услови у којима раде, као и комуникација са публиком. У истраживању сам покушала да сагледам проблеме са којима се улични музичари свакодневно суочавају. Поставља се питање да ли и у којој мери градске власти утичу на њихов просторни распоред, тј. одабир места за рад и мобилност. У раду се разматра заступљеност музичких жанрова на уличној музичкој сцени, питања ауторске музике, као и фактори који на то утичу. Анализирајући материјал прикупљен током истраживања покушала сам да одговорим на питање да ли звук улице представља одјек доминантног музичког наратива, тј. у којој мери савремени музички трендови утичу на репертоар, или улична музичка сцена има своје независне токове. Један од циљева овог рада је да „дâ микрофон“ уличним музичарима како би се боље упознали са људима који свакодневно утичу на нас, креирајући идентитет града.

Почетак упознавања са уличним музичарима

Улични музичари могу да се разврстају на основу више критеријума. Старосна структура је веома шаролика, од деце предшколског узраста до људи у осмој деценији живота. По питању полне структуре, до пре десет година било је знатно више мушкараца, а последњих година се појављују и припаднице женског пола.

По питању (само)именовања, у појединим случајевима и данас је у употреби термин *свирац*, било да их тако називају пријатељи или сами музичари себе тако именују.

Већина музичара која ради на београдским улицама стално је настањена у главном граду. Повољнији услови за рад утицали су да један део музичара из унутрашњости повремено долази, а неки су се и трајно преселили у Београд. Поред тога, уличну музичку сцену повремено освежавају страни држављани који се углавном краће задржавају у Београду.

Стручна квалификованост је веома разноврсна. Са једне стране, ту су професионални музичари са дипломама, студенти високих музичких школа или ученици средњих музичких школа. Затим, особе које се баве музиком дуго година и у свом жанру су достигли висок квалитет извођења, али немају диплому неке музичке школске установе. Музичари на улици понекад не

² Вођена етичким начелима антрополошких истраживања, у раду наводим пуна имена саговорника, надимке или поштујем анонимност саговорника, у зависности од тога како су они желели. Процес истраживања је олакшало моје лично познанство са неким од главних информаната. Посебну захвалност дугујем музичарима Влади Дилану и Данилу Анђелковићу.

свирају свој примарни инструмент, за који су се школовали, већ неки други. Тако, на пример, забележен је случај да виолиниста свира гитару.

Са друге стране, један део особа које раде на улици не задовољава основне музичке стандарде. Они користе музичке инструменте или певање у циљу привлачења пажње пролазника од којих очекују новчану надокнаду. Занимљиво је да у овој групи има највише Рома. Истраживања страних научника показују да овај феномен постоји и у другим срединама (Tanenbaum 1995; Kouzas 2017, 27–28). Улични музичари за разлику од просјака свирају не само да зараде, већ и да квалитетним извођењем пруже задовољство пролазницима (Tanenbaum 1995). Поред тога, моји саговорници наглашавају да им је веома битан аспект сопственог безинтересног задовољства свирањем, уживање у свом извођаштву и контемплација о чему ће више речи бити касније у раду.

Међу уличним музичарима има особа оба пола са озбиљним здравственим проблемима. Тако, на пример, слепа девојка већ годинама недељом свира клавијатуре на Каленић пијаци.

Осим на улици, ови музичари уз новчану надокнаду понекад свирају по позиву и на приватним забавама, по кућама, ресторанима и клубовима. Међутим, наглашавају да им је на улици боље због слободе.

Један део музичара, поред рада на улици, даје часове музике, а бави се и другим пословима и уметностима (сликарством, иконописом и сл.).

Данас су на уличној музичкој сцени заступљене различите врсте музике: изворна традиционална (вокална и инструментална), блех, староградска, ју-рок, страна поп рок, блуз итд. Мањи је број кантаутора који изводе сопствене композиције или познате песме у својим аранжманима. То су, на пример, Александар Филиповић Алфи, који своје песме назива *урбаним шансонама*, и Невен Коговић.

По питању избора репертоара један улични музичар каже:

„Улица трпи све. То је као и у другом послу. Неко је склон корупцији, неко није, неко је склон улизивању, неко није. Онај ко се улизује свира песме које пролазе код већег дела публике“.

Улична музика и просторна мобилност извођача

По питању просторне мобилности извођача, улични музичари могу да се поделе у две велике групе. У првој су они који изводе музику у покрету, било ходајући или свирајући у градском превозу. Овај *покретни начин* музицирања посебно је карактеристичан за припаднике ромске националне мањине.

Роми су кроз цео 20. век били најмногобројнији улични музичари на нашим просторима (Ђорђевић 1984, 32–40). У вези са њиховим радом постоји низ стереотипа који су једним делом пренети и на остале уличне музичаре

данас. Раде појединачно, по двоје, или као музички састави. Само мањи број стоји на једном месту и свира. Углавном се крећу свирајући по централним градским зонама и пијацама. Понекад певају без музичке пратње. Када свирају, најчешће користе хармонику, ударачке инструменте (најчешће тарабуку), гитару, виолину и различите металне дувачке инструменте.

Ромски блех оркестри (лимени дувачки ансамбли) изводили су музику у *покрету* како у југословенском периоду тако и данас, уочи одређених празника (1. мај, Ђурђевдан, Нова година, Божић итд.), као и на саме празнике. Поред централног градског језгра, ови оркестри иду и кроз стамбене блокове широм града. Грађани им са прозора бацају новчане прилоге, често стављајући новац у кесу, да се не разлети. У граду је осетно присутан већи број ромских блех оркестара током новогодишњих и божићних празника. Један део тих оркестара долази из разних делова Србије, претежно са југа и југоистока (Врање, Лесковац, Бољевац, Зајечар итд.).³

Поред кретања по улици, ромски музичари раде и у градском превозу, обично један или двоје, ређе већа група. Понекад само певају или је вокално извођење праћено свирањем ударачких инструмената и/или хармонике. Нумера траје две-три станице, а затим скупљају прилоге од путника. Уколико је велика гужва у превозу, овај процес прикупљања новца често је праћен негодовањем путника које гурају да би прошли кроз цело возило.

У другу групу спадају музичари који се налазе на *фиксним местима* у одређеним градским зонама. Једно од првих таквих, *фиксних* места на коме су свирали улични музичари био је плато испред Југословенског драмског позоришта (ЈДП) средином осамдесетих година 20. века. Ту је започео да свира гитару музичар и сликар Александар Филиповић, познатији као Алфи. Овај ветеран београдске уличне музичке сцене активан је преко тридесет година, а и данас свира у Кнез Михаиловој. Он је 1985. године предложио Влади Дилану да му се придружи у уличном музицирању. Влада је прихватио предлог, радећи на улици пуних 25 година, до 2010. године, када се повукао.

Средином осамдесетих година у Београду свирање на улици није било законски забрањено, али прећутно јесте. Моји саговорници коментаришу да је општи став њихове околине о томе био: „то се једноставно не ради, није нормално“. Тадашњи директор ЈДП-а Јован Ћирилов одобрио је Алфију и Влади Дилану да свирају испред позоришта као аниматори, тако да их *нико није дирао*. У Кнез Михаиловој раде од њеног претварања у пешачку зону, 1987. године. У почетку су свирали заједно Алфијеве ауторске песме, али су се на предлог Владе Дилана одвојили да би свако изводио свој репертоар. Крајем осамдесетих није било пуно уличних музичара. Столе Пикси са фрулом и Радисав Јовановић (познатији као Раде Врчинац) са виолином задржали су се у Кнез Михаиловој и деценијама касније. Почетком деведесетих година појавила се група музичара из Јужне Америке, међу публиком

³ Више о лименим дувачким ансамблима, тј. блех оркестрима в. Golemović 2008, 216–224.

познатији као *Индијанци*, који су свирали јужноамеричку музику (Aksić 2017, 92).

Међутим, и за двојац Алфи – Дилан неки су у почетку мислили да су *Индијанци*. Наиме, на Алфијев предлог сами су себи направили понча од мебл-штофа из *Србијатекса*. Пролазници су, не знајући ко су двојица момака са гитарама, коментарисали: „Види, свирају сиромашни боливијски студенти!“.

Званични статус уличних музичара крајем осамдесетих у Београду није био регулисан. Алфи је гостовао у радио емисији на Студиоу Б код водитеља Ђока Вјештице, где се покренуло питање уличних музичара. Гост емисије је био и тадашњи градоначелник Александар Бакочевевић који је рекао да је сагласан са свирањем на улици и да то одобрава. Та изјава је изашла у *Политици*, тако да су Алфи и Дилан носили са собом исечак из новина са заокруженим делом *да то може*. То су показивали милиционерима који су их терали са улице упркос њиховој самоимпровизованој *дозволи*. Милиција је интервенисала на основу пријава због буке. Када прође патрола, музичари су се опет враћали на своја места и настављали са радом. Затим су 1987. године добили одобрење за рад на улици од Културног центра Београда. То није био званични документ градске управе, али јесте био папир који су показивали милицији и могли су да наставе несметано са радом.

Централно место за рад уличних музичара представља шеталиште Кнез Михаилова улица.⁴ Временом се увећавао број уличних музичара, па београдска улична музичка сцена обухвата и мање улице у њеној непосредној близини, као и Скадарску улицу. Затим, ту су тргови и платои (Трг Републике, плато код Теразијске чесме, Цветни трг, плато испред храма Светог Саве итд.), подземни пролази (на Зеленом венцу, у Нушићевој ка Дому Омладине, у Балканској итд.), пијаце (Каленић, Цветкова, Бајлонова, Зелени венац, итд.), паркови (Калемегдан, Ташмајдан, Пионирски парк итд.), Савски и Дунавски кеј.

Дакле, ако изузмемо два поменута кеја, музичари претежно раде на местима у ширем центру града, на територији општина Стари град, Палилула, Савски венац и Врачар.

Моји саговорници у истраживању истичу да воле сами да одаберу место на коме раде. Поједини музичари раде на неколико места, у зависности од промета и доба дана, тј. на једној локацији раде у преподневним, а на другој у поподневним часовима. Временом се везују за тај простор, обликујући његов идентитет. Пролазници се, са друге стране, навикавају на звучну слику, очекујући да чују познате мелодије уличних извођача.

Поједини музичари дају предност подземним пролазима у односу на централне градске локације. Ту су заштићенији од климатских услова, акустика је добра, уочљивији су него на прометним улицама, а конкуренције

⁴ Нина Аксић је посветила истраживање музичкој разноврсности у овој улици (Aksić 2017).

има мање. Моји саговорници кажу да је место поред супер маркета такође добро, јер људи често по изласку из продавнице имају ситан новац који дају музичарима.

Влада Дилан је сам себи одредио место на коме је свирао у Кнез Михаиловој преко две деценије, код броја 25: „Станем на једну коцку код *Соко Штарка*. То је мој простор, ни метар даље, ни ближе“.

Музичари се брину о хигијени и изгледу простора у којем свирају, уклањају различите нечистоће са улице:

„Дођем на своје место, видим ту поред пас се унередио. Морам то да склоним, јер док сачекам ђубретара, мени ће да прође време. Уђем у продавницу, узмем лопату, очистим. Сви ме питају како можеш. Па то ми је у опису посла. Ако се нешто деси пет метара даље, ја морам и то да склоним. Кад то људи виде, ја за њих више не постојим, не размишљају о музици, него само како то да заобиђу“.

Градска управа и просторни распоред музичара

Музичари су слободно бирали место на коме ће да свирају до 2012. године. Ту слободу су понекад плаћали, јер њихов рад на улици није био препознат и регулисан од стране градске управе, тако да су у појединим случајевима морали да плаћају казне комуналној полицији.

На иницијативу групе грађана, међу којима је било и познатих естрадних уметника, од 2012. године градска управа уводи систем оцењивања и издавања радних дозвола музичарима,⁵ утичући тиме непосредно на избор извођача и њихов просторни распоред, а посредно и на идентитет места на којима свирају. Исте године овај систем оцењивања примењен је и на сликаре и друге уметнике који желе да обављају своје активности на јавним површинама Београда. Овакав систем оцењивања уметника и издавања радних дозвола постоји и у другим градовима широм света.

Право да се кандидују за дозволу наступања у јавном простору имају појединци, мање групе и већи ансамбли музичара. Захтеви се шаљу надлежној комисији Секретаријата за послове одбране, ванредних ситуација, комуникације и координацију односа са грађанима. Музичари могу да изводе своје програме у ограниченим временским интервалима. Дозвола се не наплаћује. Оцењивање кандидата се обавља једном годишње, у организацији Градске управе Града Београда. Сваки члан стручне комисије кандидатима додељује бодове у распону од нула до десет. Шеталиште Кнез Михаилова улица сматра се најбољим местом за рад, тако да у њему могу да музицирају највише ранжирани кандидати (просечна оцена 8,5), а затим следе остале градске зоне (Beograd 2019).

⁵ Податак добијен усменим путем у управи града Београда.

Поред тога, туристичка организација Београда утврђује распоред гостујућих група на Тргу Николе Пашића, затим код некадашње „ДНК“ фонтане⁶ и испред споменика кнезу Михаилу Обреновићу на Тргу Републике, у музичким павиљонима у Земуну и на Калемегдану, као и на платоу између Кнез Михаилове улице и Обилићевог венца (Београд 2019).

Радни услови, интеракција са публиком и међусобни односи музичара

Услови у којима раде улични музичари често су веома тешки. Посебно неповољно утичу различити климатски фактори: температура ваздуха (прекомерна хладноћа/врућина), ветар, киша, снег, итд. Музичари кажу да током рада лакше подносе велике врућине од хладноће, иако доста њих ради и када је температура у минусу. Киша им сама по себи не смета превише, али: „кад почне киша можеш одмах да идеш кући. Не због кише, него због кишобрана. Кад је у једној руци кишобран, теже се ваде паре из новчаника.“ Међутим, ипак је најгори ветар који *носи паре*.

Неповољни климатски услови утичу и на инструменте, што повлачи додатне новчане издатке за њихово одржавање.

На рад музичара на улици утиче и социјално окружење, публика, колеге. Понекад музичари раде поред уличних продаваца који продају разноврсну робу (кишобране, наочаре за сунце, ствари за домаћинство, гардеробу, накит и сл.) или поред других уметника, који својим активностима могу да скрену пажњу пролазника. Зато је место за рад веома важно, што потврђују и друга истраживања (Canter 1988, 15–17; Tanenbaum 1995; Kouzas 2017, 31–32).

Избор места за свирање често представља окидач за сукобе међу уличним музичарима. Према неписаном правилу, музичар који је старији по стажу, односно свира од раније на одређеном месту, има предност у односу на новије колеге. Међутим, понекад долази и до вербалних, па чак и физичких сукоба у вези са местом за рад (Aksić 2017, 98–99). Понекад до трвења долази када се новији музичари сувише приближе старијим и онда улазе у њихово „звучно поље“, ометајући звучни ефекат: „Увек је било отимачине ко ће где да стане. То су неписана правила ко где стоји. Ако неко дође на *моје* место ја га замолим да се помери“.

У Београду није регулисана сатница, тј. колико музичари могу да свирају на једном месту. То доводи до проблема како међу музичарима, тако и са људима који живе/раде у непосредној близини, које замара свакодневно слушање истог репертоара у дугим временским интервалима. Колеге у Етнографском институту САНУ се жале на песме које се чују са улице, а које се понављају више пута укруг. У неким градовима у иностранству постоје

⁶ Ова фонтана је срушена 2019. године током радова на Тргу Републике.

званична упутства за уличне музичаре, у којима су замољени да не понављају исти репертоар више пута (Bathnes 2019, 4–5; Hinweise Strabenmusiker 2019, 2).

Други проблем за околину је прелазак звучне границе пријатности као, на пример, у случају певачице која током последњих пар година, радећи у Кнез Михаиловој, користи појачало и микрофон. Иако је у многим земљама у свету дозвољена јачина звука уличних музичара регулисана прописима, код нас се о томе још увек не води рачуна (Массно 2019; Graz 2019).⁷

По питању *односа са комишилук*ом, Влади Дилану је једна госпођа која је радила у близини места на коме је свирао, свакодневно слушајући његов блуз репертоар, рекла: „Да Вам кажем нешто, ја сам због Вас ову музику заволела (пауза) и замрзела (осмех)“. На жалбе људи из Соко Штарка да свира *стално једно исто*, одговарао је да и они *продају чоколаде и бомбоне, а и то је стално једно исто*. На улици је могуће понављати песме, јер ретко ко од пролазника дуго стоји и пажљиво слуша музичаре. Влада Дилан је једном по кишном дану свирао исту песму три сата, неки меланхолични блуз. На крају му је пришао младић који је неким послом више пута прошао поред њега и питао га *зашто цео дан свира једну исту песму*. Добио је одговор: „Када купиш неки албум, је л’ ти се дешавало да цео дан пушташ једну исту ствар? Е, то сад радим ја – ова ми се свиђа и свирам је“.

Дакле, музичари на улици не свирају и не певају само за пролазнике и суседе, већ првенствено „себи за душу“, песме које им се свиђају. Поред зараде, слобода у избору репертоара представља један од главних мотива због којих раде на улици. Један део мојих саговорника истиче да су свесни да би променом репертоара зарадили више новца. Међутим, то их „музички не изражава“, већ желе да остану доследни.

Влада Дилан, који је на репертоару имао блуз двадесетих и тридесетих година 20. века и први период Боб Дилана (уз класичну гитару), каже да су му деведесетих говорили да се *преоријентуише на Цецу*, међутим: „то није долазило у обзир. Нисам свирао по жељама и нисам давао интервјуе“. Један део публике га је питао зашто свира само *америчке песме*:

„Ја им кажем, видим имате италијанске ципеле, *ситизен* сат... кад будете дошли у шилканима, бриџ панталонама и са шајкачом, ја ћу ваш коментар узети у разматрање. Дедице са шајкачом и брчићима су ме благонаклоно гледале. Они уопште не разумеју шта ја радим, шта свирам. Виде да момак нешто пева и то је у реду. Са нормалним људима немаш проблем. Током НАТО агресије 1999. нисам свирао на улици. Мени није било примерено да свирам америчке песме док нас бомбардују“.

⁷ У Београду се не води рачуна ни о ноћној буци из клубова и кафића у близини или у самим стамбеним објектима, што угрожава здравље грађана, али то је посебна тема за неко друго истраживање.

Мотиви за свирање на улици

Већина мојих саговорника улицу види као радно место и, како кажу, у томе нема ничег *спектакларног или необичног*. Дакле, главни циљ музичког извођења на улици је да се од пролазника добије новчани прилог. Неки од њих су изабрали овај посао иако су могли да зарађују на неки други начин. Примера ради, Данило Анђелковић, дипломирани виолиста, радио је као професор у музичкој школи. Међутим, својом вољом се определио за рад на улици. Са друге стране, неким то није био први избор, већ музицирају на улици због немогућности да пронађу посао у струци за коју су се школовали. Тако на улици свирају дипломирани историчари уметности, археолози, социолози итд.

Поједини извођачи поред кутије за скупљање прилога ставе папир са написаним разлогом зашто свирају, тј. зашто им је потребан новац. У том случају, то су углавном здравствени разлози, као, на пример, дует хармоника и гитара који ради у Кнез Михаиловој улици прикупљајући новац пријатељу за лечење. Деца скупљају новац да би себи купила инструмент (нпр. виолину), платила часове инструмента, књиге за школу и сл.

Економска ситуација у друштву утицала је дијакхронијски и на примања уличних музичара. Постојале су велике разлике и осцилације током осамедесетих и деведесетих година 20. века и од двехиљадитих до данас. Према Влади Дилану, најбоља година је била 1988: „плате су биле око 800 марака. Ја сам узимао за 4 сата 400 марака. То је трајало 8 месеци“. Током економске кризе деведесетих година, у складу са падом животног стандарда становништва, и примања уличних музичара била су скромнија. Међутим, моји саговорници наглашавају да је чак и тада улични музичар у просеку зарађивао више од просечне зараде. Током хиперинфлације деведесетих година, музичари су прекидали наступ да би од зарађеног новца купили углавном животне намирнице. Уколико би чекали пар сати, тај новац би изгубио сваку вредност.

Улични музичари сами себи одређују радно време. Независно од узраста и квалитета извођења, неким музичарима је ово једини извор прихода, а другима допуна кућног буџета, *целарац*. Неки свакодневно проводе пуно радно време на улици (понекад двократно), а неки свирају само у слободно време, као хоби. Међутим, време проведено на улици није директно пропорционално заради. Често истичу да је у иностранству боље уређен третман уличних музичара и да се више зарађује.

Према слободним прорачунима мојих саговорника, за око четири сата рада дневно музичар на улици на месечном нивоу може да заради три просечне месечне плате. Данас дневница може да буде око 3000-4000 динара, дакле већа од просечне зараде стално запослених у Србији.⁸ Постоје велике

⁸ Према подацима Републичког завода за статистику Србије, просечна нето зарада у Републици Србији је у октобру 2019. године износила 42716 динара. Ако се узме у обзир да

осцилације у заради у зависности од различитих фактора, као што су стручност, начин извођења, тј. способност да привуку пажњу и анимирају публику. Битан фактор је и локација, као и време дана. У поподневним и вечерњим часовима се обично више зарађује. Такође, више новца се добија у предпразничним периодима, посебно пред Нову Годину, Божић, Васкрс итд. Често се више заради преко викенда него радним даном.

Постоји разлика у приступу публици. Неки музичари остварују контакт очима са пролазницима, прилазе слушаоцима, док други гледају испред себе и остављају пролазницима слободу да одлуче да ли ће и колико новца да им дају. Према запажањима мојих саговорника, новац најчешће дају „просечни људи, не богати“, „пензионери и мала деца. Од њих се живи“. Уколико неко од пролазника има само крупнију новчаницу, а жели да остави мањи износ, дешава се да тражи кусур или да га сам узме из кутије са новцем.

За један број старијих људи свирање на улици, поред допуне примања (ниске пензије) представља и релаксацију, прилику да се изађе из куће и комуницира са другим људима (Аksić 2017, 96).

Интеракција са публиком

Поред зараде, музичаре за рад на улици највише инспирише непосредна комуникација са публиком, *непосредна размена енергије и аплаузи*. Многима ови свакодневни јавни наступи помажу да превазиђу трему и да вежбају.

Ово истраживање је показало да постоји разлика у томе како сами музичари гледају на свој посао и како их види публика. Пролазници уличне музичаре често виде као *другачије*, особе које живе *алтернативно*. Дешава се да им публика прилази и изјављује дивљење због живота *ван шаблона*. Међутим, моји саговорници кажу да им живот протиче у уобичајеном ритму одласка на посао и враћања кући:

„За мене су причали да спавам испод моста, а ја имам свој стан. Свакодневно идем на посао (свирам на улици), издржавам породицу, плаћам рачуне. Једна обична људска прича“.

Углавном им завиде јер сматрају да немају никог *директно надређеног*: „кажу ми, благо теби, немаш шефа. Није тачно, мени је шеф свако ко прође. Свако може да ме малтретира и пљује“.

Публика се може поделити на неколико категорија. Ту су људи који само пролазе, затим, они који застану у краћем временском интервалу и они који слушају, а понеки праве аудио или видео снимак наступа. Понеко се активно укључи и пева уз наступ. Тако су се, на пример, Данилу Анђелковићу у Кнез Михаловој спонтано придружили домаћи оперски певач Ненад Чича

је 20 дана радно, тј. да су и субота и недеља нерадни дани, испада да је дневница 2135 динара (Republički zavod za statistiku RS 2019).

(Aksić 2017, 95; Street Music Street Performers 2014) и туриста, италијански оперски певач либанског порекла Башад Мауфалеј, о чему постоје видео записи на друштвеним мрежама (Istvanović 2016).

Постоји широка лепеза искустава са публиком, од веома пријатних до крајње непријатних. У категорију лоших искустава могу се сврстати провоцирања, вербалне претње, па чак и физички напади. Као илустрација може да послужи једно од искустава Владе Дилана:

„Дође једном велики, јак човек, баш наопаког изгледа и каже: ајде брже боље склањај се или ћеш мислити да те је ударио брзи воз. Знаш ти ко сам ја? Ја му кажем немам појма. Ја сам *дијалектички поп*. Све ми је било јасно. Ту се срећом наша једна старија госпођа, бака са кишобраном која је то чула и почела је тог *дијалектичког попа* да удара кишобраном по глави. И *дијалектички поп* је побегао“.

Музичари кажу да имају проблема „са циберима, док их мало опаснији момци поштују, јер раде нешто што је ван стандарда“.

На питање зашто остају годинама упркос лошим искуствима, кажу да је то као у сваком другом послу. Многи имају озбиљне проблеме, али не дају отказ, настављају да раде.

Постоје обожаватељке које музичарима у кутију са прилозима убацују папириће са љубавним порукама и бројем телефона:

„Питали су ме шта радиш са тим цедуљицама које су ти убачене, је л’ се јавиш. Мени је довољна спознаја да то постоји, али се не јављам. Ако нешто хоћеш, приђи“.

Постоје и обожаватељке/обожаваоци који прилазе музичариме:

„Кад се клинке удварају, мораш некако да се решиш те беде. Ја им кажем, теби се не свиђам ја него слика коју ја представљам. Ко сам ја, ти то не знаш“.

У једном ранијем интервјуу Невен Коговић је рекао да му није тешко да ради на улици, јер има *најлепшу публику на свету*:

„Овде дневно прође пола милиона људи. Иако људи журе на посао или се враћају кућама, већина ме поздрави речима, неки ми пруже руку, појединци стану, слушају ме десетак минута и оставе бакшиш“ (Lorušina 2013).

Културом против ријалитија

Школовани музичар Данило Анђелковић, виолиста и виолиниста, један је од првих који је 2011. године почео да свира класичну музику на београдским улицама. У једном периоду наступао је у Кнез Михаиловој заједно са тадашњом супругом као балерином и сестром која је свирала клавир.

Током времена на улици се појавио већи број школованих музичара, солиста и мањих музичких састава који изводе дела класичне музике.

Група студената претежно Правног и Факултета музичких уметности организовала је 2015. године протестни концерт на Тргу Републике под називом *Хоћемо културу, а не reality*. Студенти ФМУ који су свирали на концерту иначе свирају класичну музику у Кнез Михаиловој. Овим протестом у близини Народног позоришта и Народног музеја, млади су скренули пажњу на тешко стање у коме се налазе институције културе у Србији. Појам *ријалити* је употребљен као персонификација кича и неморала (Vincan 2015). Музичари који се баве класичном музиком кажу да им је, поред зараде, циљ да оплемене улице града у коме живе.

Трајни музички записи

Један број музичара има аудио снимке музике коју изводе на улици. Поменућемо само неке од њих. Александар Филиповић Алфи свира само своје песме и понеку традиционалну народну, снимео је два аудио издања *Широм Србадије* (1990) и *Live in studio* (2006).⁹

Влада Дилан је 1995. године, на позив музичке уреднице из Радио Београда, снимео 100 минута материјала. Услов да пристане да га сниме био је да му дају траке са снимком. Касније је тај материјал пребацио на касету, а затим и на компакт дискове које је продавао на улици. Поред тога, 2005. године је снимео видео материјал у кућним условима, који је такође продавао. Једном су га снимили у Петровцу на Млави у радио *Херцу* током гостовања у једној ноћној емисији. За тај снимак каже да је испао савршено, јер је микрофон био лош, па звучи „као да је аутентичан блуз из тридесетих година 20 века“. Снимала га је и публика на улици, деведесетих година, уз помоћ касетофона. Касније су му у знак пажње доносили касете са снимљеним материјалом. Извођење Владе Дилана чује се у домаћем филму *Масмедиологија на Балкану* (1989) у коме је статирао.

Путујући музичар Невен Коговић, родом из Сарајева, избегао је у Београд деведесетих година. У Београду ради у пролазу код Зеленог венца, пева, свира гитару, усну хармонику и даире. На репертоару, поред сопствених ауторских песама, има староградску музику и традиционалне народне песме са јужнословенског поднебља, које изводи у свом аранжману дајући им лични печат. Каже да га људи свуда добро прихватају, ипак најбоље услове за рад има у Београду. Захваљујући подршци групе грађана Старог града снимео је два компакт диска са својом ауторском музиком. Први албум „Благодарећи народу“ помогао је да од Општине Савски венац добије дозволу за рад у подземном пролазу на Зеленом венцу. Ту је фебруара 2013. године промовисао и свој други албум под називом „Венац“ (Pandurević 2013). Поред тога, ова музика била је доступна и на Коговићевом сајту (сад више не ради).

⁹ Овај уметник је објавио и збирку песама *Зло цвеће* (1996, Београд: Глас горе).

Уз музику, на сајту су били и снимци са музичаревих путовања, из различитих места у којима је боравио и свирао („Muzika na dar: Ulični svirač šest godina na ulicama Beograda“, 2014).

Током протекле деценије пролазници снимају музичаре мобилним телефонима и камерама. Те снимке често стављају на друштвене мреже (на Фејсбук профиле, Јутјуб и сл.). У већини случајева не питају их за дозволу и веома често не знају имена уметника. Један део музичара сматра да је та анонимност добра, јер „доприноси аутентичном *андерграунду*“.

Закључак

Ово истраживање је показало да активности београдских уличних музичара на више нивоа представљају противтежу популарним музичким токовима. Алтернативни начин рада огледа се у избору улице као места за рад, као и у непосредној комуникацији са публиком. *Слобода* представља главну карактеристику рада уличних музичара, како у погледу избора репертоара, одређивања радног времена, одсуства хијерархије итд. Београдски улични музичари могу се посматрати као својеврсна хетерогена музичка сцена. Видели смо да се ова раслојеност огледа на више нивоа, почевши од старосне, полне структуре и музичког образовања извођача, квалитета рада и приступа публици, зараде итд. Музичари углавном нису међусобно повезани, тако да не можемо да говоримо о *заједници* уличних музичара.

Карактеристично је да се на улици углавном не изводе тренутни музички хитови. Независно од жанра, преовладавају мелодије које су *издржале пробу времена*. Тако се деведесетих година, у доба доминације турбофолка на српској музичкој сцени, у Кнез Михаиловој могла чути блуз музика. Током протекле деценије, у време *ријалитија*, на улицу су изашли школовани музичари изводећи дела класичне музике, између осталог, у циљу борбе против неукуса.

Развој савремених технологија, посебно мобилних телефона, утиче и на слушање музике и на њено место у животу људи у градовима. У наше време велики број људи како у градском превозу, тако и на улици, слуша музику према свом избору преко слушалица, подижући на тај начин својеврсне *музичке зидове* између себе и окружења. Насупрот овој доминантној друштвеној пракси затварања у *појединачне музичке светове*, улични музичари својим радом у јавном простору уједињују пролазнике. Слушаоце повезује заједнички доживљај слушања музике, подељено искуство живог извођења, у исто време и на истом месту. Са друге стране, активни слушаоци веома често праве видео-записе музичара, које затим деле путем друштвених мрежа. Тако жива улична музика постаје део виртуелне реалности.

Улични музичари утичу на формирање идентитета појединих локација и града у целини. Они међусобно спајају пролазнике/слушаоце, повезујући их

како са прошлим временима, тако и са садашњим тренутком, градском реалношћу.

Литература

- Adam, Jonathan. 2018. *Street Music, City Rhythms. The urban soundscape as heard by street musicians*. Master's thesis. Uppsala: Institutionen för musikvetenskap.
- Aksić, Nina V. 2017. "Musical picture of Knez Mihailova street as a Part of Belgrade's Identity. Musical Diversity as a Belgrade's Brand." *Papers in Ethnology and Anthropology* n. s. 28(17): 89–108.
- Bojanin, Stanoje. 2005. *Zabave i svetkovine u srednjovekovnoj Srbiji od kraja XII do kraja XV veka*. Beograd: Istorijski institut i Službeni glasnik.
- Canter, David. 1988. "Action and Place: An Existential Dialectic." In *Ethnoscapes: Environmental Perspectives*, eds. D. Canter, M. Krampen & M. Stea, 1–17. Hampshire: Gower: Aldershot.
- Del Sordo, Federico. 2005. *Sociologia Della Musica Urbana: Artisti Di Strada a Roma*. Meltemi.Edu. Roma: Meltemi.
- Golemović, Dimitrije O. 2008. *Pjevanje uz gusle*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Đorđević, Tihomir. 1984. „Cigani i muzika u Srbiji. “ U *Naš narodni život*, tom 3, knj. 7, 32–40. Beograd: Prosveta.
- Kouzas Georgios. 2017. "Street Musicians, Artistic Practices and Survival Strategies: An Ethnographic Example (Dionysiou Areopagitou Street, Athens)." *Papers in Ethnology and Anthropology* n. s. 28(17): 25–42.
- Lajić Mihajlović, Danka. 2014. *Srpsko tradicionalno pevanje uz gusle. Guslarska praksa kao komunikativni proces*. Beograd: Muzikološki institut SANU.
- Landron, Héléne. 1997. "Les Musiciens de Rue Sous l'autorité de La Police Parisienne." *Musiciens Des Rues de Paris*, 74–79. Paris: Réunion des Musées Nationaux.
- Leonov, Ūrij Ivanovič (Леонов, Юрий Иванович). 2008. *Pohoždenia Uličnogo Muzykanta Na Zemle i Pod Zemleü*. Noginsk: n. p.
- Marošević, Grozdana & Dijana Nazor. 2008. *Ulični Svirači Grada Zagreba*. Zagreb: Kadenca.
- Simpson, Paul. 2011. "Street Performance and the City: Public Space, Sociality, and Intervening in the Everyday." *Space and Culture* 14(4): 415–430.
- Smith, Murray. 1996. "Traditions, Stereotypes, and Tactics: A History of Musical Buskers in Toronto." *MUSICultures* 24: 6–22.

- Stadelmann, Christian & Bernhard Fuchs. 1987. *Strassenmusik in Wien*. Wien: authors.
- Tanenbaum, Susie. 1995. *Underground Harmonies – Music & Politics in the Subways of New York*. Ithaca & New York: Cornell University Press.
- Quilter, Julia & McNamara, Luke. 2015. “Long May the Buskers Carry On Busking: Street Music and the Law in Melbourne and Sydney.” *Melbourne University Law Review* 39: 539–591.
- Watt, Paul. 2016. “Editorial—Street Music: Ethnography, Performance, Theory.” *Journal of Musicological Research* 35(2): 69–71.
- White, William. 1988. *Rediscovering the Center City*. New York: Doubleday.
- Wrochem, Klaus Christian von (Klaus der Geiger). 2018. *Deutschlands Bekanntester Straßenmusiker Erzählt*. KiWi. Köln: Kiepenheuer & Witsch.
- Zucchi, John E. 1992. *The Little Slaves of the Harp: Italian Child Street Musicians in Nineteenth-Century Paris, London, and New York*. McGill-Queen’s Studies in Ethnic History. Montréal: McGill-Queen’s University Press.

Извори

- Bathnes. 2019. “The Guide to Busking and Street Performance in Bath.” https://www.bathnes.gov.uk/sites/default/files/busker_guide.pdf (pristupljeno 10. decembra 2019).
- Beograd. 2019. „Javni poziv slikarima, muzičarima i izvođačima artističkog programa za dobijanje odobrenja za nastupanje na javnim gradskim površinama.“ https://www.beograd.rs/images/data/b1c58b5ec03649dbff862c423e134d95_2882373125.pdf (pristupljeno 5. novembra 2019).
- Graz. 2019. “Rules for Street Music in Graz.” https://www.graz.at/cms/dokumente/10081990_7765198/a6843cb6/Stra%C3%9Fenmusik_2015_EN.pdf (pristupljeno 5. septembra 2019).
- Hinweise Strabenmusiker. 2019. <https://www.muenchen.de/rathaus/dam/jcr:c99dc050-4cb3-4064-ac44-c90fc0ffea4a/Engl.%20%C3%9Cbersetzung%20STREET%20PERFORMERS%20Dez.%202016.pdf>. (pristupljeno 7. novembra 2019).
- Istvanovic, Nikola. 2016. „Italijanski turista (Bechara Moufarrej) i ulicni sviraci (Danilo Andjelkovic) u Knez Mihajlovoj.“ 30. januar <https://www.youtube.com/watch?v=iIbdU4cyMt4> (pristupljeno 5. oktobra 2019).
- Lopušina, M. 2013. „Radno mesto – ulični svirač.“ *Novosti*, 9 februar. <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:418953-Radno-mesto-ulicni-svirac> (pristupljeno 5. septembra 2019).
- Масно. 2019. “Guide to Street Performance.” <https://macno.com/guide-to-street-performance-1> (pristupljeno 10. oktobra 2019).

- „Muzika na dar: Ulični svirač šest godina na ulicama Beograda.“ 2014. *Na dlanu*, 21. avgust. <https://nadlanu.com/235642/muzika-na-dar-ulicni-svirac-sest-godina-na-ulicama-beograda/> (pristupljeno 10. februara 2019).
- Pandurević, D. 2013. „Ulični svirač Neven Kogović promovisao novi album“. *Blic*, 12. februar. <https://www.blic.rs/vesti/beograd/ulicni-svirac-neven-kogovic-promovisao-novi-album/j46wter> (pristupljeno 10. septembra 2019).
- Republički zavod za statistiku RS. 2019. „Prosečne zarade po zaposlenom, oktobar 2019.“ <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20191225-prosecne-zarade-po-zaposlenom-oktobar-2019/?s=2403> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- Street Music Street Performers. 2014. “When the magic happens – Danilo and Nenad, an educated street musician meets an opera singer.” 6. October https://www.youtube.com/watch?v=HPw6-yC1T_I (pristupljeno 5. oktobra 2019).
- Vincan, Julijana. 2015. „Evo zbog čega su mladi svirali klasiku uz transparent „Hoćemo kulturu, a ne rijaliti.“ *Srbija danas*, 2. septembar. <https://www.srbijadanas.com/clanak/cilj-nam-je-da-probudimo-uspavanu-srbiju-evo-zasto-su-organizovali-pokret-sistem-vrednosti> (pristupljeno 10. septembra 2019).

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.

Тијана Јаковљевић Шевић

Регионално-интернационални музеј женске културе (*Museum Frauenkultur Regional-International*), Фирт, СР Немачка
tijanaj@europe.com

Ког је рода град? Одоними и ородњавање простора: пример града Новог Сада

Посматрање града као система знакова – назива улица, споменичког наслеђа, архитектонских елемената и целина, посредством којих држава и друге институције моћи рефлектују жељене друштвене наративе, укључило је и родно читање јавног градског простора. Фокусирајући се на дискурсе представљања жена у урбаном простору, оно анализира како се поменути системом знакова родна моћ уписује у мапу града. Ослањајући се на тај концепт, овај текст испитује називе улица као један од индикатора присуства жена и женске историје у сећању града и урбаним идентитетским политикама. Стога су анализом обухваћени: квантитативан удео женских антропонима у укупној градској одонимији, структура уличног називља, улоге и друштвени доприноси жена чија су имена уписана у урбани јавни простор, положај и флукутација посматраних улица, те присуство жена у јавном сећању. Подаци на којима се заснива дискусија о родном идентитету града добијени су истраживањем писаних извора, јавног простора, уличног називља и јавности у Новом Саду.

Кључне речи: град, одоними, антропоними, ородњавање простора, женска историја, Нови Сад

What is the Gender of a City? Odonyms and Spatial Genderization: an Example of the City of Novi Sad

Observing the city as a system of signs – the names of streets, monuments, architectural elements and entities through which the state and other institutions of power reflect the desired social narratives, including gendered reading of the public urban space. Focusing on the presence of women and the discourses of their representation in space, it indicates how, through the aforementioned sign system, gender power is inscribed in the city map. Relying on such a concept, this text problematizes street names as one of the indicators of the presence of women and women's history in the memory of the city and urban identity policies. Therefore, the analysis included: quantitative share of female anthroponyms in the total urban street names, structure of street terminology, roles and social contributions of women commemorated in urban toponymy, spatial position and fluctuation of observed streets, as well as presence of chosen female names in public memory. The information upon which the discussion on the gender identity of the city is based has been obtained through research into written sources, public space, street names and the public in Novi Sad.

Key words: city, odonyms, anthroponyms, space genderization, women's history, Novi Sad

Ородњени град

Истраживања урбаног простора у родном дискурсу интензивирала су се током развоја другог таласа феминизма, седамдесетих година 20. века. Посматрајући простор кроз призму социјалних односа у граду, ова истраживања су ослонац проналазила у радовима Анрија Лефевра (Henri Lefebvre). Иако се Лефевр у својим теоријама није освртао на род, истраживачице града су преузеле његову идеју о простору као социјалном конструкту и о продукцији простора, која не лежи у материјалним добрима већ у односима створеним манифестацијом друштвене моћи, социјалном праксом, различитим технологијама, затим производњом знања, социјалним структурама и институцијама (Vacchelli 2014, 3).

Надограђујући овакве ородњене урбане теорије, касније генерације истраживачице и истраживача града и рода, унутар својих области, поставили су урбани простор у дискурс текста из кога се чита родна моћ и њена (неједнака) расподела. Сета Лоу (Seta Low), говорећи о контекстима антрополошких истраживања града крајем 20. века, наводи неке од оних у којима је акценат стављен на родни оквир. Тако се као теме појављују женски рад, радна места у неформалној сфери, попут пијаце, кућног рада и услужног одржавања домаћинства. Затим, протест против „утишавања“ жена унутар образовног система, организирање и контроле њихове укључености у урбани простор, просторно мапирање доприноса жена у прошлости и данас. Као тему наводи и реизградњу града, која брише културне, архитектонске и просторне остатке обичних људи, остављајући га без простора за сећање на жене, мигранте и друге мањинске заједнице (Low 1996, 391).

Касније студије о ородњавању града наставиле су да се фокусирају на наведене теме, као и на друге елементе урбаног живота, попут родно равноправног просторног планирања, становања организованог према потребама жена, мобилности и безбедности града за жене, укљученост мигранткиња у живот града, материнство и подизање деце у урбаним условима, припадања граду и слично.¹

Овај рад се ослања на раније текстове о обележавању и меморијализацији јавног простора у урбаним срединама, са фокусом на улице назване према женама. Постављена проблематика биће посматрана на примеру града Новог Сада. Уз квантитативно истраживање урбане антропонимije, посматран је и положај издвојених улица у односу на центар и њихов значај у функционисању града. Акценат је стављен на време комеморације и декомеморације, биографије комеморисаних личности и њихово присуство у јавном сећању. Тиме је као циљ постављено утврђивање удела женске историје у

¹ Видети, на пример: Banarjee & Raju 2009; Victoria & Buchely 2019; Fenster 2005; Listerborn 2016; Sandberg & Rönnblom 2016.

мапирању и меморијализацији урбаног простора, те на којим су друштвеним улогама и доприносима жена засновани званични наративи и урбане идентитетске политике који се рефлектују на улично називље.

Истраживање се темељи највећим делом на писаним изворима, литератури и регистрима новосадских улица, као и на службеним актима и мапама.² Вођено је и 30 полуструктурираних интервјуа са информанткињама и информантима из различитих кругова локалне заједнице, при чему је посматрано присуство комеморисаних личности и њихових друштвених доприноса у јавном сећању и памћењу.³

Одоними и „читање“ моћи

Иако је основна функција уличних назива, односно *одонима* или *ходонима*,⁴ оријентација у простору, они су добар показатељ прошлих и садашњих, локалних и глобалних друштвених дешавања, као и расподеле друштвене и политичке моћи. Истраживања ове проблематике започета су осамдесетих година 20. века у радовима израелског географа Маоза Азарјаху (Maoz Azaryahu) о уличном називљу послератног Берлина (види Azaryahu 1986). На подручју бивше Југославије их је иницирала хрватска етнолошкиња Дуња Рихтман–Аугуштин студијом улица у Загребу (види Rihtman-Auguštin 2000). Међу савременим ауторима који истражују проблематику одонимије, у домаћој антропологији се истиче Срђан Радовић, који се фокусира како на домаћи терен, тако и на градове бивших југословенских република (в. Radović 2013; Radović 2014).

Одоними се у литератури појављују и као део родних анализа, па су се тако у региону међу првима појавили радови Јасенке Кодрње о родном мапирању Загреба (в. Kodrnja 2006), те Бојане Веселиновић о биографијама жена по којима су назване улице у Београду (в. Veselinović 2006). Родне и феминистичке анализе одонимије као један од кључних елемената узимају концепт презентације моћи обележавањем јавног простора.

Маоз Азарјаху, говорећи о политици комеморације и декомеморације, наводи да именовање улица увек представља израз моћи. Историја

² Све регистре у којима је праћена промена уличног називља саставио је Војислав Пушкар и они су преузети из: Ruškar 2008. За тренутне податке о укупном броју новосадских улица и оним названим према женама, а услед недостатка других извора, употребљена је електронска мапа Новог Сада: <https://www.planplus.rs/novi-sad/novi-sad/ulice>.

³ Интервјуи су вођени у Новом Саду, у периоду од маја до децембра 2019. године. У њима је учествовало 15 жена и 15 мушкараца, старости од 20 до 65 година, различитог нивоа образовања и различитих професија. Информанткиње и информанти су у истраживање укључивани методом лавине. Концепт интервјуа се заснивао на утврђивању познавања имена и доприноса жена по којима су улице добиле називе.

⁴ Термин одоним, односно ходоним, изведен је из грчког *hodós* – улица, пут и *ónoma* – име, назив (Radović 2014, 11).

представљена уличним ознакама део је званичних наратива претходних, али и актуелних, градских ауторитета. Пена „осетљивост“ на политичке идеологије и историјске дискурсе одражава се у политици преименовања, која је посебно истакнута у периодима смене режима и револуционарних промена. Идеолошка контрола јавног простора, изражена употребом уличног називља у поновном писању историје, до које увек долази после споменутих друштвених промена, огледа се у „чишћењу“ списка улица од особа које представљају стари режим и његову верзију историје. Тиме се урбани простор одонимским преобликовањем усаглашава са идеологијом новог режима (Azaryahu 2011, 483–484).

Расподела односа моћи у урбаном простору⁵ један је од оквира у којима се одвија феминистичка и родна анализа присуства жена и женске историје у јавном простору и сећању града. Новас сматра да систематско искључивање жена из друштвеног признавања лежи првенствено у дихотомији приватног и јавног простора. Жене су се традиционално повезивале са приватним простором у којем се одвијао домаћи рад и репродукција, док су мушкарци ти који су активно учествовали у јавном животу, продуктивном раду, култури и политици, односно у оним сегментима рада и ангажовања у којима се одвијало друштвено вредновање (Novas 2018, 114).

Иако је данас јавни простор легитимно поље у којем се одвија женски рад и друштвено ангажовање, готово да не постоји град у којем је број улица названих према женама и према мушкарцима бар приближно исти. Анализе одонима из различитих европских и ваневропских градова указују да број улица названих према женама заостаје за оним названим према мушкарцима или према географским одредницама, биљкама, животињама, општим терминима и слично.⁶ Поред тога, женски одоними се тек у ретким случајевима јављају у ужем центру града, чак и када су комеморисане личности од великог значаја за националну историју, уметност или културу. Улице назване по значајним женама налазе се, у најбољем случају, у ширем центру или околним квартовима и, најчешће, ни својим просторним капацитетом нити флукуацијом нису од већег значаја за функционисање града.

⁵ Она се огледа и у (не)видљивости мањина, потиснутих идентитета и њихових историја и гласова у урбаној топонимији, на шта указује, на пример, број јавних зграда и објеката – попут образовних институција, мостова и стадиона, затим, број улица и споменика који су названи према припадницима мањина, као и њихов положај у односу на градски центар, те значај њихове локације за функционисање града. У том контексту, Марија Новас (Maria Novas) наводи да су именовање, преименовање и смештање у простор – стратегије успостављања односа моћи, јер он постоји само када је моћ „виђена“ на одговарајућим местима. Због тога комеморација и декомеморација постају „арена сећања“, место контекста, дебате и преговора о праву различитих друштвених група на именовање у јавном простору (Novas 2018, 114).

⁶ В. на пример: Kodrnja 2006; Jakovljević-Šević 2019.

Новосадски одоними: историјски преглед

Од 1745. до 1945. године

Када се 1745. године појавио план данашњег Новог Сада са првим уписаним именима улица, град је носио назив Петроварадински Шанац и налазио се у саставу Хабзбуршке монархије. Први наведени називи улица нису били језички униформни, већ је њих шест носило називе на немачком језику, две на српском и једна на мађарском језику. Њихови називи су: Hauptgasse, Über die Brücke,⁷ Magazingasse, Futaker Gasse, Grenz Gasse, Rakoci Gasse, Велика чаршија, Златне греде и Piazza (Puškar 2008, 25).⁸

Назив Петроварадински Шанац био је у употреби све до Елибертације 1748. године, када је иницијативом локалног становништва град добио статус слободног краљевског града. Уз велики број нових повластица и обавеза, добио је и ново име Неопланта (Neoplanta) на службеном латинском језику. Поред њега су у употребу ушли и називи Нојзац (Neusatz) на немачком, Ујвидек (Újvidék) на мађарском, те Нови Сад на српском језику. Нове урбанистичке мере довеле су до конфесионалне организације квартава. Српско становништво населило је Подбару, Салајку, Роткварију и део Дунавске улице, која је део данашњег центра града. Становништво грчког, цинцарског, немачког, мађарског, јерменског, шокачког и буњевачког порекла населило је махом делове који припадају данашњем центру града. Јеврејско становништво, које је, такође, насељавало центар, након Елибертације бива пресељено у издвојени „јеврејски квартал“, као што је то био случај и у другим деловима Хабзбуршке монархије, али и бројним другим европским градовима.

Посматрајући грађу из периода од 1745. до 1918. године, у Новом Саду је постојало 135 именованих улица. Њихови називи су најчешће били тројезични, док су у изузетним случајевима били двојезични или једнојезични. Војислав Пушкар, истраживач историје Новог Сада, сматра да су се уличне табле језички прилагођавале структури становништва које је насељавало тај простор, те да су се један или два назива постављала уколико је у њима живело етнички хомогено становништво (Puškar 2008, 26). Имена улица су се најчешће давала по називима животиња и биљака, географским одредницама, занатима, именима кафана, етничким заједницама и слично.⁹

⁷ У оригиналном раду је написано *Über die Brücke*.

⁸ Немачка реч *Gasse*, f. и мађарска *utca* означавају улицу. За разлику од речи *Straße*, f. (такође нем. улица), *die Gasse* означава уску, кратку улицу.

⁹ Нека од таквих назива улица су: Raben Gasse (Holló utza / Гавранска улица); Maus Gasse (Egér utza, Мишија улица); Rettisch Gasse (Rettig Gasse, Retek utza, Ротквина улица); Strand utca (Штранд улица), Weisse Schiff Gasse (Fehérhajó utca, Беле лађе улица); Alte Kupferschmidt Gasse (Стара казанџијска улица), Mond Gasse (Hold utza, Месечева улица), Armenian Gasse (Örmény utza, Јерменска улица), Daniel Gasse (Dániel utza, Данилова улица), Napoleon Gasse, Ferenc József út.

Број улица названих према личностима у наведеном периоду био је знатно мањи у односу на споменуте одреднице, те се на попису налази једанаест антропонима. Међу њима се појављују четири женска имена – Ана, Гизела, Ержебет/Јелисавета и Илона/Јелена Зринска (Puškar 2008, 43–46). Име Ана се спомиње у називу улице на немачком и мађарском језику, као Anna Gasse и Anna utca. Узимајући у обзир податке из раније спроведених истраживања о улицама названим према женама у Загребу и Фирту (СР Немачка) (Kodrnja 2006; Jakovljević-Šević 2019),¹⁰ може се претпоставити да је назив ове улице мотивисан религијом. Име Гизела се спомиње само у натпису на српском језику као Гизелин трг, док се Улица Јелене Зринске појављује и на мађарском језику као Zrinyi Ilona utza. Други споменути трг носи натпис на српском језику – Јелисаветин трг, а на мађарском језику – Erzébet tér. Иако се уз само једно име налази и презиме, те јасно реферише на историјску личност, ослањајући се на спомињано истраживање из Фирта, може се претпоставити да се имена Ержебет (Erzsébet) и Гизела односе на историјске личности, односно на аустријску царицу, супругу Франца Јозефа I и њихову ћерку.

Након Првог светског рата, Нови Сад је ушао у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Нови политички оквир захтевао је и промену готово целокупне урбане топонимије. Иако је постојала иницијатива да се промени назив града, задржано је име Нови Сад (Puškar 2008, 49). Међутим, преименован је значајан број улица и градских квартова. Нови називи су упућивали на личности из националне прошлости, на носиоце идеје југословенства, на управо завршени рат и владајућу династију Карађорђевић (Obšust 2014). У периоду од 1918. до 1941. године међу новим одонимима налазило се и осам женских антропонима: Булевар Краљице Марије, Трг Књегиње Зорке, Трг Царице Милице, Трг Мајке Јевросиме, Улица Савке Суботић, Улица Јована и Марије Трандафил,¹¹ Улица Милице Стојадиновић и Јелина улица (Puškar 2001, 26–44). Осим последњег, сви називи се састоје од имена и презимена, те јасно упућују на комеморисане личности. За разлику од одонима из претходног режима, ниједан не упућује на религијске личности, већ су сва имена повезана са националном и локалном историјом и културом. Поред имена жена из владарских породица: Краљица Марија, Књегиња Зорка, Царица Милица, Мајка Јевросима (Јелена Мрњавчевић), у овом периоду се појављује и једна улица названа према књижевници Милице Стојадиновић¹² и две улице назване према Новосађанкама Савки Суботић, феминисткињи и

¹⁰ Истраживање у Фирту је спроведено у оквиру припреме изложбе *Wie weiblich ist die Stadt? Fürth und seine Partnerstädte*, Museum Frauenkultur Regional-International (Фирт, СР Немачка). Кустоскиње изложбе су: проф. др Габриеле Франгер-Хуле (Gabriele Franger-Nuhle), проф. др Гудрун Ципријан (Gudrun Cyprian) и др Тијана Јаковљевић-Шевић. Изложба је била постављена од маја до новембра 2018. године.

¹¹ Након Другог светског рата, улица је преименована у Трандафилова улица, а затим у Улица Марије Трандафил (Puškar 2001, 44).

¹² Након Другог светског рата преименована у Улицу Милице Стојадиновић Српкиње.

добротворки, и Марији Трандафил, добротворки и задужбинарки.¹³ Међу наведеним улицама, према свом положају и улози у функционисању града, посебну улогу је имао Булевар краљице Марије, који је овај назив носио од 1918. до 1941. године. Поред тога што су се на њему налазиле бројне грађевине од великог урбанистичког и административног значаја, попут Банске палате и Већнице, он је, након изградње тадашњег Моста Краљевића Томислава, постао један од улаза у Нови Сад (Evdčić 2017, 207–209).

Током Другог светског рата дошло је до новог драстичног мењања назива улица у Новом Саду. Ово је била једна од првих мера прилагођавања града новом режиму, започета одмах по уласку окупационе војске. Док су неким од улица на рубу града враћена имена од пре 1918. године, две главне улице су добиле имена Адолфа Хитлера и Бенита Мусолинија. Девет до тада неименованих улица су добиле називе, а међу њима се нашло и једно женско име – Марија, уписано у антропоним као *Mária utza*. Осим Змај Јовине, све постојеће улице су преименоване, док су нови постављени натписи исписани на мађарском језику (Puškar 2008, 114).¹⁴ Међу 311 улица које су носиле називе према географским одредницама, биљкама, животињама, значајним датумима, истакнутим личностима и слично, осим поменуте *Mária utca*, нашле су се и следеће улице назване према женама: *Erzsébet Tér*, *Zrinyi Pona utca*, *Gizella utca*, *Szent Erzsébet utca* и *Boldog Margit utca* (Puškar 2008, 116–117). Док су прва три имена и раније била уписана у мапу овог града, два последња се сада појављују као нови антропоними, повезани са религијским личностима.

После 1945. године

Нови талас преименовања целокупног уличног називља у бројним европским градовима, па тако и у Новом Саду, започео је по завршетку Другог светског рата. Овај период је у локалној историји обележен административним и демографским променама. Структура становништва, сада већ главног града Аутономне покрајине Војводине, коренито је измењена, не само услед ратних збивања, већ и послератним исељавањем немачког становништва у Аустрију, Немачку и Јужну Америку, као и готово целокупног преживелог јеврејског становништва у Израел. Нова власт већ крајем 1944. године почиње да замењује уличне табле са мађарским називима и поставља оне које су скинуте на почетку рата. Међутим, нису све враћене. Међу именима која су постала непожељна нашла се краљица Марија, те је булевар

¹³ За истраживање биографија жена према којима су назване новосадске улице коришћени су следећа литература и извори: Stojaković & Kresoja 2014; Frauen Biographieforschung: <http://www.fembio.org/>; Voxfeminae: <https://voxfeminae.net/>. Велику захвалност дугујем колегиницама др Гордани Стојаковић и Ивани Марковљев за проналажење недостајућих података о наведеним заслужним женама.

¹⁴ Иако су се нови антропоними углавном односили на мађарску националну или на светску историју, међу њима се нашло и име Доситеја Обрадовића, односно *Dosztój Obrádvics Utza* (Puškar 2008, 116–117).

раније назван по њој сада постао Булевар Црвене армије, док је улица са предратним називом Краљ Петар II променила име у Улицу Југословенске армије. У каснијем периоду „чишћења“ уличног регистра и разрачунавања са претходним режимима, уследиле су следеће комеморативне одлуке: Улица Краља Александра I преименована је у Стаљинову улицу, Краља Петра I у Маршала Тита, Трг кнегиње Зорке у Трг хероја Тозе Марковића, Краљевића Ђорђа у Зрењанинову, Улица Немачка у Хероја Ћирпанова, а Косте Пећанца у Бранка Бајића (Puškar 2008, 126). Иако су у овом процесу избрисана и женска имена, наступајући период је у контексту ородњавања града одонимима означен сукцесивнијом комеморацијом женских имена, те уписивањем њихових друштвених и политичких доприноса у сећање града.

У регистру из 1948. године налази се 408 улица (Puškar 2008, 144) чија је структура назива потпуно измењена у односу на претходне периоде. Међу њима готово да више нису постојала имена мотивисана биљним и животињским светом, као што је то раније био случај, али су се појавила бројна лична имена, посебно она повезана са националном историјом, те је више од половине назива, њих 278, представљало антропониме. Међу њима су се нашла и имена (свега) осам жена: Мајке Јевросиме, Царице Милице, Грозде Гајшин, Соње Маринковић, Илке Марковић, Сестара Нинковић, Милице Стојадиновић Српкиње и Драге Дејановић (Puškar 2008, 126–129). Иако је њихов број остао готово исти као у претходном периоду, у урбану топонимију су, поред раније присутних Мајке Јевросиме, Царице Милице и Милице Стојадиновић, почела да се уписују имена револуционарки (Грозда Гајшин), народних херојки (Соња Маринковић), анархисткиња (Илка Марковић) и социјалисткиња (сестре Милица и Анка Нинковић). Поред наведених, уписано је име још једне књижевнице – Драге Дејановић.

У наредним годинама се број становника Новог Сада континуирано повећавао, а тиме и његова површина, стамбени, радни и индустријски капацитети, као и други елементи потребни за функционисање града. Тако се на следећем доступном регистру из 1973. године налази 535 улица (Puškar 2008, 180–183), међу којима је и 14 нових, названих према следећим женама: Ањи Ранковић, Олги Петров, Лилики Бем, Клари Фејеш, Каћи Дејановић, Аници Савић,¹⁵ Драги Спасић, Драгињи Ружић, Исидори Секулић, Катарини Ивановић, Милеви Симић, Милки Гргуровој, Милки Марковић и Мари Максић. Тиме су у урбану топонимију уписана нова имена народних херојки, првоборки НОР-а и револуционарки (А. Ранковић, Л. Бем, К. Дејановић, О. Петров, К. Фејеш), књижевница (И. Секулић, М. Симић), сликарки (К. Ивановић) и глумица (М. Гргурова и М. Марковић).

Приказана структура ородњених одонима указује да су они, уз неколико религијских личности, углавном били лична имена жена значајних за локалну и националну историју. У регистру из 1980. године се први пут

¹⁵ Улица Анице Савић се на списку из 1980. године појављује као Улица Анице Савић Ребац.

појављује улица названа према једној од женских организација – Колу српских сестара. У истом регистру се уочава још један нови женски антропоним, Улица Вере Павловић, именована према провоборки НОР-а. Након тог периода, улице настављају да добијају имена према народним херојкама (Марија Бурсаћ), глумицама (Софија Вујић, Рахела Ферари, Љубица Раваси), књижевницама (Јефимија, Ержебет Берчек) и сликаркама (Надежда Петровић).

Иако се у наведеном регистру улица појављују нова имена жена (у изузетно малом броју, али континуирано), она спадају у локални и национални оквир, и реч је о женама које су имале значајне улоге у Другом светском рату, антифашизму, револуцији, уметности (сликарству, књижевности и глуми). Тиме се наведене улоге и доприноси жена, који се крећу од „ратнице до уметнице“ посматрају као део званичних (пожељних) наратива на којима се темељи идентитет овог града.

На крају прве деценије 21. века, у регистру из 2008. године, почињу да се појављују и имена која излазе из локалних и националних оквира, као и из спомињаних друштвених улога. У њему су се тако нашла имена америчке анархисткиње Еме Голдман, боркиње за права жена и власнице уреднице часописа „Жена“ Милице Томић и научница Марије Кири, Милеве Марић и Драге Гарашанин. Такође, појављује се и име Мајке Југовића, као фиктивне личности из књижевности. Поред наведених имена, у овом регистру се налазе и улице Марије Петровић и Милице Николић (Puškar 2008, 227–231).

Улице као арене сећања, памћења и заборављања женске историје

Именоване улице, попут других места сећања, одређене су политиком дефинисања шта је историјски значајно и вредно меморијализације. Овај процес често представља сукоб између различитих друштвених актера и њихових интерпретација или аспеката сагледавања историје, у којем се, преобладавањем једног концепта прошлости над другим, ствара политика сећања (Alderman 2002, 99). Сећање опросторено у улицама одражава се на свакодневицу града, повезује различите градске квартове и друштвене актере који могу, али и не морају, да се идентификују са комеморисаним особама, догађајима или појмовима. Оно, такође, служи као оквир за тумачење прошлости, дефинисање „историјског угледа“ и дискусију о релативној вредности једне комеморативне политике над другом (Alderman 2002, 103).

Нови Сад данас има 822 улице.¹⁶ Међу њиховим називима су најбројнији антропоними, те 568 улица носи лична имена особа којима су грађани својим предлозима и градски ауторитети прихватањем тих предлога

¹⁶ Подаци о актуалном броју и именима улица су преузети са интернетске мапе Новог Сада: <https://www.planplus.rs/novi-sad/novi-sad/ulice>.

дали место у урбаној топонимији и сећању града. Међутим, мушки антрополи су далеко бројнији, те је 522 улице названо по мушким личним именима, док њих 46 носи женска имена. Остала 254 назива се, у највећем броју, односе на географске одреднице, важне историјске датуме, занимања или представљају једноставне нумеричке одреднице.

Већ сами квантитативни подаци указују на инфериорност броја улица названих према женама. Међу њима се налазе три трга: Трг царице Милице, Трг Мајке Јевросиме и Трг Марије Грандафил. Преостали именовани јавни простор се односи на улице: Анђе Ранковић, Анице Савић Ребац, Чучук Станину, Десанке Максимовић, Драге Дејановић, Драге Гарашанин, Драге Спасић, Драгиње Ружић, Еме Голдман, Ержебет Берчек, Фејеш Кларе, Грозде Гајшин, Илке Марковић, Исидоре Секулић, Јефимијину, Јелене Анжујске, Каће Дејановић, Катарине Ивановић, Ленке Дунђерски, Лилике Бем, Љубице Раваси, Мајке Југовића, Маре Бранковић, Марије Бурсаћ, Марије Кири, Марије Петровић, Милеве Марић, Милеве Симић, Милице Николић, Милице Стојадиновић Српкиње, Милице Томић, Милке Гргурове, Милке Марковић, Надежде Петровић, Олге Пенавин, Олге Петров, Рахеле Ферари, Сестара Нинковић, Симонидину, Софије Вујић, Соње Маринковић и Светлане Вранић. Поред улица са личним именима, постоји и једна названа према Колу српских сестара, женском добротворном удружењу. Иако у граду постоји дванаест булевара, ни један од њих не носи име жене.¹⁷

Улоге и доприноси наведених жена повезани су са неколико одредница:

- уметност и култура: књижевност, глума и сликарство;
- различити облици колективне или личне борбе: НОБ, антифашизам, анархизам, хајдуштво, борба за права жена;
- друштвене и природне науке;
- владајуће породице из средњовековне националне историје и локалне друштвено утицајне породице 19. и прве половине 20. века и
- епска књижевност.

Иако се неке од наведених улога преплићу, најбројније су оне у вези са уметношћу и различитим облицима борбе. Такође се запажа да су у регистру присутна и имена научница (Аница Савић-Ребац, Исидора Секулић, Марија Кири, Светлана Вранић, Олга Пенавин, Драга Гарашанин), уз која се не налазе уписана њихова научна звања, што није случај са мушким антропонимима. И поред могућности да је ово последица различитих

¹⁷ Десет булевара носи лична имена мушкараца: цара Лазара, деспота Стефана, Јаше Томића, Јована Дучића, кнеза Милоша, краља Петра I, Михајла Пупина, патријарха Павла, Слободана Јовановића и Војводе Степе. Преостала два носе називе Булевар Европе и Булевар ослобођења.

критеријума именовања улица у различитим периодима, ипак се мора приметити овакво одсуство једнообразних мера у уписивању научних доприноса комеморисаних особа.

Када је у питању просторно смешатање сећања на наведене личности, само се четири улице именоване по женама налазе у центру града – и то два трга (Трг Марије Трандафил и Трг Царице Милице) и две улице (Соње Маринковић и Грозде Гајшин). Остале улице које носе имена жена налазе се у кварталима лоцираним ближе или даље од центра града, и осим стамбене, немају другу улогу у функционисању града. Са друге стране, у старом градском језгру највећи број имена улица чине мушки антропоними, а затим географске одреднице.

Процес сећања и памћења праћен је и процесом заборављања, којим се из јавне дискусије и признавања искључују другачији наративи од оних доминантних. Како се меморијализацијом одржавају управо овакви доминантни наративи, њен циљ није откривање историјских искустава маргинализованих и мањинских група (Alderman 2002, 39). Број улица названих по женама говори о политици институционалног сећања и памћења женске историје у урбаном простору, али се поставља питање присуства већ комеморисаних имена у сећању јавности. У разговорима са информанткињама и информантима издвојене су следеће особе чија су имена и доприноси присутни у јавном сећању: Анђа Ранковић, Вера Павловић, Десанка Максимовић, Исидора Секулић, Јефимија, Јелена Анжујска, Ленка Дунђерски, Лилика Бем, Љубица Раваси, Мајка Јевросима, Мајка Југовића, Марија Бурсаћ, Марија Кири, Милева Марић, Милица Стојадиновић Српкиња, Надежда Петровић, Рахела Ферари, Соња Маринковић, Царица Милица и Чучук Стана. Познавање наведених имена настало је захваљујући образовном систему, популарној култури или личним контактима са простором именованим по овим женама. Такође, улоге неколицине препознатих жена повезане су са њиховим супружницима или очевима, односно породицама којима су припадали, а не њиховим личним доприносима.¹⁸ Наведено, дакле, указује да ван сећања јавности не остају имена која улазе у одређени оквир друштвених доприноса или историјски период, али да од већ инфериорног броја женских имена у уличном називљу, значајан део њих не постоји у сећању јавности.

Завршна разматрања

Посматрајући промену политике именовања новосадских улица, уочавају се и промене званичних наратива изражених њиховим називима. Док су први одоними одражавали праћење европских друштвених трендова у именовању простора, али и припадност европској култури, касније увођење

¹⁸ Тако је, на пример, у неколико интервјуа Анђа Ранковић препозната као супруга Александра Леке Ранковића, Милева Марић као супруга Алберта Ајнштајна, Чучук Стана као супруга Хајдук Вељка, царица Милица као супруга цара Лазара, Ленка Дунђерски као ћерка Лазара Дунђерског и велика љубав Лазе Костића.

топонима, датума и личности значајних за локалну и националну историју одражавају јачање националне свести и идентитета, те промене политичких режима и идеологија. Иако је на почецима процеса именовања удео антропонима у уличном називљу био мали, међу њима су постојала имена жена која припадају одређеном историјском и религијском контексту. Каснији критеријуми именовања уводили су нова имена жена, повезана са новим друштвеним улогама и доприносима. Одређене околности, посебно ратови и смене режима, доводиле су до декомеморације неких женских антропонима, али и до поновног појављивања одређених имена, њихове рекомеморације и враћања у јавно сећање. Међутим, уз наведено, као и сукцесивно повећавање укупног броја антропонима, број улица названих по женама је остајао мали у односу на оне назване по мушкарцима, географским одредницама или другим општим називима. Родна динамика у уличном називљу почела је да се мења након Другог светског рата, када се у урбаној топонимији појављује више имена жена, чије су се улоге углавном темељиле на различитим облицима борбе (на НОБ–у, антифашизму, анархизму, хајдуштву, борби за права жена) или на уметности.

Данашњи удео женске историје у уличном називљу се заснива на 46 улица названих по женама. Осим две улице и два трга која се налазе у ширем центру града, остале се налазе у даљим квартовима и немају већи административни, прометни или комерцијални значај. Са друге стране, мушки антропоними, њих 522, чине највећи број новосадских уличних назива, од којих је неколицина смештена у сам центар града и означава готово све булеваре и бројне друге прометне улице. Враћајући се на став да се моћ успоставља када је „виђена“ на одговарајућем месту, закључује се да неједнака видљивост мушких и женских антропонима, уз њихов неједнак број, такође одражава званичне просторне наративе и неравноправну дистрибуцију родне моћи. Искључивањем улица названих према женама из централне урбане топонимије и њиховим постављањем на периферију свакако да се не постиже њихова перцептивност, већ се наставља њихова даља просторна маргинализација и сегрегација.

Друштвене улоге и доприноси жена које улазе у данашњи родни идентитет посматраног града у највећем броју су повезани са уметношћу и књижевношћу, те са борбом, посебно Другим светским ратом, а затим и са природним и друштвеним наукама, владарским и велепоседничким породицама, као и са епском књижевношћу. Ипак, већина ових жена није позната у локалној заједници. Са друге стране, део препознатих имена у јавном сећању није повезан са њиховим личним доприносима, већ са породицама у којима су имале улогу супруге или ћерке. Такав је случај са женама чији су очеви или супружници, такође, оставили траг у историји, култури и науци. Међутим, јасније познавање живота и рада мушкараца у односу на њихове супруге и ћерке потиче управо од дуготрајног, системског запостављања женске историје и достигнућа, почевши од образовног система

до других јавних извора образовања и информисања.¹⁹ То указује да, када је у питању јавно сећање на заслужне жене, није довољно само „освајање“ нових улица које ће понети имена жена, већ и увођење другачије методологије упознавања јавности са личностима које се уписују у урбану топонимију.

Иако већ сам број и значај улица са антропонимским називима указује да је родни идентитет Новог Сада, посматран кроз визуру одонима – маскулин, не треба занемарити континуитет постојања женских антропонима, као ни напоре дела локалне заједнице да врати заборављену женску историју у јавни простор и учини је видљивијом. Сложила бих се са Маријом Новас Ферадас да би поновно успостављање колективних просторних наратива, као мостова између прошлости и садашњости, помогло постизање „просторне правде“ (Novas Ferradás 2018, 127). То се не би одrazilо само на женску историју и видљивост доприноса жена у стварању историје и културе, него и на све групе које су званични наративи искључили из јавног градског простора и просторне расподеле моћи.

Литература

- Alderman, Derek H. 2002. “Street Names as Memorial Arenas: The Reputational Politics of Commemorating Martin Luther King, Jr. in a Georgia County.” *Historical Geography* 30: 99–120.
- Azaryahu, Maoz. 1986. “Street Names and Political Identity: The Case of East Berlin.” *Journal of Contemporary History* 21(4): 581–604.
- Azaryahu, Maoz. 2011. “The Politics of Commemorative Street Renaming. Berlin: 1945–1948.” *Journal of Historical Geography* 37: 483–492.
- Banarjee, Arpita & Saraswati Raju. 2009. “Gendered Mobility: Women Migrants and Work in Urban India.” *Economic & Political Weekly* 44: 115–123.
- Belić, Uglješa. 2018. *Rodna dimenzija enciklopedijskog teksta: ideologizacija i interkulturalnost*. Novi Sad: VANU i Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za publikovanje doktorskih disertacija.
- David, Jaroslav. 2013. “Street Names Between Ideology and Cultural Heritage.” *Acta onomastica* LIV: 1–8.
https://www.academia.edu/8958763/STREET_NAMES_BETWEEN_IDEOLOGY_AND_CULTURAL_HERITAGE (preuzeto 1. novembra 2019).

¹⁹ В., на пример: Sklevicky 1996; Belić 2018. Неопходно је напоменути да се данас, уз научну литературу, појављује и популарна литература, као и садржаји у савременим медијима, којима је циљ да допринесу видљивости друштвених, политичких и научних достигнућа и доприноса жена кроз историју.

- Evđić, Željko. 2017. „Bulevar kraljice Marije posle 1941. godine.“ *Godišnjak Arhiva grada Novog Sada* 11: 207–221.
- Fenster, Tovi. 2005. “The Right to the Gendered City: Different Formations of Belonging in Everyday Life.” *Journal of Gender Studies* 14(3): 217–231.
- Novas Ferradás, Maria. 2018. “Commemorative Urban Practices and Gender Equality: The Case of Santiago de Compostela’s Urban Anthroponymy.” *Hábitat y Sociedad* 11: 109–129.
https://www.academia.edu/37895692/Commemorative_Urban_Practices_and_Gender_Equality_The_Case_of_Santiago_de_Compostela_s_Urban_Anthroponymy (preuzeto 1. novembra 2019).
- Jakovljević-Šević, Tijana. 2019. “How a City Remembers. A Museums Discussion on Gender Mapping of a City.” In *Feminist Pedagogy: Museums, Memory Sites, Practices of Remembrance*, eds. Akkent Meral & S. Nehir Kovar, 74–81. Istanbul: ISTOS Publishing House.
- Kodrnja, Jasenka. 2006. „Rodna/spolna hijerarhija javnog prostora ili žene u nazivima ulica i trgova.“ U *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*, prir. Jasenka Kodrnja, 74–11. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Listerborn, Carina. 2016. “Feminist Struggle Over Urban Safety and the Politics of Space.” *European Journal of Women’s Studies* 23: 251–264.
- Low, Setha. 1996. “The Anthropology of Cities: Imagining and Theorizing the City.” *Annual Review of Anthropology* 25: 383–409.
- Novas, Maria. 2018. “Commemorative Urban Practices and Gender Equality: The Case of Santiago de Compostela’s Urban Anthroponymy.” *Habitat y Sociedad* 11: 109–129.
- Obšust, Kristijan. 2014. „Odonimi Novog Sada: kratak pregled imena ulica u kontekstu istorijskog pamćenja i kolektivne memorije grada.“ <https://kulturasecanjabiblioteka.wordpress.com/odonimi-novog-sada-kratak-pregled-imena-ulica-u-kontekstu-istorijskog-pamcenja-i-kolektivne-memorije-grada/> (preuzeto 1. novembra 2019).
- Puškar, Vojislav. 2001. *Ulice Novog Sada*. Novi Sad: Prometej.
- Puškar, Vojislav. 2008. *Novi Sad priče varoških ulica*. Novi Sad: Prometej.
- Radović, Srđan. 2014. *Beogradski odonimi*. Beograd: Etnografski Institut SANU.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice moga grada*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Sandberg, Linda & Malin Rönnblom. 2016. “Imagining the Ideal City, Planning the Gender-Equal City in Umeå, Sweden.” *Gender, Place & Culture* 23/12: 1750–1762.

- Stojaković, Gordana & Svetlana Kresoja. 2014. *Ženka imena Novog Sada. Vodič za ljubitelje alternativnih tura*. Novi Sad: Turistička organizacija grada Novog Sada.
- Sklevicky, Lydia. 1996. „Konji, žene, ratovi, itd: Problem utemeljenja historije žena u Jugoslaviji.“ U *Konji, žene, ratovi*, prir. Dunja Rihtman-Auguštin, 13–26. Zagreb: Ženska infoteka.
- Vacchelli Elena, 2014. “Gender and the city: intergenerational spatial practices and women’s collective action in Milan.” *Les cahiers du CEDREF* 21: 1–14. <http://journals.openedition.org/cedref/1001> (preuzeto 1. novembra 2019).
- Veselinović, Bojana. 2006. „Žene po kojima su nazvane ulice Beograda.“ U *Feminominalni Beograd Beograd iz ženskog ugla*, prir. D. Vukadinović & N. Teofilović, 9–21. Beograd: Indok centar.
- Victoria, Maria & Lina Buchely. 2019. “Cities and the City: Spatio–Temporal Imaginaries of Class and Gender in Barranquilla and Cali, Colombia.” *Gender, Place & Culture. A Journal of Feminist Geography* 26(2): 2–19.

Интернет извори

- Akkent Meral & S. Nehir Kovar. Internet mapa Novog Sada: <https://www.planplus.rs/novi-sad/novi-sad/ulice> (pristupljeno 25. aprila 2019).
- Frauen.Biographieforschung. <http://www.fembio.org/> (pristupljeno 2. maja 2019).
- Voxfeminae. <https://voxfeminae.net/> (pristupljeno 3. maja 2019).

Прилог

Биографске цртице о женама у новосадској одонимији

- Анђа Ранковић**, Избиште, 1909 – Гацко, 1942. Народна херојка НОР-а, радница.
- Аница Савић-Ребац**, Нови Сад, 1982 – Београд, 1953. Филолошкиња, књижевница, универзитетска професорка.
- Грозда Гајшин Жабаљ**, 1920 – Сегедин, 1941. Револуционарка, чланица СКОЈ-а.
- Чучук Стана**. Хајдучица.
- Десанка Максимовић**, Рабровица, Ваљево, 1989 – Београд, 1993. Књижевница, академкиња.
- Драга Дејановић**, Кањижа, 1840 – Бечеј, 1871. Књижевница, глумица.
- Драга Спасић**, Ваљево, 1876 – Београд, 1938. Глумица Народног позоришта у Београду.
- Драгиња Ружић**, Врањево, Нови Бечеј, 1834 – Вуковар, 1905. Глумица Српског народног позоришта.
- Ема Голдман**, Ковно (Литванија), 1869 – Торонто (Канада), 1940. Публицисткиња, анархисткиња.

- Ержбет Берчек**, непознато, 1904 – Нови Сад, 1971. Књижевница.
- Фејеш Клара**, Будимпешта (Мађарска), 1921 – Бачка Паланка 1943.
Революционарка, комунисткиња,
Илка Марковић. Атентаторка.
- Исидора Секулић**, Мошорин, 1877 – Београд 1958. Књижевница, академикиња.
- Јефимија**, 1350 – после 1405. Књижевница, монахиња.
- Јелена Анжујска**. Српска средњовековна краљица, добротворка, ктиторка.
- Каћа Дејановић**, Госпођинци, 1920 – Сомбор, 1945. Првоборка НОР-а, радница.
- Катарина Ивановић**, Секешфехервар (Мађарска), 1811 – Секешфехервар, 1882.
Сликарка.
- Ленка Дунђерски**, Србобран, 1870 – Беч (Аустрија), 1895. Велепоседница.
- Лилика Бем**, Сегедин (Мађарска), 1919 – Нови Сад, 1941. Првоборка НОР-а,
чиновница.
- Љубица Раваси**, Чента, Зрењанин, 1916 – Нови Сад, 1995. Глумица Српског
народног позоришта.
- Мајка Југовића**. Личност из народне епске поезије.
- Мара Бранковић**. Српска средњовековна принцеза.
- Марија Бурсаћ**, Каменица, Дрвар, 1924 – Пркоси, 1943. Народна херојка НОР-а.
- Марија Кири**, Варшава (Пољска), 1867 – Саланш (Француска), 1934. Физичарка
и хемичарка.
- Марија Петровић**. Непознато.
- Милева Марић**, Тител, 1875 – Цирих (Швајцарска), 1948. Математичарка.
- Милева Симић**, Нови Сад, 1859 – Нови Сад, 1946. Педагошкиња, књижевница,
наставница и управница новосадске Српске више девојачке школе.
- Милица Николић**, Нови Сад, 1927 – Батина, 1944. Боркиња НОР-а, ученица.
- Милица Стојадиновић Српкиња**, Буковац, 1930 – Београд 1878. Књижевница.
- Милица Томић**, Нови Сад, 1859 – Београд, 1944. Власница и уредница часописа
„Жена“, боркиња за права жена.
- Милка Гргурова**, Сомбор 1840 – Београд 1924. Глумица Народног позоришта у
Београду.
- Милка Марковић**, Панчево, 1869 – Нови Сад, 1930. Глумица, редитељка Српског
народног позоришта, прва редитељка српског глумишта.
- Надежда Петровић**, Чачак, 1873 – Ваљево, 1915. Сликарка.
- Олга Пенавин**, Лингвисткиња, универзитетска професорка.
- Олга Петров**, Баранда, 1920 – Јајинци, 1942. Народна херојка НОР-а, учитељица.
- Рахела Ферари**, Земун, 1911– Београд, 1994. Глумица Југословенског драмског
позоришта.
- Сестре Нинковић**, Милица: Нови Сад, 1854 – Крагујевац, 1882. Анка: Нови Сад,
1885 – Београд, 1923. Педагошкиње, социјалистичке активисткиње.
- Симонида**, Константинопољ, 1294 – Константинопољ, после 1345. Српска
краљица.
- Софија Вујић**, Овсеница, 1851 – Нови Сад, 1921. Глумица.
- Соња Маринковић**, Стерзовица, Пакрац, 1916 – Петровград/Зрењанин, 1941.
Херојка НОР-а, инжењерка агрономије.
- Светлана Вранић**, Београд, 1947 – Београд, 1996. Археолошкиња.
- Царица Милица**, Непознато, око 1333 – Манастир Љубостиња, 1405. Српска
књезиња.
- Мајка Јевросима**, Монахиња, историјска личност на којој се темељи лик из епске
поезије.

⇐ *Т. Јаковљевић Шевић*, Ког је рода град? Одними и ородњавање простора: ... ⇨

Марија Грандафил, Нови Сад, 1816 – Нови Сад, 1883. Добротворка.
Вера Павловић, Бјељина, 1921 – Равенсбрик, 1945. Првоборка НОР-а,
студенткиња.

Примљено / Received: 10. 12. 2019.
Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.

Кристијан Обшуст

Архив Војводине, Нови Сад
Центар за истраживање колективних идентитета и политичке митологије,
Нови Сад
kristijan.o@arhivvojvodine.org.rs

Прилог проучавању званичне културе сећања Новог Сада у контексту истраживања антропологије града

У овом раду се анализирају поједине карактеристике идентитета Новог Сада као специфичне мултиконфесионалне и мултинационалне средине, у контексту комеморације и декомеморације, односно рефлексивна званичне културе сећања у јавном простору. Стварање идентитета града, то јест различите праксе и тенденције изградње официјалне меморије Новог Сада, посматране су из хронолошке визууре, од средине деветнаестог века до периода распада СФРЈ, као специфичан (мета)текст. Промене одономастике и других елемената културе сећања у јавним просторима, посебно у историјском језгру града, истовремено указују на специфичности Новог Сада као особене динамичне урбане целине, али и на могућности примене урбане антропологије за истраживање читавог низа тема.

Кључне речи: Нови Сад, идентитети, култура сећања, антропологија града, урбана антропологија, одономастика

A Contribution to Researching the Official Remembrance Culture of Novi Sad in the Sense of Researching the Anthropology of the City

This paper analyzes certain characteristics of the identity of Novi Sad as a specific multiconfessional and multinational environment in the context of commemoration and decommemoration, as a reflection of official culture of remembrance as articulated in public space. The creation of the identity of the city, different practices and tendencies in creating the official memory of Novi Sad, are viewed diachronically, from the mid-19th century to the dissolution of SFRY, as a form of (meta)text. Changes in toponyms and other elements of remembrance culture in public spaces, especially in the historic part of the city, simultaneously point to the specificity of Novi Sad as a dynamic urban environment and to the possibilities of applying urban anthropology to research on a slew of different topics.

Key words: Novi Sad, identity, culture, memory, anthropology of the city, urban anthropology, toponymics

Град Нови Сад, посматран кроз хронолошку призму, прошао је динамичан период развоја. Почети модерног насеља, из којег је израстао данашњи градски центар, формиран су на обали Дунава насупрот Петроварадину. Насеље које је почело да се формира крајем седамнаестог и почетком осамнаестог века постепено, током деценија, од коморско-милитарне постаје израста у градски центар. Од свог настанка, Нови Сад се развијао истовремено са изградњом Петроварадинске тврђаве. Међутим, све до добијања статуса „слободног краљевског града“ 1748. године, он није имао одлике урбаног центра. У односу на Нови Сад, подграђе (*suburbium*) фортификације Петроварадин, имало је далеко наглашенији значај и садржало је видљивије облике урбанититета током прве половине осамнаестог века.

Добијање статуса слободног краљевског града довело је до постепеног прилива новог становништва у Нови Сад, као и до привредног развоја насеља, те, последично, и до стварања контура будућег урбаног центра. О демографском расту становништва сведочи чињеница да је око 1820. године Нови Сад имао близу 20000 становника, при чему су две трећине били српске етничке припадности (Miroslavjević 1998). Од средине деветнаестог века уједно је могуће пратити постепено обликовање градског језгра, као и прве одониме у Новом Саду. Управо анализа одонима и настајања првих официјелних градских монумента, омогућава сагледавање обликовања идентитета Новог Сада као мањег градског центра на југу Хабзбуршке монархије, у складу са низом друштвених констелација у датом временском и просторном контексту.

Свакако, током времена, у зависности од политичког ентитета у чијем се саставу налазио, Нови Сад је пролазио кроз различите облике прекомпоновања, како градског пејзажа, тако и официјелне културе сећања, односно – шире посматрано – различитог дијапазона репрезентација градских идентитета. Стога је потребно најпре разграничити одређене периоде у прошлости Новог Сада, који су, у зависности од политичких и друштвених фактора, обликовали и различите аспекте идентитета, а са тим у вези, и званичне културе сећања на простору града. У контексту анализе званичне културе сећања и идентитетских стратегија на простору Новог Сада, први временски период обухватао би доба од оснивања града до 1918. године, односно од настанка коморско-милитарне постаје до распада Аустроугарске монархије 1918. године.¹ Другу фазу представља период од 1918. до 1941. године, односно период када је Нови Сад био значајно политичко и урбано средиште у оквиру Краљевине СХС, тј. Краљевине Југославије. Њеном капитулацијом у априлу 1941. године, почиње трећа фаза, која се поклапа са периодом окупације и која је окончана ослобођењем Новог Сада и

¹ Иако се Нови Сад, заједно са Петроварадином, формирао од краја осамнаестог века, први видљиви обриси културе сећања, односно манифестација градских идентитета у оквиру прве фазе, могу се уочити тек од средине деветнаестог века. Према томе, у контексту ове анализе, почетак прве фазе званичне културе сећања и идентитетских рефлексија на простору града могуће је оквирно датирати у 1850. годину.

Петроварадина, 23. октобра 1944. године. Период постојања ФНРЈ и СФРЈ представља четврту фазу, која је трајала од тренутка ослобођења, односно од стварања социјалистичке Југославије, до њеног распада 1991/1992. године. (в. Obšust 2017).² Свака од наведених хронолошких секвенци садржи интерну динамику. Имајући у виду да је развој сваког друштва и културе начелно континуиран, предложена периодизацију свакако треба разумети искључиво као радни оквир ове анализе, а не као строгу категоризацију са јасно омеђеним временским целинама.

Нови Сад се као градски центар формирао и развијао током деветнаестог и двадесетог века. Његов иницијални демографски раст кореспондирао је са развојем капиталистичких тенденција и односа својствених оновременим друштвеним односима на простору Европе. Већ од првих деценија двадесетог века, Нови Сад, као мањи градски центар на југу Хабзбуршке монархије, попримио је особити мултиетнички и мултиконфесионални карактер, који је, уз одређене промене, задржао до данас. У овом периоду су настале и историјске четврти града, чији су архитектонски елементи, а особито обриси некадашњих урбаних целина, опстали до данас. Као средиште Дунавске бановине, у међуратном периоду, Нови Сад је додатно добио на значају, посебно као мањи административни центар, што се, свакако, одразило и на развој града као целине. Овај период је обележила специфична модернизација појединих градских квартова, праћена значајним архитектонским и урбанистичким преуређењима. Свакако, најјачи замах урбанизације десио се у деценијама након Другог светског рата, тј. у периоду социјалистичке Југославије, када због изражене индустријализације долази до прилива великог броја становника из сеоских средина. У овом периоду уједно долази и до формирања карактеристичних просторних структура града, које су, уз одређене трансформације у последње три деценије, барем базично опстале до данас. Изузетан темпо урбанизације након Другог светског рата, који се вишеслојно рефлектовао на многе сфере живота у Новом Саду, као и на градску целину, уједно је допринео занимљивој симбиози „модерних“ и „руралних“ елемената, односно формирању Новог Сада као особене агломерације коју одликује специфична субурбанизација. Оваква тенденција, у нешто измењеној форми, настављена је и у постсоцијалистичком периоду и у значајној мери је утицала и утиче на различите идентитете Новог Сада у савремено доба.

Кроз читаву своју прошлост, Нови Сад је, у зависности од особености конкретног периода, развијао специфичне форме урбане структуре и „ритуалних пракси“ у јавном градском простору. У складу са тим, мењале су се идентитетске имагинације и њихове урбане репрезентације. Интензитет тих промена је варирао. Базична мултинационална и мултиконфесионална структура, различите рефлексije локалних, регионалних и националних идентитета, те, последично, стварање различитих форми материјалног и

² Поред наведених, у контексту културе сећања на простору града, постоји и пета фаза – од распада СФРЈ до данас, која у овом тексту неће бити разматрана.

нематеријалног наслеђа утицале су на то да се Нови Сад формира као комплексна и динамична урбана целина, са разноврсним елементима званичне културе сећања у јавном простору.³ Стога, у методолошком смислу, истраживање Новог Сада изискује комплексне и мултидисциплинарне приступе, јер је неопходно обухватити све сегменте његовог развоја, уз сагледавање хронолошког и друштвеног контекста (в. Ličina Ramić 2018).

Званична култура сећања и одономастика Новог Сада у контексту „антропологије града“

С обзиром на то да одоними или ходоними, у исти мах представљају оријентире у градском простору и симболе који у значајној мери творе идентитет града (Radović 2013, 15), промене градског називља указују на промене идентитета Новог Сада, те његове колективне меморије, односно званичне културе сећања. Стога и одонимија Новог Сада представља специфичну врсту текста. Ово разумевање се заснива на теоријским радовима Моаза Азарјаха и његовој концепцији „града као текста“ (*city-text*), која градски простор види као систем знакова који стварају идентитет и званичну историју, односно град разуме као семиосферу – подручје у коме се одвија семиоза, тј. процеси стварања значења и смисла (в. Azaryahu 1990). Како истиче Азарјах, одоними и имена јавних простора заправо представљају репрезентацију прошлости и вредносног система једног друштва, док објекти, места и споменици, односно различите симболичке репрезентације, архитектонски стилови и урбана иконографија, град претварају у форму историјских сећања, као и културног и политичког имагинарија (Azaryahu 1992). Идеолошки обликован простор, својом комуникационом моћи и дискурзивним потенцијалом, постаје активни учесник у стварању и перцепцији друштвене стварности, трансформишући историју у „природни поредак ствари“, истовремено скривајући њен индуковани и вештачки карактер (Azaryahu 1997, 481). Полазећи са предходно наведених становишта, одономастику и архитектуру Новог Сада, анализирам као специфичну врсту (идеолошког) (мета)текста.

³ У контексту истраживања ове тематике, 2014. године је покренута посебна интернет платформа под називом „Култура сећања Новог Сада“ (www.kulturasecanja.com). У оквиру ове платформе, која садржи интерну базу података и интерактивну мапу локација, до сада су мапиране најзначајније локације у вези са официјелном меморијом града. Уједно, методом неструктурисаног интервјуисања и посматрања са учествовањем, обављени су разговори са неколико десетина испитаника различите старости, пола и социјалног статуса, чиме је оформљена посебна категорија у оквиру базе, под називом „Места сећања на период социјализма“. Уједно, у оквиру библиотеке на сајту, публиковани су научно-популарни чланци који се односе на различите аспекте урбаних идентитета града и културе сећања у њему, попут радова о појединим локацијама, значају историјских гробаља за градску меморију итд. Поменути сајт обухвата и друге садржаје, те представља основну базу података за даља проучавања из домена антропологије града и антропологије у граду, као и за разна интердисциплинарна истраживања.

Колективна сећања, као и сећања генерално, морају бити повезана са конкретним или симболичним локацијама, на којима је подигнуто одређено спомен-обележје као ознака одређеног историјског догађаја, да би се створило конкретно место сећања у оквиру јавног простора (Obšust 2017б). На нераскидиву везу између сећања и места, темељно је указао и француски историчар Пјер Нора (в. Nora 1989; 2006). Елементи политичког (ре)конструисања прошлости и садашњости највидљивији су у одређеним јавним просторима у нуклеусу Новог Сада – у централним градским улицама и на трговима, а посебно утичу на одонимију и споменичку скулптуру, али и на различита архитектонска решења и иконографију. Нови Сад је, као и сваки други град, „одувек служио за опросторовање одређене политичке идеологије, воље или једноставно моћи“ (в. Bobić 2003; такође Bogdanović 2019, 12). Односно, како је то истакао Радовић, на трагу Луиса Мамфорда, град истовремено представља географски склоп, економску организацију, институционални процес, место друштвене акције и естетски симбол колективног заједништва (Radović 2017, 32).

Први период: званична култура сећања на простору града у Хабзбуршкој монархији

Након добијања статуса слободног краљевског града, позитиван миграциони салдо Новог Сада се постепено повећавао, што се консеквентно одразило на демографску слику Новог Сада, али и на град као целину. Растом града, развијали су се и први обриси званичне културе сећања, коју је пропагирао политички естаблишменат Царевине. Без обзира на то што је, за потребе ове анализе, као почетак прве фазе одређено оснивање града, прве видљиве манифестације културе сећања на простору Новог Сада и Петроварадина уочљиве су тек од средине деветнаестог века, будући да пре тога култура сећања у данашњем облику просторних репрезентација није ни постојала, посебно не у тада још релативно малој варошици, какав је био Нови Сад или, у том периоду далеко значајнији, Петроварадин, који се развијао као војно насеље у подножју комплекса Петроварадинске тврђаве у изградњи (Obšust 2017). Тај најранији период меморије града, односно почетак специфичног идеолошког односа према прошлости, који је пропагирала оновремена власт, најбоље се манифестује у градској одонимији – именима улица и јавних простора у граду. Судећи према првом плану Новог Сада из 1745. године, уписано је девет одонима, од чега су два исписана на српском језику, шест на немачком и један на мађарском. Свакако, на овом плану нису уписани сви одоними тада постојећих улица које су чиниле нуклеус каснијег историјског центра Новог Сада.⁴ Средином деветнаестог века, тј. 1850. године, формирана је прва градска комисија за надзор градње улица и објеката на простору града (Puškar 2008). Формирање комисије по узору на

⁴ На овом плану се, између осталих, помиње улица „Златне греде“, која постоји и данас. Иначе, према називима улица може се одредити доминантна етничка структура становника који су у њима живели (в. Puškar 2008).

водеће градске центре у Хабзбуршкој монархији, уједно је означило почетак именовања улица и јавних простора са видљивом идеолошком поруком. Нови градски трг, архитектонски пројектован средином деветнаестог века, најбоље репрезентује иновације у планском обликовању јавног простора града. Обликовање и именовање новог градског трга, формираног након рушења старе градске већнице, који је добио назив по Францу Јозефу I, тада најистакнутијој политичкој личности у Хабзбуршкој монархији, заправо представља почетак планског коришћења јавног простора Новог Сада за симболичко представљање државне идеологије. Одлуку о именовању централне градске јавне површине, која је добила назив *Франц Јозеф плац*, донео је оновремени велики жупан Новог Сада (Ruškar 2008). Ипак, уз овај изузетак, градске улице у том периоду и даље су носиле називе који нису садржали никаква политичка или идеолошка, тј. комеморативна обележја (Obšust 2014; 2017). Поједини иконографски елементи званичне идеологије и комеморације на простору Хабзбуршке монархије јавили су се на данас непостојећем монументалном Стубу светог Тројства, који се од 1781. године налазио на Главном градском тргу у Новом Саду, испред Цркве имена Маријиног.⁵ На Стубу св. Тројства, који је био постављен на најзначајнијем јавном простору у граду, били су обједињени профани и сакрални елементи. Поменути стуб је представљао особени споменик, који је, изузев примарног сакралног карактера, садржао и наглашене елементе политичких, односно идеолошких репрезентација – значајне личности из историјске прошлости Монархије у склопу композиције са религијским мотивима (Obšust 2017). Након што је Трг, на којем је предходно постављен овај стуб, проширен крајем деветнаестог века (в. Ruškar 2008) и након што је понео назив *Франц Јозеф плац*, цео овај јавни простор који је иначе био централно место у граду, добио је додатну идеолошку димензију (Obšust 2017). Централни градски трг, који, по дефиницији и функцији подразумева неограничену јавну употребу и приступ (в. Mihaljević 2010) и има посебан значај у оквиру топографије града, представљао је идеалан простор за пласирање државне идеологије Царевине.

Током друге половине деветнаестог века на појединим фасадама породичних кућа у ужем центру Новог Сада постојали су архитектонски елементи са приметном политичком иконографијом, од којих су се поједини сачували до данас. Посебно је интересантан пример декоративне пластике на фасади једне приватне приземне куће у Улици Петра Драпшина (в. Ruškar

⁵ Између осталих иконографских елемената на Стубу светог Тројства, високог 15м, у доњем делу стуба налазили су се ликови из аустријске и мађарске прошлости. Тако су, поред статуе аустријског цара, краља Угарске и Чешке, Леополда I, у оквиру стуба постојали и кипови мађарских краљева Св. Иштвана и Св. Ласла. Кипови ових световних и политичких личности из прошлости, који су јасно наглашавали политичку и идеолошку поруку овог стуба, били су постављени уз статуе Девике Марије, Светих Апостола и Велике св. Терезе. На врху стуба налазила се композиција која приказује Исуса Христа са крстом и Светим Духом, симболички представљеним у форми сунчевих зрака. Стуб св. Тројства је био особени сакрално-идеолошки монумент, којим се наглашавала синтеза прошлости и садашњости, односно сакралног и профаног аспекта власти, као симбола моћи и светости Хабзбуршке монархије (в. Salatić 2010, 89).

2008). Фасада је изведена у стилу провинцијалног неокласицизма скромног квалитета. Медаљон са ликом Фрање Ракоција, сачуван на фронталној фасади, има недвосмислену политичку и идеолошку поруку.⁶ Иако није у питању јавни објекат, већ приватна кућа из деветнаестог века која се налазила у власништву мађарске породице, из поменутог рељефа ишчитавају се јасне идеолошке поруке власника куће, намењене пролазницима и посетиоцима (Obšust 2017a).

Поред наведеног, на ширем подручју града, као и на простору Петроварадина, постоји још неколико монумента који сведоче о пракси комеморације и пласирања идеолошких порука у градском простору током постојања Хабзбуршке монархије.⁷

Одонимија свакако пружа најбоља сведочанства о пракси комеморације на простору историјског језгра Новог Сада док се он налазио у саставу Хабзбуршке монархије. На основу доступних урбанистичких планова из тог доба, може се закључити да су најстарији забележени називи улица били исписани најчешће на мађарском, доста ређе на немачком, а тек у појединим случајевима на српском језику (Obšust 2014). Ипак, у овом периоду, осим неколико изузетака, одоними нису имали политички карактер. Тек од краја деветнаестог и у првој деценији двадесетог века, тј. до окончања

⁶ Изузев на овом објекту, сличан медаљон постоји на фасади још једне зграде у Новом Саду, а може се претпоставити да се некада налазио и на многим другим објектима у граду, с обзиром на то да је у другој половини деветнаестог века постојала тенденција да се лик Фрање Ракоција видљиво поставља на уличним фасадама бројних приватних објеката етничких Мађара који су имали изражене националистичке ставове, односно наглашен национални идентитет. Ова истакнута личност мађарске историје имала је велики симболички значај, јер је Ракоци перципиран као мађарски национални херој, који је подигао устанак против Хабзбурговаца почетком осамнаестог века, када се прогласио за мађарског (угарског) краља. Стога је овај медаљон био мађарски национални симбол и део мађарске културе сећања која је била у супротности са оновременом официјелном културом сећања у Хабзбуршкој монархији. Ипак, у угарском делу монархије, он је свакако могао бити „пожељан“ симбол, пласирано од креатора и носилаца идеја мађарског деветнаестовековног национализма и политичких тенденција које су из њега проистикале (Obšust 2017).

⁷ Овом приликом потребно је указати на два значајна спомен-обележја на простору Петроварадина са јасно назначеном политичком и комеморативном симболиком, као и на један спомен-крст на простору Новог Сада. Прво спомен-обележје је тзв. Крст Еугена Савојског, подигнут 1902. године на брду Везирац у славу победе хришћанске војске над Османлијама у историјски изузетно значајној бици, која се одиграла 1716. године на простору Петроварадина. Друго спомен-обележје налази се изнад колективне гробнице у оквиру Војног гробља у Петроварадину и подигли су га 1850. године припадници 22. пешачког батаљона у спомен погинулим саборцима, односно као знак сећања на страдале официре, војнике и племиће током револуције 1848. и 1849. године. Детаљније о значају ових спомен-обележја у култури сећања Новог Сада, в. Obšust 2017c; в. такође базу података: www.kulturasesanja.com. Поред наведених, потребно је поменути и спомен-крст који се налазио на средишту некадашњег Житног трга, односно на простору данашњег Трга Марије Трандафил. Њега је 1852. године подигла Српска православна црква и имао је функцију спомен-обележја жртвама бомбардовања Новог Сада 12. јуна 1848. године (в. Salatić 2008).

Првог светског рата, улице добијају називе по личностима пре свега из мађарске, тј. угарске прошлости.⁸

Други период: званична култура сећања на простору града у Краљевини Југославији

Распад Аустроугарске након Првог светског рата и формирање Краљевине СХС, консеквентно су узроковали значајне промене у званичној култури сећања на простору Новог Сада, који је постао саставни део новоформираног политичког ентитета, а касније и значајно административно средиште, односно седиште Дунавске бановине. Након 1918. године започео је процес креирања нове културе сећања, засноване на читавом низу новоуспостављених идеолошких и политичких тенденција. Након претходно извршене декомеморације, односно након прочишћавања елемената „непожељне прошлости” и идеолошких симбола противничке аустроугарске стране, побеђене у рату, створени су услови за нову политику званичне комеморације, креиране од стране новоуспостављене идеологије и власти Краљевине СХС.⁹

Новоуспостављене идеолошке матрице у култури сећања на простору Новог Сада, током постојања Краљевине СХС и Краљевине Југославије, најадекватније се могу пратити у оновременој одонимији, али о њима сведочи и постављање неколико спомен-обележја, пре свега комеморативних крстова, али и других монумента. Међутим, креирању нове културе сећања на простору града предходио је процес декомеморације.¹⁰ Уже градско језгро је,

⁸ У оквиру заоштравања политичке кризе између Краљевине Србије и Аустроугарске, односно недуго пре избијања Великог рата 1914. године, група грађана је Магистрату Новог Сада предала петицију којом се тражило преименовање одређеног броја улица (Пушкар 2008). Потписници петиције су тражили да се нове, као и све битније старе улице, преименују тако да њихови називи симболизују савез Аустроугарске и Немачке. Тако се, између осталог, тражило и преименовање Темеринске, Кисачке и Руменачке улице. Ипак, до преименовања није дошло (Обћуст 2017).

⁹ Формирањем нове државе „троименог народа“, на читавом њеном простору мењају се одоними и називи јавних објеката, граде се нови који добијају идеолошки подобне називе и постављају се споменици са циљем успостављања сећања на хероизам и патњу у Великом рату, али и у Балканским, као и у другим ослободилачким ратовима Јужних Словена. Свакако, процес изградње нове званичне културе сећања није био равномеран у свим деловима новонастале државе и све до 30-их година није био интензиван. Односно, сећање на жртве и хероје Првог светског, Балканских, али и осталих ослободилачких ратова, могло се без проблема успоставити само у појединим деловима нове државе, створене уједињењем различитих, историјски и политички посматрано, комплексних целина. Тек након 1929. године, када је држава „троименог народа“, прерасла, барем у формалном смислу, у државу „једноменог народа“, односно када је Краљевина СХС преименована у Краљевину Југославију, афирмисање заједничке културе сећања добија концизнији, видљив, плански и јасно одређен државни правац, који је произилазио из идеја интегралног југословенства и унитаристичких тенденција монарха и владе у Београду. (в. Рејић 2013, 10–11).

¹⁰ Процес декомеморације се најбоље може сагледати праћењем промена назива улица, али и уклањања појединих објеката на простору града. У том контексту, занимљиво је пратити

иначе, током тридесетих година, претрпело значајна урбанистичка прекомпоновања због пробијања новог булеvara према Дунаву и изградње Банске палате. Судаћи према списку градских улица из 1923. године, од 179 постојећих улица, колико их је било на простору града, доминантној већини су промењени називи (в. Рушкар 2008).¹¹ Улице у првим годинама егзистирања Краљевине СХС, добијале су имена по значајним личностима из политичког, друштвеног и културног живота, али и по различитим историјски знаменитим догађајима, првенствено из српске националне и етничке прошлости. Такође, улицама су давани и називи који су асоцирали на прошлост осталих јужнословенских народа и етничких група, али су називане и по знаменитим личностима из историје и културе других словенских народа, које су током прошлости биле повезане са прошлошћу града, али и по онима које нису имале никаквих додирних тачака са Новим Садам (Obšust 2014).

Када је реч о комеморативним споменицима на простору града насталим у међуратном периоду, посебно се издвајају два комеморативна спомен-крста посвећена жртвама и учесницима Првог светског рата.¹²

и оновремену дневну штампу, која се дотичала тема урбанистичких преуређења градских целина, до којих је долазило услед наглог ширења Новог Сада. Тако се, између осталог, могло читати и о уклањању остатака тзв. Црно-жуте монархије. Наиме, на простору Новог Сада и Петроварадина уклоњени су поједини објекти из периода Аустроугарске, приликом рекомпоновања приобалног дела Дунава, тј. рушења и преобликовања појединих делова доњег града Петроварадинске тврђаве. У једном тренутку је чак планирано рушење већег дела комплекса тврђаве, али се ипак од тога одустало, првенствено залагањем пуковника који је био задужен за овај подухват (в. Obšust 2017).

¹¹ Поред промена одонима, такође су промењени и називи појединих градских четврти, нпр. некадашње *Дарњијево насеље* преименовано је у *Адамовићево насеље* (в. Obšust 2014; 2017).

¹² Први крст постављен је у порти Успенске цркве и на његовом постаменту исписан је текст: „За вечни спомен и покој душа погинулима у рату 1914–1918“. Данашња локација овог спомен-крста, није изворна, на њу је премештен касније, док се некада налазио на углу данашње улице Краљевића Марка и Кисачке, испред некадашње Коњичке касарне (Salatić 2010). Прва локација заправо је била рубни део Новог Сада, тј. обод Владичанског насеља, поред чистине која се у градској топонимији звала Мајур. Данас се налази у строгом центру Новог Сада, као кључно место официјалне градске комеморације Првог светског рата, на коме, поводом обележавања 9. новембра (Дана Новог Сада), представници града полагају венце у знак сећања на жртве и победу у Великом рату. Оваква форма комеморације посебно је добила на значају последњих неколико година, а порта Успенске цркве постала је значајно место сећања и место официјалне градске комеморације (Obšust 2017). Други крст лоциран је у порти Алмашке цркве, а на његовом постољу постоји натпис: „За вечан спомен и покој душе погинулима у рату 1914–1918“. Изградњу крста је иницирала и спровела Српска православна црква, у знак сећања на страдале током Првог светског рата, те крст има примарну и јасно одређену комеморативну функцију (Obšust 2017а). Ова локација крста је секундарна, тј. на њу је крст премештен са изворне локације, која се налазила на средишњем делу данашње Партизанске улице, код раскрснице, односно на ћошку са улицом Ђорђа Зличића. Изворно је био постављен на Салајци, на месту које је међу грађанима раније било познато под називом „Капија“. Стара локација била је фреквентна у периоду између два светска рата и представљала „живо место сећања“, нарочито уколико се узме у обзир да је спомен-крст подигнут недуго након окончања Првог светског рата. Својевремено је била и средишње место окупљања и један од

На централном градском тргу у Новом Саду (Тргу Слободе), односно у његовом средишту, 1939. године постављен је монументални споменик Светозару Милетићу, једној од кључних личности покрета за остваривање грађанских права Срба у Хабзбуршкој монархији.¹³ Изузев поменутих

централних јавних простора на Салајци, будући да се радило о широком простору између два реда кућа, у чијем је средишту стајао крст. Стога би се могло условно констатовати да је меморијалан карактер крста на примарној локацији заправо имао секундарни значај, док је примарни значај имао широки плато око крста, као место састајања грађана, место на коме се окупљала локална омладина, простор на коме су се играле тада познате игре, попут *ускокочбиле*, *шапца-лапца* и других, и на коме су се у јутарњим и преподневним часовима окупљали надничари, нудећи своје услуге (Salatić 2010). Тај простор је временом међу житељима постао познат као „Код Крста“, што указује на то да је просторна целина у чијем је средишту постављен крст, заправо била једна од битнијих тачака оновременог урбаног идентитета Новог Сада. Спомен-крст је представљао неку врсту просторног маркера, што је, у неку руку, потискивало његову иницијалну симболичку димензију као меморијала, али истовремено је, с обзиром на фреквентност саме локације, добијао на значају (Obšust 2017a). Простор „Код Крста“ је у себи обједињавао примарну функцију значајног јавног простора као саставног дела урбаног идентитета Салајке и Новог Сада, као целине, са далеко слабије наглашеним секундарним меморијалним карактером ове локације као места сећања. Урбанистичким променама градске топографије, односно овог дела Новог Сада, али и из идеолошких разлога, након Другог светског рата крст је премештен у порту Алмашке цркве (Obšust 2017a). Измештањем крста и слабљењем значаја наратива о Првом светском рату, како због временске дистанце, тако и због комплексних друштвених и политичких тенденција након Другог светског рата, ово спомен-обележје, као и остали споменици на простору града посвећени Првом светском рату, престало је да има значај живог места сећања. У савремено доба, овај крст, као и други спомен-крст који се налази у порти Успенске цркве у Новом Саду, у значајној мери су ишчезли из меморије града и немају значај активних места сећања, али свакако и даље у извесној мери представљају локације официјалне градске комеморације, као и просторе битне за локалне црквене општине Српске православне цркве у Новом Саду (Obšust 2017a). Детаљније о значају ових крстова у контексту културе сећања Новог Сада, в. одреднице „Спомен-крст у порти Алмашке цркве“, и „Спомен-крст у порти Успенске цркве“ у бази података на: www.kulturasecanja.com.

¹³ Постављање овог монумента од бронзе, високог око пет метара, чији је аутор Иван Мештровић, представљало је одавање почasti и поступак државне комеморације Краљевине Југославије личности која је једно време обављала функцију градоначелника Новог Сада, али и која је својим деловањем у значајној мери допринела учвршћивању српског националног идентитета на простору Хабзбуршке монархије и остваривању њихове жеље да добију пуну политичку и културну независност. Са бочне стране споменика налази се здање некадашњег лукзусног хотела „Гранд хотел Мајер“, у коме је 25. новембра 1918. године одржана Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи, која је прогласила присаједињење Бачке, Баната и Барање Краљевини Србији, у чијем су склопу ови простори касније ушли и у састав новостворене Краљевине СХС. Споменик Светозару Милетићу поред овог здања представља јединствено место сећања које има наглашени како градски, тако и национални историјски значај. Након капитулације Краљевине Југославије 1941. године, споменик је уклоњен одлуком мађарских окупационих власти, да би, након ослобођења Новог Сада 1944. године, био враћен на оригиналну локацију и постављен на нови, виши и монументалнији постамент, израђен од сивог мермера. Касније, 1951. године, академски вајар Павле Радвановић, укlesaо је на две стране постамента текст: „Светозар Милетић 1826–1901“ и „рад Ивана Мештровића 1939“ (в. Обшуст 2017; такође одредницу „Место сећања на Велику народну

спомен-крстова и одонимије са симболичком, идеолошком функцијом у међуратном периоду, на ширем подручју Новог Сада постоји још неколико спомен-обележја, која симболизују званичну политику комеморације у периоду постојања Краљевине СХС и Краљевине Југославије.¹⁴ Такав спомен-крст, подигнут у сврху репрезентације тадашње владајуће идеологије, у служби националне идеје и стварања политичке митологије, лоциран је и на простору тзв. Видовданског насеља (Obšust 2017a). У склопу комплекса Војног гробља у Петроварадину, као и на Успенском гробљу у Новом Саду, и данас постоје два слична спомен-обележја у форми руског православног осмокраког крста, која су посвећена преминулим руским војницима заробљеним у Првом светском рату (в. Salatić 2010).¹⁵ На крају, поред постојећих елемената културе сећања у вези са комеморацијом жртава из Првог светског рата, која је била наглашена током постојања Краљевине СХС и Краљевине Југославије, треба поменути и један атипичан пример, који није настао у склопу званичне државне културе сећања тог доба, већ је посвећен војницима јеврејског порекла и значајан је за јеврејску етничку заједницу која је живела на простору Новог Сада (Obšust 2017a).¹⁶

скупштину Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату Бачкој и Барањи у Новом Саду“ у бази података: www.kulturasecanja.com.

¹⁴ Посебно се издвајају два спомен-обележја која се налазе у Петроварадину, којима се такође комеморишу жртве из Првог светског рата, као и славенофилске и јужнословенске идеје Соколског удружења у Петроварадину. Детаљније о овим спомен-обележјима, в. одреднице „Спомен-обележије у Петроварадину посвећено цивилним жртвама страдалим у Првом светском рату“ и „Спомен-обележије на Петроварадинској тврђави посвећено цивилним жртвама страдалим у Првом светском рату“ у бази података: www.kulturasecanja.com. За пропагирање идеологије југословенске монархије у контексту обележавања сећања на Први светски рат, односно на дан уласка српске војске у Нови Сад, посебно је значајна спомен-плоча на Београдској капији у субурбијуму Петроварадинске тврђаве (в. одредницу „Спомен-плоча на Београдској капији посвећена уласку српске војске у Нови Сад“ у бази података: www.kulturasecanja.com).

¹⁵ Опширније о значају ова два спомен-крста у контексту колективне меморије града, в. одредницу „Спомен-обележија посвећена руским војницима страдалим у Првом светском рату на Транцаменту и на Успенском гробљу“ у бази података: www.kulturasecanja.com.

¹⁶ На једном од унутрашњих зидова капеле која се налази у склопу Јеврејског гробља у Новом Саду постављена је мермерна плоча са именима сахрањених војника у Првом светском рату који су служили у Аустроугарској војсци, као и са именима преминулих руских заробљеника јеврејске националне припадности. Овај пример је интересантан не само са аспекта неговања сопствене културе сећања јеврејских становника Новог Сада, већ и стога што је на овој комеморативној плочи превасходно истакнута етничка припадност погинулих и преминулих војника јеврејске националне припадности тиме што су се на њој заједно нашла имена војника који су се борили на супростављеним странама у Првом светском рату (в. Obšust 2017a; такође Salatić 2010).

Трећи период: званична култура сећања на простору града током окупације

Након капитулације Краљевине Југославије 1941. године, дошло је до драстичних промена културе сећања и комеморације. Током окупације, на простору Новог Сада, а посебно у Петроварадину, не само што је, променама назива улица и јавних институција, извршена темељна декомеморација, него су и физички уклоњена, односно уништена поједина спомен-обележја која су окупаторске власти сматрале непожељним.¹⁷

Четврти период: званична култура сећања на простору града током социјализма

Након окончања Другог светског рата и консолидовања Федеративне Народне Републике Југославије, извршена је темељна декомеморација и брисање свих материјалних сведочанстава идеологије окупационих власти. Уједно, уклоњени су или измењени и сви елементи културе сећања на монархистички и политички систем Краљевине Југославије, који су успели да опстану током периода окупације.¹⁸ Социјалистички период на простору Новог Сада могуће је поделити на два раздобља – од ослобођења до 1948, односно до резолуције Информбироа, и од 1948. године до распада СФРЈ. Промене културе сећања на простору града биле су потпуне и рефлектовале су се вишеструко одмах након ослобођења и успостављања политичког ентитета ФНРЈ. Новоуспостављеном комунистичком режиму био је неопхо-

¹⁷ Потребно је напоменути да, иако је промена одонимије на простору Новог Сада током окупације од стране Хортијеве Мађарске била темељна, уклоњен је само споменик Светозару Милетићу са централног градског трга. Међутим, он није девастиран, као што је то био случај са спомен-обележјима на простору Петроварадина који се налазио у саставу НДХ, где је процес декомеморације и девастације споменика изграђених током Краљевине био темељан. Промена идеолошког обрасца, а у склопу њега и културе сећања, на простору Новог Сада највидљивија је у темељној промени одонимије и назива јавних простора и државних институција, тј. у оквиру потпуне декомеморације предходног идеолошког система Краљевине Југославије и формирања симбола нове, националистички и иредентистички мотивисане великомађарске идеологије (Obšust 2017a). Промене одонимије подразумевале су скидање табли са називима улица на српском језику и постављање нових, које су носиле нове називе исписане на мађарском језику. У том правцу, одмах након окупације, појединим улицама су враћени називи које су имале до 1918. године, те се, у зависности из које се визуре посматра, ова пракса може перципирати и као поновна комеморација. Међутим, највећи број улица на простору Новог Сада добио је потпуно нове називе, који су рефлектовали оновремене политичке и пропагандне тежње фашистичке Мађарске. Тако је велики број нових одонима наглашавао савез Мађарске са националсоцијалистичком Немачком и фашистичком Италијом (в. Obšust 2017a; такође Puškar 2008).

¹⁸ Одређена тенденција маргинализовања некадашњих спомен-обележја, у односу на новостворена, која су комеморизовала НОБ, приметна је и на простору Новог Сада и Петроварадина, о чему сведоче и два спомен-обележја која су до тренутка окупације егзистирала у Петроварадину (в. Obšust 2017a).

дан чврст интегративни фактор за пласирање пропаганде и промовисање сопствене идеологије (Обшуст 2017а). Нове власти су, према својим потребама, реинтерпретирале наслеђе националних прошлости јужнословенских народа и етничких заједница које су живеле на простору нове државе да би дале легитимитет сопственој владавини.¹⁹

У првом периоду постојања нове државе ФНРЈ, од 1945. до 1948. године, односно до разлаза са Совјетским савезом након блокаде Информбироа, политика комеморације је наглашавала нераскидиву везу југословенских партизана и припадника Црвене армије у борби против немачких и италијанских окупатора (Обшуст 2017а). У овом периоду, креиране су идеолошке премисе које су се одражавале у култури сећања и које су наглашавале политичку повезаност ФНРЈ и СССР-а.²⁰ Након дистанцирања југословенске државе од земаља комунистичког лагера, долази до значајних

¹⁹ Модификације у интерпретацији прошлости одвијале су се у складу са комунистичком идеологијом, при чему су, као главни интегративни елемент у формирању пропаганде и нове званичне, тј. државне културе сећања, успостављени нови политички митови. Круцијалну улогу је имала митизација оружане народносолободилачке партизанске борбе против окупатора, али и мит о класном непријатељу. Успостављање оваквих идеолошких премиса захтевало је коришћење културног и уметничког наслеђа претходних периода, те су тако, за стварање нове културе сећања, носиоци комунистичког режима, између осталог, користили елементе наслеђа из еманципаторских покрета јужнословенских народа током деветнаестог и двадесетог века, али и поједине сегменте прошлости које су црпели из класичних дела о класној борби радничке класе. Детаљније о значају југословенских споменика социјалистичке Југославије, као и о конструисању официјалне културе сећања у овом периоду, в. у: Franković 1966, 17–24; Baldani 1977; Pejić 2013, 10–11; Schrader 2013, 6–7; Bergholz 2007, 61–82; Обшуст 2017б и Musabegović 2013, 18–19.

²⁰ Политичке измене културе сећања у овом периоду на простору Новог Сада једино је могуће пратити у одонимији. Након успостављања ФНРЈ, скинуте су све табле са називима улица који су, у време окупације, били исписани на мађарском језику. Међутим, улицама најчешће нису враћени називи које су носиле пре периода Другог светског рата, већ су улице именоване у складу са идеологијом нове југословенске државе. Тако су све централне градске улице и тргови који су пре рата носили називе по припадницима династије Карађорђевић добили нове називе, чиме је извршена темељна декомеморација монархистичког политичког система Краљевине Југославије. Уместо њих, ове улице су добиле имена по водећим личностима нове југословенске државе и комунистичког покрета, као и називе који су се односили на водеће личности политичког руководства СССР-а (Обшуст 2017а). Новоуспостављена комунистичка власт не само што је извршила декомеморацију симбола окупационе власти, већ је и темељно демонтирала елементе идеолошког система Краљевине Југославије. Овим поступцима уједно је започео период конструисања нове званичне културе сећања на простору града, која је, уз различите осцилације, трајала све до распада СФРЈ, односно до пада комунистичког режима. Између осталих, промењени су називи следећих улица: предратни Булевар краљице Марије преименован је у Булевар Црвене армије, Улица Краља Петра I преименована је у Улицу маршала Тита, Трг кнегиње Зорке добио је назив Трг Тозе Марковића, Улица краља Александра преименована је у Стаљинову итд. (в. Puškar 2008). Иако је већина улица преименована одмах након ослобођења, треба нагласити да је формализација нових назива озваничена одлукама градских власти током 1946. године (в. Puškar 2008; Обшуст 2017а).

промена у градској одонимији, што је била последица изражених политичких тензија између СССР-а и ФНРЈ.²¹

Убрзаним ширењем Новог Сада, које је кореспондирало са наглашеним позитивним миграционим салдом и демографским растом, као и са стварањем нових урбаних насеља у оквиру града, и било праћено развојем градске инфраструктуре, формиран је читав низ од више десетина нових улица, које су добијале имена у складу са оновременим политичким идеолошким дискурсом.²²

Поред одонимије, у контексту стварања нове културе сећања на простору града, посебно је значајно, ако не и круцијално место заузимало глорификовање личности Јосипа Броза Тита.²³ Поред наведеног, током читавог периода социјализма, на простору Новог Сада и Петроварадина је постављено неколико десетина спомен-плоча на различитим објектима који су били места значајних догађаја у вези са Народноослободилачком борбом или са личностима које су одговарале оновременој комунистичкој идеологији или

²¹ Промењена је већина назива улица који су означавали јединство између ФНРЈ и СССР-а. Тако је нпр. улица која је носила назив по Стаљину, преименована најпре у Улицу Александра Ранковића, да би јој нешто касније опет био промењен назив у Улицу народних хероја, који је носила до краја периода социјализма. Такође, Руска улица, која је исти назив носила и у периоду између два светска рата, преименована је у Русинску (в. Puškar 2008; такође Обштуст 2014). Након разлаза руководства комунистичких партија СССР и ФНРЈ 1948. године, преименоване су скоро све улице које су носиле називе који су асоцирали на блискост са Русима и Совјетима. Такође су преименовани и поједини објекти, на пример, чувена градска кафе-посластичарница *Москва*, која је тај назив носила од национализације 1945. године, 1948. године је преименована у кафе-посластичарницу *Загреб* (Обштуст 2017а).

²² Иако, у суштини, током читавог социјалистичког периода није долазило до битнијег одступања праксе именовања улица каква је постојала од 1948. године, услед интензивног развоја града долазило је до преименовања, као и до нових именовања, односно постојали су поједини примери декомеморације и комеморације унутар постојећег идеолошког дискурса. Како се град развијао, бројне улице су добијале називе према значајним личностима, попут бројних југословенских писаца, културних делатника, научника, подобних личности из српске националне историје итд. Такође, улице су добијале називе према појединим истакнутим страним личностима, као што су Јурије Гагарин и многи други. Ипак, као што је поменуто, у новоуспостављеном идеолошком спектру и култури сећања постојале су извесне интерне модификације, које су се одражавале у одонимији града. На пример, улице које су од краја четрдесетих година носиле имена водећих живих личности КПЈ, попут Едварда Кардеља и Александра Ранковића, преименоване су 1954. године (в. Puškar 2008; такође Обштуст 2014; 2017).

²³ По Јосипу Брозу Титу именована је централна градска улица, као и новосаграђени друмско-железнички мост који се на њу надовезивао. Такође, током читавог периода социјализма, на истакнутим местима у граду постојали су уочљиви плакати и постери са ликом Тита, док је на бедемима Петроварадинске тврђаве, на најуочљивијем месту, које се види са новосадске стране реке, постојао натпис „Наш Тито“. Након смрти Јосипа Броза, до краја осамдесетих година двадесетог века, у различитим деловима града су постојали различити симболи који су глорификовали „неприкосновеног вођу“ југословенске државе (Обштуст 2017а). Детаљније о формирању специфичног „култа“ Јосипа Броза Тита у контексту комунистичке идеологије СФРЈ, в. Рејић 1999, 107–155.

нису битно одступале од ње. Подизање комеморативних и других плоча најчешће су иницирале локалне ветеранске организације под окриљем СУБНОР-а, који је, у извесном смислу, представљао кровну институционалну организацију за обликовање културе сећања на целом простору СФРЈ (Обшуст 2017б). Постављање читавог низа комеморативних и других спомен-плоча, поред именовања градских јавних површина, имало је круцијалну улогу у обликовању специфичне културе сећања на простору града.

Упркос томе што на простору града и његове околине постоји још неколико спомен-обележја која су представљала и још увек представљају места официјалне градске комеморације догађаја из Другог светског рата, с обзиром на лимитирани опсег текста, навешћу само неколико кључних монумента, попут Споменика Новосадском партизанском одреду,²⁴ Спомен-гробља палих бораца Народноослободилачког рата 1941–1945. године,²⁵ Алеје народних хероја и истакнутих револуционара, као и Алеје са гробницама народних хероја (в. Обшуст 2017а). Поред наведених, истичу се Споменик жртвама фашистичког терора²⁶, као и монумент Породица.²⁷

²⁴ Споменик је подигнут 1971. године, у апстрактној форми, од бетона и опеке. На споменик су, од његовог откривања, сваке године на годишњицу ослобођења Новог Сада, као и на Дан победе над фашизмом, челници градских власти полагаали венце, уз пригодне комеморативне церемоније.

²⁵ Спомен-гробље формирано је на простору централног Градског гробља у Новом Саду, 21. октобра 1984. године, и заузима правоугаону површину, издељену на неколико засебних поља која симболизују године, односно месеце рата, распоређене хронолошки. На сваком од поља, која су међусобно издељена, налази се низ апстрактних скулптура од мермера, висине око 90 цм, на којима су уклесана имена, презимена, године рођења и смрти палих бораца. У оквиру ове меморијалне целине сахрањени су посмртни остаци учесника НОР-а, који су пренети са старих новосадских гробаља, и постављено је укупно 286 апстрактних скулптура (спомен-обележја) погинулих. Додатно је на централном монументу, подигнутом у оквиру споменичког комплекса, уклесано још 538 имена погинулих бораца чији се посмртни остаци не налазе у оквиру ове меморијалне целине. Уписивањем имена погинулих бораца који су сахрањени на старим гробљима Новог Сада, симболички је евоцирана успомена на њих као на жртве, страдале у борби против фашизма. Централни монумент у оквиру спомен-комплекса изведен је у апстрактној форми, од камених блокова висине око 3 метра, који симболизује „нишан и браник слободе“, односно „револуционарни пут“ који су током година и месеци трајања НОР-а, следили његови учесници. Централно спомен-обележје, заједно са осталим скулптурама и поплочаним стазама од гранитне коцке дуж читавог комплекса, заправо чине јединствен монумент, тј. меморијални комплекс са особеном идеолошком поруком. Основно поље и поља унутар њега, која симболизују револуцију од почетне до крајње тачке, издељени су поплочаним површинама које се простиру дијагонално по стази која води кроз спомен-гробље, и намењене су одговарајућим ритуалима комеморације. Целокупна површина меморијалног комплекса заправо чини амбијенталну целину коју, поред апстрактних камених скулптура, допуњује зеленило, те је цео меморијал изузетно добро уклопљен у околину (в. Обшуст 2017а).

²⁶ Ово спомен-обележје у склопу Јеврејског гробља било је, током периода постојања СФРЈ, једно од два главна споменичка обележја на простору Новог Сада посвећена цивилним жртвама страдалим у Другом светском рату. Овај споменик, заједно са монументом „Породица“, посвећеном жртвама Новосадске рације, имао је истакнути значај

Два главна јубилеја, прослављана читавим низом манифестација на простору града током периода постојања ФНРЈ и СФРЈ, били су Дан победе над фашизмом, 9. маја и Дан ослобођења Новог Сада, 23. октобра. Временом је успостављено и обележавање Међународног дана Холокауста, као и дана када су окупатори депортовали новосадске Јевреје у концентрационе логоре смрти.²⁸ Чланови СУБНОР-а су полагали венце и на читав низ спомен-плоча на простору града.

Овом приликом су сагледани само кључни елементи културе сећања на простору Новог Сада, стога што би детаљније разматрање појединачних просторних целина превазилазило обим овог рада, јер по својој комплексности представља тему за посебну анализу. Култура сећања као друштвени феномен који, између осталог, обухвата и истраживања рецепције, тј. прихватања званичних модела културе сећања од стране посматрача, односно становника града као „потрошача сећања“, у прошлости и садашњости, у потпуности превазилази намеру овог текста да се сачини само најосновнији, хронолошки, преглед званичне меморије и културе сећања на простору Новог Сада.

Литература

- Azaryahu, Maoz. 1990. “Renaming the Past: Changes in ‘City Text’ in Germany and Austria, 1945–1947.” *History and Memory* 2(2): 32–53.
- Azaryahu, Maoz. 1992. “The Purge of Bismarck and Saladin: The Renaming Streets in East Berlin and Haifa, a Comparative Study in Culture Planing.” *Poetics Today* 13(2): 351–367.
- Azaryahu, Maoz. 1997. “German Reunification and The Politics of Street Names: The Case of East Berlin.” *Political Geography* 16(6): 479–493.
- Baldani, Juraj. 1977. *Revolucionarno kiparstvo*. Zagreb: Spektar.

као место официјелне комеморације представника града (в. одредницу „Место комеморације жртвама холокауста на Јеврејском гробљу“ у оквиру базе података: www.kulturasecanja.com).

²⁷ Посебан комеморативни значај у култури сећања на простору града, током социјализма, као и данас, има централни споменик посвећен жртвама Новосадске рације, који се налази на Кеју жртва рације. Новосадска рација представља најтрагичнији и најтрауматичнији догађај у прошлости Новог Сада, па је, самим тим, место комеморације на којем је 1971. године постављен монумент „Породица“, најзначајније место сећања на простору града. Овај монумент и комеморативан назив улице Кеј жртва рације, која се протеже дуж обале Дунава чине комеморативну целину (в. одредницу „Обала Дунава као кључно место сећања и симболична локација комеморације жртва Новосадске рације“, у оквиру базе података: www.kulturasecanja.com).

²⁸ Опширније о значају социјалистичких манифестација на простору Новог Сада в. Ćirković Prodanović, Petrović & Subić 2013; Katić 2019.

- Bergholz, Max. 2007. "Among Patriots, Cabbage, Pigs, and Barbarians: Monuments and Graves to the People's Liberation War, 1947–1965." *Godišnjak za društvenu istoriju* XIV(1–3): 61–82.
- Bobić, Miloš. 2003. „Arhitektura i diktatura.“ *Vreme*, 2 oktobar. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=353864> (pristupljeno 21. novembra 2019).
- Bogdanović, Bojana. 2019. *Antropologija grada: Političko konstruisanje prostora*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Ćirković Prodanović Dragana, Ivana Petrović & Jelena Subić. 2013. *Praznici i kultura sećanja*. Novi Sad: Arhiv Vojvodine.
- Franković, Eugen. 1966. „Javnost spomenika.“ *Život umjetnosti: časopis za pitanja likovne kulture* 2: 17–24.
- Katić, Dragana. 2019. „Uputstvo za proslavu Prvog maja Agitprop komisije Pokrajinskog komiteta KPS za Vojvodinu.“ *Mapiranje mesta sećanja i kultura sećanja Novog Sada*. <https://kulturasecanjabiblioteka.wordpress.com/proslavaprvojmaja/> (pristupljeno 1. novembra 2019).
- Ličina Ramić, Aida. 2018. „Socijalistički grad – historiografska literatura o gradovima SFRJ na primjeru Beograda, Sarajeva i Zagreba.“ *Portal hrvatske historiografije*. <http://www.historiografija.hr/?p=9945> (pristupljeno 2. oktobar 2019).
- Mihaljević, Vera. 2010. „Studija javnih prostora.“ *Magazin INFO* 28/29: 3–44.
- Mirosavljević, Jovan. 1998. *Novi Sad – Atlas ulica*. Novi Sad: Prometej.
- Musabegović, Senadin. 2013. „Simboličko značenje spomenika u Bosni i Hercegovini.“ U *Monumenti – promenljivo lice sećanja*, ur: Daniel Brumund & Pfeifer Christian, 18–19. Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst (forumZDF).
- Nora, Pierre. 1989. “Between Memory and History: Les Lieux des Mémoire.” *Representations* 26: 7–24.
- Nora, Pierre. 2006. „Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta.“ U *Kultura pamćenja i historija*, ur: Maja Brkljačić & Sandra Prlenda, 21–43. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.
- Obšust, Kristijan. 2014. „Odonimi Novog Sada: kratak pregled imena ulica u kontekstu istorijskog pamćenja i kolektivne memorije grada.“ *Mapiranje mesta sećanja i kultura sećanja Novog Sada*. <https://kulturasecanjabiblioteka.wordpress.com/odonimi-novog-sada-kratak-pregled-imena-ulica-u-kontekstu-istorijskog-pamcenja-i-kolektivne-memorije-grada/> (pristupljeno 29. novembra 2018).
- Obšust, Kristijan. 2017a. „Promenljivo lice sećanja grada: Ukratko o nastanku i razvoju kulture sećanja kao i o pojedinim aspektima promena u zvaničnoj

- kulturi sećanja na prostoru Novog Sada i Petrovaradina.“ *Kultura sećanja Novog Sada*. <https://kulturasecanjabiblioteka.wordpress.com/promenljivo-lice-memorije-i-secanja-grada-ukratko-o-nastanku-i-razvoju-kulture-secanja-ka-i-pojedinim-aspektima-promena-u-zvanicnoj-kulturi-secanja-na-prostoru-novog-sada-i-petrovaradina/> (pristupljeno 1. oktobar 2019).
- Obšust, Kristijan. 2017b. „Pojedini aspekti ideološke pozadine zvanične kulture sećanja tokom postojanja FNRJ i SFRJ.“ *P.U.L.S.E. Internet magazin za umetnost i kulturu*. 18 april. <https://pulse.rs/pojedini-aspekti-ideoloske-pozadine/> (pristupljeno 29. novembra 2018).
- Obšust, Kristijan. 2017c. „Istorijska groblja Novog Sada i Petrovaradina kao prostori sećanja.“ *Kultura sećanja Novog Sada*. <https://kulturasecanjabiblioteka.wordpress.com/istorijska-groblja-novog-sada-i-petrovaradina-ka-prostori-secanja/> (pristupljeno 13. oktobra 2019).
- Pejić, Bojana. 1999. “‘Tito’ or the Iconization of an Idea.” In *Novo čitanje ikone*, ed. Dejan Sretenović, 107–155. Beograd: Geopoetika.
- Pejić, Bojana. 2013. „Jugoslovenski spomenici: Umetnost i retorika moći.“ U *Monumenti – promenljivo lice sećanja*, ur: Daniel Brumund & Christian Pfeifer, 10–13. Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst (forumZDF).
- Puškar, Vojislav. 2008. *Priče varoških ulica*. Novi Sad: Prometej.
- Radović, Srđan. 2013. *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Radović, Srđan. 2017. „Identiteti i pamćenje u javnom prostoru: odonomastika Novog Sada od austrougarskog do jugoslovenskog grada.“ U *Kultura sećanja na Vojvodanskom prostoru*, ur. Momir Samardžić, 201–220. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Salatić, V. Dušan. 2010. *Krstovi Novog Sada i Petrovaradina*. Novi Sad: Prometej.
- Salatić, V. Dušan. 2013. *Novosadske kapele*. Novi Sad: Prometej.
- Schrader, Lutz. 2013. „Spomenici i politika identiteta na zapadnom Balkanu.“ U *Monumenti – promenljivo lice sećanja*, ur: Daniel Brumund & Christian Pfeifer, 6–9. Beograd: Forum Ziviler Friedensdienst (forumZDF).

Интернет извори

Kultura sećanja Novog Sada. www.kulturasecanja.com (pristupljeno 3. novembra 2019).

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020

Сара Николић

Институт за филозофију и друштвену теорију, Универзитет у Београду
sara.nikolic@instifdt.bg.ac.rs

Ања Вујовић

vuojovic.anja@gmail.com

Дражи заједништва: сензорни приступи просторним заједничким добрима*

Динамичност урбане средине заснива се на диверзитету места, политика и активности унутар њих и обликована је различитим актерима, друштвеним силама и реализацијом нових пракси, стварањем нових простора, путања и искустава. Управо су искуства та на чију вредност ћемо указати – на важност чула, сећања и живљених светова – у производњи друштвеног простора. Овај рад узима у обзир два урбана феномена која проширују теоријске домете концепта просторних заједничких добара – заједничке просторе унутар великих стамбених насеља и сквотиране просторе. У бити различити – инклузивни заједнички спољашњи простори насупрот опрезној затворености сквотираних објеката – ова два феномена отеловљују капацитет за друштвени ангажман, омогућујући практиковање заједништва. Узимајући у обзир динамичну природу просторних заједничких добара, сензорни приступи обећавају допринос њиховом разумевању. Да бисмо приказале ефемерност урбаних просторних заједничких добара и живљења искуства њихових случајних корисника, ослониле смо се на сензобиографске шетње, мапирање сензорног, заједничко извођење и елицитацију предмета, користећи грађу прикупљену у Београду и Познању. Сматрамо да постојеће знање о просторним заједничким добрима може бити проширено инкорпорирањем телесних и емотивних искустава, свакодневних пракси и личних успомена, често занемарених у друштвеној теорији.

Кључне речи: просторна заједничка добра, сензорна етнографија, сквотирање, самоуправљање, урбано становање

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179049 *Политике друштвеног памћења и националног идентитета: регионални и европски контекст* Института за филозофију и друштвену теорију Универзитета у Београду, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Овај рад представља допуњену и разрађену верзију излагања на панелу “Sensory Anthropology and New Urban Commons” у оквиру годишњег конгреса IUAES “World Solidarities”, одржаног у Познању у периоду од 27. до 31. августа 2019.

Commoning Stimuli: Sensory Approaches to Urban Commons

Urban environment is a diverse and dynamic one, made up of multiple places, policies and activities. Over time, different actors and societal forces shaped it, using novel practices and creating new spaces, trajectories and experiences. It is precisely experience which value we want to emphasize – the importance of senses, memories and life-worlds in production of social space. This paper elaborates on two urban phenomena, both of which contest the notion of commons and witness its changing nature and possibilities – community space that comprises large housing estates and urban squats. Different by nature – inclusive outdoor communal spaces as opposed to the wary exclusivity of closed squatted buildings - these two phenomena embody the capacity for social engagement, permitting the occurrence of practices of commoning. Considering the dynamic nature of these urban commons, sensory approaches promise a significant contribution to their understanding. In order to capture the ephemeral quality of urban commons and lived experiences of its wayfarers, we rely on sensobiographic walking, sensory mapping, collaborative performing, and object elicitation, using research data collected in Belgrade and Poznań. This way, we suggest how existing knowledge on urban commons can be expanded by incorporating bodily and emotional experiences, everyday practices and personal memories, often neglected by social theory.

Key words: urban commons, sensory ethnography, squatting, self-management, large housing estates

У оквиру овог рада покушаћемо да, на основу етнографских вињета прикупљених током два одвојена и наизглед различита теренска истраживања, укажемо на значај и хеуристички потенцијал сензорне етнографије у урбаној антропологији и, прецизније, у проучавању и разумевању просторних заједничких добара. У том смислу, овај рад своје емпиријско упориште проналази у анализи феномена и пракси сквотирања, на примеру колектива *Квака 22* из Београда, и у анализи просторних искустава и пракси становника великих стамбених насеља (*large housing estates*, енг.) у пољском граду Познању. Сва етнографска грађа анализирана у овом раду прикупљана је у периоду од јануара до јула 2018. године.

Сматрамо да се разматрањем ова два урбана феномена – заједничких простора унутар великих стамбених насеља и сквотираних простора¹ – могу проширити теоријски донети концепта просторних заједничких добара (*urban commons*, енг.). Поред тога, феноменолошки, сензорни етнографски приступ овим феноменима омогућава истраживачку отвореност, која заједно са критичком (ауто)рефлексивношћу пружа непроцењиве увиде у културни живот и истраживачки процес којим се у њега покушава проникнути (Drysdale & Wong 2019). На тај начин стечена критичка рефлексивност требало би да се прошири и на епистемолошке аспекте истраживања – „рефлексивну дискусију о сензорним етнографским праксама које процесе производње знања чине отвореним и транспарентним“ (Drysdale & Wong 2019, 1).

¹ Термином *сквотирање* означава се „заузимање имовине и њено коришћење без претходног овлашћења власника“ (Cattaneo & Martinez 2014, 8).

Концептуална одређења

У циљу потпунијег разумевања и темељније аргументације у прилог сензорних приступа унутар урбане антропологије, неопходно је на самом почетку разјаснити пар основних теоријских концепата на којима је утемељен предмет нашег истраживачког интересовања – (урбано) самоуправљање и просторна заједничка добра.

Самоуправљање

Концепт самоуправљања јавља се већ у деветнаестом веку, искрсавајући на више локација и у различитим контекстима, преламајући се кроз призму „утопијског социјализма“, „анархо-синдикализма“, грађанске револуције у Шпанији, Париске комуне и радничких протеста у Сједињеним Америчким Државама, обухватајући како урбана, тако и рурална подручја. У својој основи, самоуправљање се темељи на организацији посла и другим праксама у индивидуалној радној јединици, економском сектору, или пак целој територијалној јединици која подразумева одређен ниво контроле над условима рада и активно учешће у процесу одлучивања (Bayat 1991). Међутим, у односу на контекст настанка, самоуправљање ће имати различите полазне тачке – од либертаријанског карактера Шпанске револуције до југословенског приступа који је комбиновао државно власништво и профит, радничко управљање, али и тржишне односе (Bešlin 2014; Dolgoff 1974; Horvat, Marković & Supek 1975), показујући потребу за сталним редефинисањем термина, у складу са трансформацијом његових друштвених, политичких и економских околности. Док се развој концепта самоуправљања и повезаних пракси у већини случајева сводио на контекст алтернативног деловања, у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (у даљем тексту Југославији) самоуправљање наступа као државни пројекат и један од доминантних аспеката идеологије „трећег пута“, настале након сукоба са Совјетским Савезом. Сходно томе, овај појам се поставља као „друштвено-политичка основа социјалистичке демократије, а уједно и форма одумирања државе и власти [...] преко деатизације средстава одлучивања на свим нивоима власти“ (Imširović 1991, 116).

У условима југословенске масовне стамбене изградње, партиципација је – као један од значајних елемената самоуправног система – изостајала на нивоу укључивања крајњих корисника у процес урбанистичког и архитектонског пројектовања. У таквим оквирима, коначни резултат морао је, тврди Кушић, „својом делимичном отвореношћу омогућити присвајање“ (Кушић 2014, 45). Међутим, иако идеал партиципативног, самоуправног пројектовања никада у потпуности није остварен, оно делимично опстаје у самоорганизованим праксама, заједничким иницијативама на нивоу стамбене јединице или насеља, односно присвајањем урбаног простора.

За теренска истраживања, сумирана у оквиру овог текста, контекст префигуративних или алтер-активистичких покрета поседује нарочит значај, будући да се њиме истичу различите форме самоуправљања и самооргани-

зовања као „начини критиковања постојећих форми организације, који показују да постоје друге могућности за управљање радним местима и просторима уопште [...], служећи и као облици ‘пропаганде дела’ и директне акције“ (Shukaitis 2009, 125). Од шездесетих година двадесетог века, друштвени покрети су указивали на другачије значење појмова организације и стратегије, истичући процесуални карактер деловања и рада и доводећи у питање нужност постојања хијерархије коју су претходни приступи неговали. У префигуративним покретима, фокус се са радничке партиципације, како примећује Маријана Макелберг (Maeckelbergh 2014), помера на хоризонталност, са циљем остваривања друштвене организације без успостављања хијерархије:

„Уместо покушаја проглашавања, односно стварања једнакости посредством централизованог ауторитета, који би требало да управља људима, покрети који практикују хоризонталност се заснивају на [...] континуираном преиспитивању неједнакости у свакој фази процеса одлучивања.“ (Maeckelbergh 2014, 10).

Ако је хоризонталност, дакле, истовремено и вредност и пракса префигуративног деловања, самоуправљање постаје заједничко управљање, чије мноштво и разноликост алтернативних стратегија мењају униформно делање ка једном циљу, при чему се, на лењинистичко-консеквенцијалистички начин, праксе „вреднују према томе да ли помажу револуционарном циљу или га пак подривају“ (Franks 2003, 20), дајући појму самоуправљања конотацију трајућег, динамичног, чак и свакодневног. На тај начин, префигуративне политике бришу границе између категорија као што су „борба у садашњости и циљ у будућности [...], удружујући борбу и циљ, те реално и идеално, у овом тренутку“ (Maeckelbergh 2014, 4).

Просторна заједничка добра

Просторна заједничка добра, популарно називана и „комонсима“² (*commons*, енг.), датирају из периода феудализма када су (у енглеском језику) означавала заједничку својину или, прецизније, заједничку земљу (*common land*, енг.). Међутим, у савременом контексту овај се термин најчешће користи у значењу превазилажења дихотомије између два доминантна типа својине – приватне и јавне (Federici & Caffentzis 2014). Иако је посебност заједничке својине у односу на приватну већ на први поглед јасна, за разлику од јавне, заједничка својина подразумева да заједница сама управља ресурсима којима располаже, без посредства државе или тржишта.

Појам *заједничкиог добра* – нарочито уколико говоримо о географском и културном простору Југославије – несумњиво асоцира на појам *друштвене својине*. Међутим, према Едварду Кардељу, једном од главних

² За употребу термина у академском дискурсу, погледати Коковић, Јовић & Бабић 2018, 939–959. За употребу термина у активистичком дискурсу, погледати *Komonifikacija 2020* и *Zajedničko.org 2020*.

твораца идеологије радничког самоуправљања у Југославији и најгласнијих заговорника деетатизације и демократизације југословенског друштва, неопходно је са опрезом приступити поређењу феудалних облика колективне својине и „копија старих и чак преживелих облика друштвеног живота на које оне можда личе“ (Marks 1949, према Kardelj 1973, 9), какви су на овим просторима, примера ради, били комуни у Црној Гори (Cirić-Bogetić 1966) или утрине (Miloradov et al. 2009, 178) у Србији. Кардељ сматра да је највећа опасност оваквих поједностављених поређења у томе што се на тај начин друштвена својина „тумачи као статичан однос човека према стварима, а не као однос међу људима, то јест производни и друштвено-економски однос“ (Kardelj 1973, 9).

Иако се појмови друштвене својине и заједничког добра не могу у потпуности изједначити, ове критике подстакле су нас на потрагу за флексибилном и човекоцентричном дефиницијом просторних заједничких добара. Сходно томе, дефиниција коју је у књизи *Common Space: The City as Commons* понудио Ставрос Ставридес (Stavrides 2016) послужиће за даље разумевање и анализу свакодневних, заједничких пракси, како унутар сквотираних објеката, тако и унутар стамбених блокова. Ставридес заједнички простор дефинише као „сет просторних односа произведених практиковањем заједништва“ (*practice of commoning*, енг.), чиме се „ствара облик друштвеног живота, облик живота-у-заједништву“ (Stavrides 2016, 2). Оваквом дефиницијом Ставридес нагласак помера са типа својинских односа и ауторитета ка друштвеним праксама којима се одређени (градски) простор претвара у заједничко добро.

Методологија истраживања

Сензорну етнографију као методологију не би требало мешати са, примера ради, проучавањем људских чула у неуронауци, психологији и медицини. „Чулна револуција“ у друштвеним наукама – заслужна за чињеницу да чулно данас проучавају историчари, социолози, антрополози, географи и теоретичари књижевности – утемељена је на премиси „да је сензором друштвена конструкција“ (Howes 2006, 114). Ту премису потврђује и све већи број стручних радова, који указују на то да се појам чулности, као и чулна искуства различито разумеју у различитим културама и историјским епохама (Howes 2014). Примарни циљ истраживања у сензорној етнографији нису, дакле, сама чула већ концептуализација (чулних) искустава.³ Пишући сензорну етнографију, чулне односно сензорне диспозиције колажирамо са осталом грађом, на тај начин сугеришући да чулна искуства окружују сам

³ Иако то прекорачује домете и циљеве овог рада, важно је напоменути да су се истраживачке технике из домена сензорне етнографије показале као погодне за истраживање у контексту у коме истраживачи и испитаници не говоре истим матерњим језиком нити им је познавање другог, страног језика на истом нивоу, будући да се не фокусирају преваходно на језичку артикулацију. Из истог разлога могу бити погодне и за разумевање деље перспективе (в. Sanderud 2018, 1–12).

предмет истраживања, да га прожимају и надопуњују. На тај начин спроведена су и два истраживања на чијим се налазима темељи овај текст.⁴

Теренско истраживање са колективом *Квака 22*⁵ спроведено је између јануара и априла 2018. године. Колектив настаје 2015. године, када група уметника напушта колектив *Inex Film* и улази у простор у Рузвелтовој улици, који је некада био намењен оркестру Југословенске народне армије (ЈНА). Овај троспратни објекат тада бива уређен и претворен у алтернативни уметнички центар, чији су главни циљеви културна ревитализација, подршка и умрежавање уметничке сцене, али и стварање самоодрживог модела функционисања. Од децембра 2015. године, у овом простору се одржавају изложбе, концерти, пројекције филмова, предавања, радионице, али и више хуманитарних акција.

Првобитно замишљено као подухват у домену визуелне антропологије и рада попут Мејпл Разиног мултимедијалног пројекта “Bastards of Utopia” (Rasza 2015; Naumović 2017), истраживање се базирало на примени визуелног документовања, посматрања са учествовањем и интервјуа, комбинујући феноменолошки приступ сквотирању и његовом односу према јавним и културним политикама, односно на проучавању самог искуства и микро-пракси које одликују сквотерске колективе, упоредо са значењима које оне имају за заједницу у којој се одвијају и правац у ком се крећу као културне и политичке стратегије. Сквотови су посматрани као „пејзажи“ (Ingold 2000), а заједничке активности (попут сређивања простора, наменске поделе просторија, организације догађаја и учествовања у њима) схватају се као произвођачи телесног, радног и уметничког искуства који обликују „саморазумевање“ колектива (Rogers 1999, 311).

Друго истраживање на чијим се резултатима темељи овај рад јесте теренско истраживање у великим стамбеним насељима у источном делу Познања, реализовано у периоду од маја до јула 2018. године, на територији четири насеља (*osiedle*, пољ.): насеље Чеха (*osiedle Czeha*, пољ.), насеље Леха (*osiedle Lecha*, пољ.), насеље Руса (*osiedle Rusa*, пољ.) и насеље Белог орла (*osiedle Orla Bialego*, пољ.).⁶ Ова насеља, којима и даље руководи Стамбена задруга „Омладинско насеље“ (*Spółdzielnia mieszkaniowa Osiedle Młodych*, пољ.), грађена су у периоду од 1975. до 1993. године у стилу социјалистичког модернизма.⁷

⁴ За детаљније упознавање са литературом и конкретним техникама у оквиру сензорне етнографије, в. енциклопедијски чланак Drysdale & Wong 2019.

⁵ Квака 22 је невладино, непрофитно удружење грађана које делује у сквотованом објекту у власништву Министарства одбране. Историјат колектива доступан је на: <https://kvaka.22.com/>.

⁶ За извештај са овог тромесечног истраживања, као и неке од резултата, в. Vučinić-Nešković 2018, 1231–1233; Nikolić 2019a, 51–64; Nikolić 2019, 281–302.

⁷ Ово истраживање живота у социјалистичким модерностичким насељима у посттранзиционо доба примењује компаративну методу. На овај начин стечена компаративна перспектива ће у даљем раду једне од ауторки бити коришћена као надградња истражи-

Током овог тромесечног периода интервјуисано је седморо информаната, коришћењем модела налик сензобиографским шетњама.⁸ Основна разлика у односу на сензобиографске шетње, које се спроводе у оквиру SENSOTRA пројекта⁹, огледа се у томе што су, уместо парова информаната различите животне доби, познањски информанти са истраживачицом насамом шетали насељима у којима станују, и што се, у недостатку *GoPro* камере¹⁰, визуелна грађа прикупља дигиталним фотоапаратом. Чврсто усидрена у феноменолошке приступе етнографског истраживања, ова техника заснована је на свакодневној пракси – кретању. Шетајући са испитаницима просторима у којима они проводе слободно време, омеђеним невидљивим границама онога што доживљавају као „домаћу територију“ (*domestic teritory*, енг.), радознано их посматрајући док с поносом преузимају улогу туристичког водича кроз „познањску спаваоницу“¹¹, или их опрезно пратећи стазама којима ређе иду, истраживачице су сакупиле богату етнографску грађу – интервјуе снимљене у покрету (*walk-along interviews*); звучне записе свеприсутних звукова (трамвајска бука, штимовање клавира, струјање ветра, звук авиона, дечји хор, сирена амбулантних кола итд.); фотографије; сликовите и детаљне описе олфакторних сензација (мириси хмеља из фабрике пива, канализације, пржене рибе петком, труле земље на градилишту итд.). Током тих седам интервјуа информантима су постављана унапред утврђена али и *ad-hoc* питања, у циљу испитивања искустава, интерпретација и разумевања „просторних пракси“ (Carpiano 2008, 264), али и односа са осталим члановима заједнице.

Следеће етнографске вињете могу илустровати ушливе чулних сензација на формирање заједничког искуства:

Квака 22

1. Албум „Квака 22“

„Обишла сам изложбу и усликала је, а онда сам се попела горе.
Улазим на први спрат и затичем га готово празног. За шанком су

вачког искуства, значајна не само за спровођење теренског истраживања већ и за интерпретацију етнографске грађе у дисертацији на тему урбаног становања и просторних заједничких добара у новобеоградским блоковима.

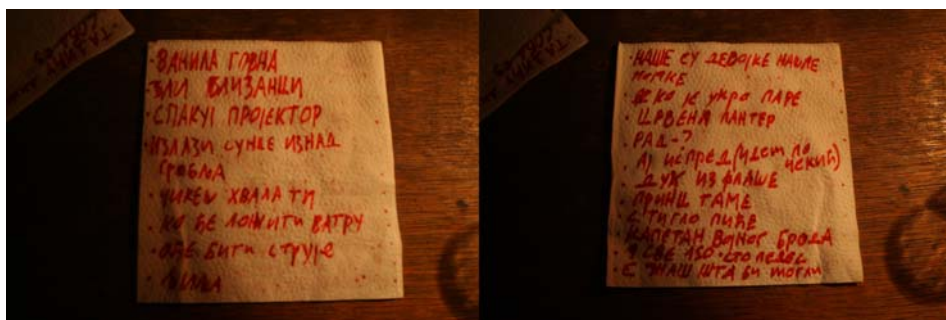
⁸ Сензобиографска шетња је етнографска истраживачка техника која пружа могућност истраживања богатог, отеловљеног и контекстуално специфичног сензорног памћења и искуства. Ову технику развила је финска етномузиколошкиња Хелми Јарвилуома-Макела (*Helmi Järviluoma-Mäkelä*) за потребе SENSOTRA пројекта.

⁹ Пројекат Европског истраживачког савета о сензорним трансформацијама у Европи од 1950. до 2020. Више о пројекту на: <https://www3.uef.fi/en/web/sensotra/home>.

¹⁰ *GoPro* камера је акциона камера произвођача *GoPro, Inc.*, осмишљена ради верног приказивања активности, попут екстремних спортова.

¹¹ Цитат преузет из интервјуа са Пјотром С. Испитаник реферише на уобичајену критику модернистичких, префабрикованих стамбених насеља, грађених у земљама Источног блока након Другог светског рата.

Пера, Никола и Емилија. ‘Записуј ти’, говори Никола Петру, ‘лепо онако’. Пера се смеје и отвара дебели црвени маркер, а онда креће да записује речи по салвети. Кажу ми да хоће да направе албум Квака 22. ‘Све ствари које чине Кваку, знаш’, каже Никола. Гледају око себе и почињу са списком. На почетку, ту су ‘ванила говна’, изузетно смрдљиви миришљави штапићи. Размишљају мало и дописују ‘зли близанци’, мислећи на слику близнакиња из филма *Исијавање*, једну од првих која је настала у Кваки. Затим питање које сам и ја чула више пута, ‘Ко ће да спакује пројектор?’; и, моја омиљена, Горанова изјава: ‘Треба видети то кад излази сунце изнад гробља’. Наслови се нижу, од будуће љубавне песме комшиници Љиљи, назване само ‘Љиља’; преко ‘Наше су девојке нашле момке’, њиховог омиљеног наслова, и песме која се до даљњег зове само ‘Рад’. Смејем се са њима и предлажем понешто, тестирајући своје познавање колектива и Кваке.

Илустрација 1. Албум „Квака 22“; снимила: Ања Вујовић, 2018.

Следећи пут када се овај ‘албум’ помиње је током интервјуа са Николом. ‘Знаш да сам већ направио две песме?’ каже ми. Изненађена сам, нисам очекивала да је то отишло даље од забавне идеје. ‘Хоћеш да чујеш једну?’ Никола узима гитару, а онда ми изводи песму ‘Чикеш, хвала ти’, посвећену пријатељици и бившој чланици колектива Inex Filma, која је дала колективу у Кваки неке своје комаде намештаја и апарате.

‘Добили смо микроталасну, један тепих, два стола

Хвала ти, Чикеш х4

Било је још топло, било је лето

Позвала си нас и ми смо дошли

Твоја мајка дала нам је да једемо, да пијемо

Дала нам је једна колица

Рекла је: У њима сам носила намирнице по Америци

Америци

Те ноћи смо седели и мислили како би нам било тамо живети

Како би се зезали, таласима дивили,
Како би волели.’¹²

2. Петрова окупација простора

Петар: „Ја сам рекао: ‘Ја! Овде! Остајем!’ И онда сам се ја ту нешто мувао месец дана тамо-вамо, нешто сам као ту помагао, фарбао неке столове, цимао их за собу, и они су рекли ‘направићемо састанак, направићемо састанак’. Тај састанак никад није био ту и онда сам дошао и разбио овај зид и онда је било ‘Аааа супер, може може’.”¹³

3. Подела посла

Петар: „То је компликовано, та расподела ствари, то смо сви мало тврдоглави, тако да се временом створио мало неки – мало нека нефер подела на све. Није ствар у томе ко ради и ко шта ради, него је ствар у том неком осећају ко има већу моћ, то баш не функционише овде. Бар ја мислим да не би требало да постоји, а постоји.“

Како мислиш да неко изражава своју моћ овде?

Петар: „Најгласније прича и баца ствари“.¹⁴

Појединачни и колективни ангажман у Омладинском насељу

1. Насеље Леха

Пјотр: „То пољанче, каже, једина је свежа тачка у целој овој бетонској цунгли и поред њега пролази свако вече када трчи, у жељи да удахне свеж, хладан ваздух. Судаћи по зеленилу тих пар квадрата траве, рекло би се да испод протиче нека подземна вода. На сам помен речи *подземно*, као да сам му дала идеју. На следећој великој раскрсници спустисмо се у подземни пролаз. Помислих како је чудно што нема уличних свирача и продаваца, нема графита ни огласа за камагру и посету Острогу, нема просјака са неухрањеним псима и уснулим бебама, нема, заправо, ничега. Из носталгије за бруталним пејзажом на који бејаш навикла прену ме његов стидљиви осмех. Ходали смо ка празном белом зиду осветљеном треперавом флуоресцентном сијалицом. Сав усхићен, усправио се и усилио озбиљан израз лица. Све у његовом држању указивало је на то да је спреман да изјави нешто важно. Проверих збуњено да ли је диктафон укључен све ово

¹² Преузето из теренских белешака разговора са члановима колектива Квака 22, фебруара 2018. и интервјуа са испитаницима, априла 2018.

¹³ Преузето из интервјуа са Петром Алексићем из колектива Квака 22, април 2018.

¹⁴ *Ibid.*

време. [...] ‘Знаш ону трамвајску станицу код парка на којој си сишла кад си долазила, *osledie Tysiaclecia*? И ја сам увек ишао туда, иако ми је ова станица подједнако удаљена од куће, ако не и ближа, и исти превози стају на обе. А знаш ли зашто сам увек избегавао ову станицу? Зато што смрди. И не само да смрди на пијану пишаћу и мачке, него су на овом зиду били исцртани неки келтски крстови, свастике и исписани неки неонаци слогани. Ужас! И један дан сам помислио како је баш глупо да је она станица сређена и лепа, мислим јесте мало новија али није то разлог. Помислио сам да није фер да увек идем истим путем, јер се јебено плашим да сиђем у овај пролаз. А пролаз је празан! Сви га избегавамо, а није он крив, само смрди и има ужасан укус за уметност (смех).’ [...] У том тренутку плафон над нама је завибрирао и зачуло се звоно трамваја. Диктафон се није изборио са позадинским шумом, а ја сам се загледала у људе који су из зеленог сунчаног света спустили у наш, неонски. [...] ‘И онда сам једног дана дошао на идеју да исправим ту неправду према овој станици. Сад ћеш се смејати, али прво сам писао писмо градоначелнику. Знаш, ми овде имамо релативно океј, леволибералну градску управу и помислио сам да би било лепо да га обавестим шта ћу да урадим, за случај да наиђе полиција или да ме неко пита шта то радим или шта знам. У сваком случају, купио сам канту беле боје и ваљак, обоу неке старе цимерове патике, и једно вече прекречио та наци срања. Не можеш да верујеш колико сам се добро осећао док сам гледао како то нестаје под слојевима чисте беле боје, како сам на крају био поносан на те умазане руке, а иначе сам доста смотан за ту врсту послова. А најбоље од свега било је сутрадан напокон слободно, мислим кроз нос, разумеш, удахнути тај мирис чисте фарбе који надјачавао пишаћу. Прошле године је општина као одредила један дан да то буде фестивал када можеш слободно да нацрташ графит, да ти не дође полиција, или да окречиш неки зид на улици само ако тиме уклањаш неонацистичке симболе. ОК, не мислим да сам ја то покренуо, градоначелник ми никад није ни одговорио на мејл (смејемо се обоје).’¹⁵ Уместо да похвалим овај племенити чин грађанске непослушности, у себи на сочном српском псујем глупу неонску сијалицу која у овом подруму не даје довољно светла да сликам бели зид на који је П. толико поносан. Ова епизода за сада остаје без доброг графичког прилога. Мораћу да запамтим то белило, треперење сијалице опасно по здравље епилептичара, бол у левом оку и мигрену која надолази, звоно трамваја, ехо његовог гласа, бат надолазећих корака, пријатну свежину подземља, неодређени устајали мирис градског ваздуха и чежњу за Зеленим Венцем.”¹⁶

¹⁵ Преузето из интервјуа са Пјотром (Piotr S., 21, *osledie Lecha*), снимљеним 24. маја 2018.

¹⁶ Преузето из теренског дневника Саре Николић, мај 2018.

Илустрација 2. Недовршени парк, Osiedle Orła Białego, Познањ, мај 2018;
снимила: Сара Николић

2. Насеље Белог орла

Ева: „Сада су ствари у месној заједници много боље. Али сећам се пре 10 година, комшија ме зове на састанак да дођем зато што немају кворум.“

Мислите ли да су људи сада више заинтересовани за партиципативне процесе?

Ева: „Пре годину дана имали смо проблем зато што... Овај парк је у времену пре рата био у власништву неколико породица које су ту имале сеоска имања, фарме, можда кромпир или неко поврће, не знам. Никако нису могли да се договоре како да ту земљу поделе, нема података о међама, ове воћке су можда биле границе имања, али можда су никле неке нове, а неке старе су посечене, ко зна. Градска власт је онда решила да откупи ту земљу од наследника и да нашој месној заједници на управљање. Онда смо се сви скупили на састанку тамо у школи и одлучили да кад добијемо ту земљу ту нећемо дати ништа да се гради, нема нових зграда! Може да се зида, на пример, спортски центар или нешто за јавну намену, али и о томе би инвеститор морао да обавести заједницу и да нам пројекат на гласање. Битно је да нико не може да дође и сагради грдосију од 25 спратова под твојим прозором. Сада када сами одлучујемо о свом комшилуку, сви долазе на састанке – охо, морамо да дођемо, можда се деси нешто лоше, види колико има празног простора између блокија

(*bloki*, пољ. жаргон, солитер). Долазили су прво да нуде нека решења, кажу само пар зграда, али не много високих, 3-4 спрата највише, али нема шансе да то прихватимо, јер то захтева нове прилазе за саобраћај, нова паркинг места, нову инфраструктуру, а све то науштрб зеленила. Људи сада долазе и одлучују заједно. Погледај, наш блок је кружног облика зато се и зове насеље белог орла, јер је у облику гнезда, круг је завршен, нема места за нове зграде. Кад те неко пита где је број седам, ти знаш да кажеш, нове зграде би само унеле конфузију у наш савршен круг (смех). И пошто нико неће да зида под нашим условима, одредили смо да ту буде парк. Сад чекамо паре. За сада су поставили расвету и једну стазу, људи и даље иду куда желе. Можда сада чекају неке нове документе а можда ће наставити после лета, кад није више толико топло. Можда су у питању и паре зато што праве већи парк, исто у општини Ратаје, између насеља *Żegrze* и *Piastowskie*. Све паре одлазе тамо, праве и фонтану, па ће овај мали морати да чека. Док чекамо, ходамо куд нам највише одговара, али то није довољно, мора боље да се одржава.¹⁷

Making sense of it

На таласу постмодернизма, готово истовремено са просторним заокретом (Radović 2016, 147; Timotijević 2018, 66), друштвене науке током деведесетих година 20. века снашао је и „телесни заокрет“ (Moore 2015; Witz 2000). Чврсто усидрен у феноменологији, овај заокрет „вратио је тело антропологији“ (Howes 2006, 121). Дејвид Ховс тврди да је управо из тог заокрета „поникла чулна револуција у антрополошком разумевању“ (Howes 2006, 121).

У тексту “An Urban Tour: The Sensory Sociality of Ethnographic Place-making” Сара Пинк (Pink 2008) износи идеју да су колаборативни етнографски методи, попут оних које смо и саме практиковале у овим истраживањима, истовремено праксе производње места (*placemaking practices*, енг.) и истраживачке алатке помоћу којих разумемо „како људи конституишу урбано окружење утеловљеним и имагинативним праксама и како се истраживачи навикавају на етнографска места и конституишу их“ (Pink 2008, 176).

„Овакав приступ нарочито је користан за анализу начина на који су свакодневне праксе, перформанси и машта уплетени у производњу како материјалних тако и сензорних реалности и феноменолошког ‘осећаја места’“ (Pink, 2008, 178).

Уважавање телесности и посматрање чулног бића као референтне тачке за проучавање одређених појава, пре него само једне од компоненти холистичког система, може се, у духу префигурације и самоуправљања, сматрати и хоризонталним приступом чулима. Децентрализација сензорне

¹⁷ Преузето из интервјуа са Евом (Ewa, 50, Osiedle Orła Białego), снимљеним 29. маја 2018.

хијерархије¹⁸ постаје вредност, али и пракса која нам приближава тренутке присутности у свакодневници. Фокусирање на сензорна и емотивна значења простора, али и на искуствене компоненте пракси сквотирања и самоорганизовања у стамбеним насељима указало нам је на потенцијални значај обogaћивања етаблираних метода, попут фотографисања, прављења видео и аудио-записа, фото-елицитације и вођења теренског дневника, приступима који би акценат стављали на сензорне, а често и емоционалне аспекте тих искустава. Стога су у постојећи теоријско-методолошки оквир додати поступци попут креирања мапи искуства и успомена које се ослањају на методе видео или урбане туре Саре Пинк и сензобиографске шетње; монтаже већ постојећег материјала; елицитације уметничких и личних предмета; заједничког креативног деловања истраживача са члановима колектива; елицитације помоћу архивских фотографија насеља, у циљу стварања онога што Тера Мјаланд назива „фотографским ситуацијама“ (Mjaaland 2009, 395). Истовремено са надградњом познатих визуелних техника и метода, током оба теренска истраживања долазило је и до непрестаног трагања за новим начинима мишљења, писања и говорења о сензорном искуству.

Посматрање начина организовања „лабораторија или експерименталних простора“ (Donaghey 2017, 14), који са разлогом носе епитет ефемерних, или се пак помињу у духу Лефеврових „експерименталних утопија“ (Lefevr 2008, 21), упутило нас је на потенцијал примене метода које истичу динамичност појава попут сквотова и заједничких спољашњих простора. Поред тога што илуструју ситуације са терена, које су умногоме допринеле нашем разумевању теме, вињете сведоче о значају који се придаје искуственом познавању простора и чулним доживљајима у наративима о просторним интервенцијама. Једну од ретких ноћи када имају простор само за себе, чланови колектива Квака 22 проводе евоцирајући успомене и причајући о сквотираном простору, наглашавајући притом сопствени емотивни и чулни доживљај. Осим физичких компоненти – галерије, терасе и атељеа – њихов доживљај простора чине и сензорне компоненте: „смрад“ миришљавих штапића, тежина преношења гајби пића на спрат, сећање на приказ сунца које излази изнад оближњег Новог гробља, на призоре појављивања војне полиције, или на светлост сијалице које означава повратак струје у зграду.

Сакупљање и представљање знања о овим физичким и друштвеним просторима за информанте је, као и за истраживачице, било базирано на густом опису тих простора, на активностима које се у њему одвијају и искуствима која га обликују и бивају изазвана заузврат. Дефинисати Кваку 22

¹⁸ Поред тога што се људска бића примарно ослањају на чуло вида, док знатно мање информација о свету прикупљају путем чула мириса или додир, с просветитељством и првим налазима модерне медицине чула су подељена на „рационална“, „механичка“, „објективна“ (вид и слух), и „субјективна“, „вештичија“, „женска“ (мирис, укус, додир). Ту арбитарну поделу преиспитују бројне савремене студије како из друштвено-хуманистичких тако и из природних и медицинских наука (в. Vacci & Melcher 2011; Henshaw 2014; Howes 2014; Majid 2018).

као сквот, алтернативни културно-уметнички центар, ноћни клуб или музеј – односно дефинисати унутрашње просторе стамбених насеља као комшилуке, јавне просторе или трећа места (Oldenburg 1991; Jeffers et al. 2009) значи дефинисати их као *пејзаже*.

„Место дугује своју особеност искуствима које пружа онима који на њему бораве – призорима, звуковима и мирисима који конституишу његов амбијент. Та искуства заузврат зависе од врсте активности у које се становници места упуштају. Управо из ове повезаности људског ангажмана и околине у служби пребивања, сваки простор црпи своје јединствено значење. Тако, док се код места, значења приписују околини, у случају пејзажа, она се преузимају из њега“ (Ingold 2000, 192).

Уважавање простора и чулности нам је помогло да сагледамо промене односа у заједницама. Кризе и међусобни проблеми, досада, радост, али и односи моћи, често су резултирали одваљеним вратима ладице, исцртаним шанком или свеже окреченим зидом. Као што вињете показују, просторне интервенције чине значајан део организовања, односно самоуправљања, дајући нову димензију овом термину. Одлуке се бране „најгласнијим причањем и бацањем ствари“, рушење зида служи као замена за састанак и иницијацију у колектив, а мануелни рад служи као мерило бриге за место и за заједницу, и као начин легитимизације сопствене улоге.

Међутим, било да говоримо о новим модалитетима урбаног самоуправљања или, користимо формулације сличног значења, прихватљивије доминантном, неолибералном дискурсу, попут *грађанске партиципације*, сведоци смо различитих нивоа практиковања заједништва којима се друштвени простор присваја и враћа заједници на управљање, коришћење, али и одржавање. Док су у модернистичком архитектонском жаргону називани „шупљинама“ (*cavities*, енг.), у очима инвеститора и града-предузетника (Gulin Zrnić & Vranić 2015) схваћени су као пословне прилике, у савременој антрополошкој перцепцији наизглед празни и неискоришћени простори постају слободни, отворени, зелени, јавни простори и друштвене пунине просторних празнина (Gulin Zrnić & Vranić 2015, 133). Овакво разумевање простора, празног садржајима али богатог значењима и праксама, огледа се и у колективним напорима становника насеља Белог орла у Познању да сачувају своју „ливаду“ од утицаја неолибералних стамбених политика. У антрополошком разумевању, ови недовршени, комбиновани простори пружају плодно тле за конституисање микрозаједница, те за настајање најразличитијих просторних и колективних пракси, какве се у овом насељу однедавно јављају.¹⁹ Међутим, када људи заузимају, одржавају или бране простор,

¹⁹ На другом крају Европе, у тренутку писања овог текста сведочимо сличном примеру комшијског самоорганизовања, ангажмана и солидарности – становници и становнице звездарских солитера боре се за очување „пољанчета“ на углу улица Ђока Војовића и Чингријине. Иницијатива Сачувајмо зелену Звездару основана је у септембру 2019. године као реакција на Нацрт плана детаљне регулације подручја уз улице Димитрија Туцовића и

њихове акције не произлазе (само) из политичких опредељења, идеолошких уверења или теоријске литературе, већ се темеље и граде на конкретним компонентама и доживљајима простора и пејзажа.

Завршна разматрања

Основна идеја овог текста била је да илуструјемо на који начин постојећа знања и приступи просторним заједничким добрима унутар урбане антропологије могу бити проширена укључивањем телесних и емоционалних искустава, свакодневних пракси и личних успомена, које су у друштвеној теорији често занемариване и сматране исувише субјективним, па чак и фриволним. На основу прикупљене грађе и претходно представљених ситуација са терена, као и релевантне литературе, представљене детаљније у методологији рада, сматрамо да увођење сећања, личних утисака, успомена и проживљених или запамћених чулних сензација досеже много даље од истраживачке радозналости и методолошког експеримента, као и да поновно преиспитивање категорије простора, рада и стварања обогаћује категорије уметничког, политичког, активистичког и грађанског деловања.

Чулне компоненте доживљаја простора – иако субјективне – као и одређене успомене или предања о местима, заправо су дељене унутар заједнице, повезују појединце који иначе нису у контакту или немају очигледне начине или мотиве за удружено деловање. Ефекти ове врсте интересубјективности највидљивији су у блиско повезаним заједницама (*close-knit community*, енг.), попут сквотерских колектива, у којима заједнички напори и дељени живљени светови (Frykman & Gilje 2003) повезују људе, а некада утичу и на одлазак појединаца из колектива. Слична се, међутим, интересубјективност јавља и у разуђенијим заједницама (*loose-knit community*, енг.), какве су суседства, односно блокови у великим стамбеним насељима. Управо путем дељених искустава пријатности или непријатности, због изложености смраду канализације или мирису свеже покошене траве, који код станара оваквих насеља евоцирају успомене на пролећне распусте, јављају се позиви на заједничке акције пролећног чишћења или озелењавања.

Додата вредност сензорних и сензобиографских приступа, на коју смо такође у оквиру овог текста желели да укажемо, јесте да су они погодни не само за проучавање перцепције, успомена и корелације између биографије и

Чингријине, у делу од Батутове улице до комплекса основне школе „Марије Бурсаћ“, којим је предвиђено сужавање тротоара, уништавање зеленила и потенцијално рушење једнопородичних стамбених објеката у циљу изградње унутрашњег магистралног прстена у овом делу града (в. Sačuvajmo zelenu Zvezdaru 2019).

То, свакако, није једини пример самоорганизоване одбране наизглед занемарених и недовољно искоришћених јавних површина у урбаном окружењу, од бетонизације до изградње садржаја који у обзир не узимају потребе примарних корисника простора. Током лета 2019. године на Бановом Брду станари зграде у Пожешкој 158–160, заједно са комшијама, стали су у одбрану зелене површине (види: Ostojić 2019).

места, већ и за истраживање алтернативних модела политичког организовања и управљања просторним ресурсима. Значај оваквог приступа огледа се и у његовом готово неформалном, дијалошком карактеру и у инклузивности самог истраживачког процеса. Употребом оваквих метода, нагласак се помера на делатни потенцијал (*agency*, енг.) самих актера. Уместо да испитанике проматрамо као пасивне субјекте својих истраживања, доживљавамо их у улози (са)учесника у истраживању, што се, поред етичког нивоа, може позитивно одразити и на богатство и веродостојност добијене грађе.

Упркос литератури, која је, као што показује Луи Волонт (Volont 2019), дуго означавала просторна заједничка добра као крхке, нестабилне и често лиминалне појаве, примена приступа који препознају и наглашавају њихову динамичност помогла нам је да их додатно контекстуализујемо и досегнемо дубљи и вишеслојнији ниво разумевања. У контексту проучавања просторних заједничких добара, примена сензорне етнографије открива нам феноменолошку димензију интересубјективности. Управо мирис, додир и звук дају облик просторним заједничким добрима, омогућујући нам да их, уместо као ефемерне, прикажемо као процесе који трају, процесе подстицане и обнављане разменом искустава и сарадњом. Увиђајући значај чулног искуства, обogaћујемо разумевање политичког деловања и самог појма политичности.

Литература

- Vacci, Francesca & David Melcher, eds. 2011. *Art & the Senses*. Oxford: Oxford University Press.
- Bayat, Asef. 1991. *Work, Politics, and Power: An International Perspective on Workers' Control and Self-Management*. New York: Monthly Review Press.
- Bešlin, Milivoj. 2014. „Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972: između ‘revolutionarnog kursa’ i reformskih težnji.“ Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Carpiano, Richard M. 2008. “Come Take a Walk with Me: The ‘Go-Along’ Interview as a Novel Method for Studying the Implications of Place for Health and Well-being.” *Health & Place* 15: 263–272.
DOI: 10.1016/j.healthplace.2008.05.003.
- Cattaneo, Claudio & Miguel Angel Martínez, eds. 2014. *The Squatters' Movement in Europe. Commons and Autonomy as Alternatives to Capitalism*. London: Pluto Press.
- Ćirić-Bogetić, Ljubinka. 1966. *Komunice u Crnoj Gori*. Titograd: Istorijski institut.
- Dolgoft, Sam, ed. 1974. *The Anarchist Collectives: Workers' Self-Management in the Spanish Revolution, 1936–1939*. New York: Free Life Editions.

- Donaghey, Jim. 2017. "Punk and Anarchist Squats in Poland." *Trespass Journal* 1: 4–35.
- Drysdale, Kerryn & Karen-Anne Wong. 2019. "Sensory Ethnography." SAGE Encyclopaedia entry – Chapter 'Sensory Ethnography'
https://www.researchgate.net/publication/331950440_SAGE_Encyclopaedia_entry-Chapter_%27Sensory_Ethnography%27_Chapter_Sensory_Ethnography (pristupljeno 21. novembra 2011).
- Federici, Sylvia & George Caffentzis. 2014. "Commons Against and Beyond Capitalism." *Community Development Journal* 49: 92–105.
DOI:10.1093/cdj/bsu006
- Franks, Benjamin. 2003. "The Direct Action Ethic from 59 Upwards." *Anarchist Studies* 11(1): 13–41.
- Frykman, Jonas & Nils Gilje. 2003. "Being There: An Introduction." In *Being There: New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*, eds. Jonas Frykman & Nils Gilje, 7–52. Lund: Nordic Academic Press.
- Gulin Zrnić, Valentina & Dubravka Vranić. 2015. „'Praznine' Novog Zagreba: sukob modernističkog urbanističkog naslijeđa i suvremenih prostornih praksi.“ U *Prostorne i razvojne mogućnosti kulturnog naslijeđa*, prir. Mladen Obad Šćitaroci, 132–137. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet.
- Henshaw, Victoria. 2014. *Urban Smellscapes. Understanding and Designing City Smell Environments*. New York: Routledge.
- Horvat, Branko, Mihailo Marković & Rudi Supek, eds. 1975. *Self-governing Socialism*, vol. 2. New York: International Arts and Sciences Press.
- Howes, David. 2006. "Charting the Sensorial Revolution." Review of the Sensible Flesh: On Touch in Early Modern Culture, by Elizabeth D. Harvey; Science in the Age of Sensibility: The Sentimental Empiricists of the French Enlightenment, by Jessica Riskin; La mesure des sens: les anthropologues et le corps humain au XIXe siècle, by Nélia Dias; Culture and the Senses: Bodily Ways of Knowing in an African Community, by Kathryn Linn Geurts; Appetites: Food and Sex in Post-Socialist China, by Judith Farquhar and Inside Clubbing: Sensual Experiments in the Art of Being Human, by Phil Jackson. *Senses and Society* 1(1): 113–128.
- Howes, David, ed. 2014. *A Cultural History of the Senses in the Modern Age 1920–2000*. London and New York: Bloomsbury.
- Imširović, Jelka. 1991. *From Stalinism to Self-Management Nationalism*. Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju.
- Ingold, Tim. 2000. *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London, New York: Routledge.

- Jeffers, Leo W., Cheryl C. Bracken, Guowei Jian & Mary F. Casey. 2009. “The Impact of Third Places on Community Quality of Life.” *Applied Research in the Quality of Life* 4(4): 333–345.
- Kardelj, Edvard. 1973. *Samoupravljanje i društvena svojina*. Beograd: BIGZ.
- Kočović, Milica, Elena Jovičić & Jasna Babić. 2018. „Izazovi i alternative za postizanje održivog razvoja zaštićenih područja i komonsa u Srbiji oslonjeni na finansijsku analizu i upravljačke opcije“. *Теме: часопис за друштвену теорију и праксу* XLII(3): 939–959. DOI: 10.22190/TEME1803939K.
- Kušić, Aleksandar. 2014. „Promena urbanističko-arhitektonske paradigme na primeru beogradskih stambenih naselja: period jugoslovenskog kasnog socijalizma (1965–1991).“ Doktorska disertacija, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Lefevr, Anri. 2008. „Pravo na grad.“ U *Operacija: Grad. Priručnik za život u neoliberalnoj stvarnosti*, ur. Leonardo Kovačević, Tomislav Medak, Petar Milat, Marko Sančanin, Tonči Valentić & Vesna Vuković, 16–29. Zagreb: Savez za centar za nezavisnu kulturu i mlade, Multimedijalni institut, Platforma 9,81 – Institut za istraživanja u arhitekturi, BLOK – Lokalna baza za osvežavanje kulture & SU Klubtura / Clubture.
- Maeckelbergh, Marianne. 2014. “Doing is Believing: Prefiguration as Strategic Practice in the Alterglobalization Movement.” *Social Movement Studies: Journal of Social, Cultural and Political Protest* 10 (1): 1–20. DOI: 10.1080/14742837.2011.545223.
- Majid, Asifa. 2018. “Differential coding of perception in the world’s languages.” *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 115 (45): 11369–11376. DOI: 10.1073/pnas.1720419115.
- Miloradov, Dejan. 2009. Odrednica „Utrine.“ U *Rečnik srpskih govora Vojvodine*, sv. 9, T-F, prir. Dejan Miloradov, Katarina Sunajko, Ivana Čelić & Dragoljub Petrović, 178. Novi Sad: Matica Srpska.
- Mjaaland, Thera. 2009. “Evocative Encounters: An Exploration of Artistic Practice as a Visual Research Method.” *Visual Anthropology* 22: 393–411. DOI: 10.1080/08949460801986145.
- Moore, Phoebe. 2015. “Tracking Bodies the, ‘Quantified Self’, and the Corporeal Turn.” In *Handbook of the International Political Economy of Production*, ed. Kees van der Pijl, 394–408. Chetelham: Edward Elgar Publishing.
- Naumović, Slobodan. 2017. Review of Bastards of Utopia Triptych (2010–2015) by Maple Razsa. *Slavic Review* 76(2): 481–490.
- Nikolić, Sara. 2019a. “Pastelozza – refurbishing of the PPR heritage.” *Urban Development Issues* 63: 51–64. DOI:10.2478/udi-2019-0016.
- Nikolić, Sara. 2019b. “Off the Beaten Track – Sensory Ethnography as the Missing Layer in Urban Planning.” In *Engaging for Social Change: Towards New*

- Forms of Collective Action*, eds. Marjan Ivković & Srđan Prodanović, 281–302. Belgrade: Institute for Philosophy and Social Theory (u štampi).
- Oldenburg, Ray. 1991. *The Great Good Place*. New York: Marlowe & Company.
- Pink, Sarah. 2008. "An Urban Tour: The Sensory Sociality of Ethnographic Place-making." *Ethnography* 9(2): 175–196.
- Radović, Svetlana. 2016. „Poimanje fizičkog prostora u društvenoj teoriji: mogućnosti sociološke analize prostorne dimenzije grada.“ *Sociologija* LVIII(1): 146–164. DOI: 10.2298/SOC1601146R.
- Razsa, Maple. 2015. "Struggling for What is Not Yet: the Right to the City in Zagreb." In *Bastards of Utopia: Living Radical Politics After Socialism*, ed. Maple Razsa, 148–173. Bloomington: Indiana University Press.
- Rogers, N. Kim. 1999. "Imagining: The Invention of New Environments – a New Ecological Interpretation of the Imagination and Its Role in the Economy of Human Life." In *Analecta Husserliana: the Yearbook of Phenomenological Research – Scientific Philosophy, Phenomenology of Life and The Sciences of Life* LIX(1), ed. Anna-Teresa Tymieniecka, 307–322. Berlin/Heidelberg: Springer Science & Business Media.
- Sanderud, Jostein Rønning. 2018. "Mutual Experiences: Understanding Children's Play in Nature through Sensory Ethnography." *Journal of Adventure Education & Outdoor Learning* 20(2): 111–122. DOI: 10.1080/14729679.2018.1557058.
- Shukaitis, Stephen. 2009. *Imaginal Machines: Autonomy & Self-Organization in the Revolution of Everyday Life*. London: Minor Compositions.
- Stavrvides, Stavros. 2016. *Common Space: The City as a Commons*. London: Zed Books Ltd.
- Timotijević, Jovana. 2018. „Grad i prostorna zajednička dobra.“ U *Zajednička dobra i granice kapitalizma*, prir. Aleksandar Matković, 66–78. Beograd: zajednicko.org Platforma za teoriju i praksu društvenih dobara.
- Volont, Louis. 2019. "DIY Urbanism and the Lens of the Commons: Observations from Spain." *City & Community* 18(1): 257–279. DOI:10.1111/cico.12361.
- Vučinić Nešković, Vesna. 2018. „Realizacija ERASMUS + Programa Beograd–Poznan 2017–2018.“ *Etnoantropološki problemi* 13(4): 1231–1233.
- Witz, Anne. 2000. "Whose Body Matters? Feminist Sociology and the Corporeal Turn in Sociology and Feminism." *Body and Society* 6 (2): 1–24.

Визуелни извори

- Razsa, Maple & Pancho Velez. 2010. *Bastards of Utopia*. Waterville, Me.: En Masse Films. 55 minuta. U boji. Na hrvatskom i engleskom jeziku, sa engleskim titlovima.

Интернет извори

- Ostojić, J. 2019. „Ne damo naš parkić! U odbranu zelene površine na Banovom brdu uključili se i najmlađi.“ Blic, 28. jul.
<https://www.blic.rs/vesti/beograd/ne-damo-nas-parkic-u-odbranu-zelene-povrsine-na-banovom-brdu-ukljucili-se-i-najmladji/4yr1fb6> (pristupljeno 20. novembra 2019).
- Komonifikacija <https://www.mixcloud.com/komonifikacija/> (pristupljeno 3. februara 2020).
- SENSOTRA. <https://www.uef.fi/en/web/sensotra/home> (pristupljeno 19. novembra 2019).
- Zajedničko.org – мрежна библиографија
<https://zajednicko.org/mreznabibliografija/?fbclid=IwAR2ntRHa7WIOA2HdkTBVSS5euEN11N3TYUyXZNnof62L8ENs0BAVgfVO-v0>
(pristupljeno 3. februara 2020).
- Kvaka 22 <http://kvaka22.com/> (pristupljeno 13. novembra 2019).
- Sačuvajmo zelenu Zvezdaru <https://www.facebook.com/nedamopoljanceicingrijinu/>
(pristupljeno 20. novembra 2019).

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.

Varia

Miroslav Válka

Department of European Ethnology, Faculty of Arts, Masaryk University, Brno
valka@phil.muni.cz

Czechoslovak Republic and the Formation of Ethnographic Science during the “First Republic” (1918–1938) – Part I *

The 100th anniversary of the formation of Czechoslovakia (1918) made it possible to assess, with the benefit of hindsight, the historical role of this state, whose basic ideas included the renewal of Czech statehood, the liberation from the “old Austria”, and the formation of modern civil society based on democratic principles. One can also bear in mind the creation of the new state’s identity, which our discipline, meaning ethnology, can express its pertinent opinion on. For this reason, we repeat ethnic relations in the interwar Czechoslovakia in this text, because they significantly influenced the future existence of the Czechoslovak Republic; we explain the idea of “Czechoslovakism”, a central political doctrine of the new state, and we observe the role of folk culture with its ethnic-identification functions.

Key words: Czechoslovakia (1918–1938), population, idea of Czechoslovakism, folk culture, history of science

Чехословачка република и формирање етнографске науке у време „прве републике“ (1918–1938) – први део

Стогодишњица формирања Чехословачке (1918) омогућава процену – уз предности које пружа поглед уназад – историјске улоге ове државе чија је основна идеја била обнова чешке државности, ослобођење од „старе Аустрије“ и формирање модерног грађанског друштва заснованог на демократским принципима. Потребно је такође имати у виду креирање новог идентитета државе, о чему наша дисциплина – етнологија, може да да релевантно мишљење. Из тог разлога, у овом тексту разматрамо етничке односе у међуратној Чехословачкој, с обзиром на то да су они значајно утицали на будућу егзистенцију Чехословачке Републике; објашњавамо идеју чехословакизма, централну политичку доктрину нове државе, и посматрамо улогу народне културе и њених етно-идентификацијских функција.

Кључне речи: Чехословачка (1918–1938), становништво, идеја чехословакизма, народна култура, историја науке

* The article was prepared with the support of the Faculty of Arts of Masaryk University, Brno.

The 100th anniversary of the creation of Czechoslovakia offered an opportunity to explain the historic circumstances of its formation, and to assess the development of the new state in the first twenty years of its existence. Czech history speaks about this period as about the “First Czechoslovak Republic” (ČSR) which is defined by 28 October 1918, a day on which the independence was declared, and 30 September 1938, a day on which the border regions inhabited by German residents (the Sudeten German territory, or Sudetenland) were ceded based on the Munich Agreement. The anniversary of the establishment of Czechoslovakia became an occasion for official state celebrations,¹ cultural events, diverse exhibitions,² as well as for publishing activities that resulted in a lot of works aimed not only at history and political science.³

The published books analysed activities of Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937), Czechoslovakia’s first president, with the aim to clarify the role of resistance abroad and that of Czech domestic politics, which led to the disintegration of Austro-Hungary and the formation of successor states (Zidek 2018). Besides the period enthusiasm about the national freedom and own country, several authors assessed, objectively and without emotions, the life of Czechs in the former Habsburg Monarchy, and they associated the formation of Czechoslovakia with its future fate, fatally affected first by the Munich Agreement⁴ and then by the dissolution of the “Second Republic”, which was caused by the occupation by Hitler’s Germany and the establishment of the Protectorate of Bohemia and Moravia on 16 March 1939 (Uhlíř 2017). In connection with the breakage of Czechoslovakia, the new independent Slovak State, reduced by southern territories inhabited by Hungarians, developed. The easternmost part of Czechoslovakia, Carpathian Ruthenia, was occupied by Hungarians as well.

The constituting of new states after World War I did not run without problems and conflicts. Peace negotiations, which began in Versailles near Paris and continued in Saint-Germain or Trianon, were concluded with treaties and definitions

¹ The commemorative ceremonies culminated in Prague on 28 October 2018. Miloš Zeman, President of the Czech Republic, and Andrej Kiska, President of the Slovak Republic, took part in a ceremony at the National Memorial on Vítkov hill; a military parade took place on Evropská Avenue; the National Museum in the Wenceslas Square was opened to the public after a demanding general reconstruction; the celebrations included a firework below Letná, and the ceremonies to remember the Independent Czechoslovak State Day culminated in the Vladislav Hall at Prague Castle where state prizes were awarded.

² The representative common *Czech-Slovak / Slovak-Czech Exhibition* was opened in Bratislava, the capitol of Slovakia, between 27 April and 9 September 2018 first, and then at the National Museum in Prague between 28 October 2018 and 30 June 2019. In Brno, the exhibition *Traditional Folk Culture – a show case of the state – a rewarding symbol of the nation* in Moravian Museum lasted from 19 October 2018 until 30 June 2019.

³ Rychlík 2018; Zidek et al. 2018; Hvižd’ala & Přibáň 2018; Hájková & Horák 2018; Hájková et al. 2018; Dejmek 2018.

⁴ Based on the Munich an agreement signed by France, Great Britain, Italy, and Nazi German on 30 September 1939, Czechoslovakia had to cede border regions, meaning the Sudetenland with German-speaking inhabitants, to the German Reich (Rychlík 2012, 154).

of binding borders of successor states in 1919 and 1920 (Dejmek 2011). It also was Lubor Niederle⁵ and Karel Chotek⁶ who took part in the above negotiations as representatives of Czechoslovakia and experts in the theme of ethnicity; they essentially engaged in the formation of the interwar Czechoslovak ethnography.⁷

Ethnic Composition of the First Czechoslovak Republic and the Idea of Czechoslovakism

When looking at the map of the First Czechoslovak Republic with indicated ethnic composition of the population, we can see that the new state had a multi-ethnic structure, which reminded of the former Austro-Hungarian Monarchy in many ways, and which featured the same problems in relations between the majority, constituted by the state-forming “Czechoslovak nation”,⁸ and numerous ethnic minorities, especially Sudeten and Carpathian Germans, southern-Slovak Hungarians and Carpathian Ruthenians, and smaller ethnic groups of Poles in the Cieszyn area, Croatians in South Moravia and western Slovakia, Rumanians in Carpathian Ruthenia, and Jews and Gypsies-Romani people living in a diaspora (Boháč 1926). As a consequence of the historical development, it was mainly Czechs who identified themselves with the new state, even though the Constitutional Charter from the year 1920 begins: “*We, the Czechoslovak nation...*”

The relations between Czechs and (Upper-Hungarian) Slovaks, close nations in terms of language and culture, were created on the principles of Czech-

⁵ Lubor Niederle (1865–1944), an archaeologist, ethnographer, anthropologist, Slavist, and author of synthetic works on the history and culture of Slavic nations (*Slovanské starožitnosti* [Slavic Antiques], *Život starých Slovanů* [The Life of Old Slavs]) monitored the contemporary circumstances and the political situation in Slavic nations (*Slovanský svět* [The Slavic World], 1909), he became involved in the preparation of the Czechoslovak Ethnographic Exhibition 1895, he was among founders of the central discipline’s journal *Český lid* [The Czech Folk] (1891, together with Čeněk Zíbrt), and he was one of the authors and the editor of the monograph *Moravské Slovensko* [Moravian Slovakia] (1918; 1922) (Jeřábek 2013, 145–147).

⁶ Karel Chotek (1881–1967), an ethnographer, physical anthropologist, Lubor Niederle’s student, professor of general ethnography at Comenius University in Bratislava and at Charles University in Prague, author of the project of ethnographic research in the Czech lands (1914) and in Slovakia (1924), co-author of a synthesis in *Československá vlastivěda* [Czechoslovakia in All Its Aspects], volume *Národopis* [Ethnography] (1936). He conducted ethnographic research in Caucasus, the Balkans, and in Slovakia (Jeřábek 2013, 96–98).

⁷ The term “ethnography” defined the complex scientific discipline and not only a method of collecting materials using field research, as this is understood by present-day ethnology, in the period of the First Czechoslovak Republic and throughout the second half of the 20th century. The Czech synonym for “ethnography” was “národopis”, which corresponded to the German term “Volkskunde” (Doušek 2014).

⁸ The Czechoslovak nation constituted a majority based on the Constitutional Charter of the Czechoslovak Republic from 1920 and the official political doctrine. For this reason, the first census data from 1921 mentioned that 8,7 million of Czechs and Slovaks lived in Czechoslovakia (Boháč 1926, 161).

Slovak mutuality in the 19th century, which was based on a broader idea of Slavic mutuality. The forced Magyarization after the Austro-Hungarian Compromise (1867) led to hard ethnic oppression of Slovaks, which, alongside the unsatisfactory economic situation, caused mass migration of Slovaks overseas in the late 19th century.⁹ The cultural ties between Czechs and Slovaks, created in the 19th century, were also reflected at the Czechoslovak Ethnographic Exhibition in Prague in 1895, which demonstrated the maturity of the folk culture of both nations, and which, as a mass event, was to force through political targets (Brouček 1979).¹⁰ Slovaks proclaimed their allegiance to the common state with Czechs through their political representation by the “Martin Declaration” on 30 October 1918 (Rychlík 2018).

The number of Germans living in the Czech lands was higher than the number of Slovaks;¹¹ in negotiations with West-European and American politicians during World War I, Tomáš G. Masaryk¹² argued for the existence of one Czechoslovak nation with two branches, i.e. for the idea of Czechoslovakism, which became an official political doctrine in the interwar Czechoslovakia.¹³ However, it became apparent that the defence and fulfilment of this idea is considerably problematic, because it was especially rejected by Slovaks, as it called their national peculiarity into question.¹⁴ On the Czech side, the idea was grounded in the genealogic relationship of languages, and consequently in the cultural closeness of both nations. However, even the idea of one political Czechoslovak nation with the safeguarded cultural and language dissimilarity between Czechs and Slovaks, which appeared in declarations of several Slovak politicians, could not be fulfilled due to the former distinct development of both nations and the very short existence of the First Czechoslovak Republic (Rychlík 2012, 133).

⁹ The above migration followed the older agrarian migration heading to the “Lower Lands”, meaning Hungary, and to the territory of “military boundary”, meaning to Banat, Bačka, and Srem (Botík 2011).

¹⁰ Even though Slovaks did not receive an invitation from Czechs due to the concern about the reaction of Hungarian governmental circles, which were unusually sensitive to Czech-Slovak contacts, Slovak traditional culture was present at the exhibition by courtesy of the architect Dušan Jurkovič and the ethnographer Pavel Sochán (Brouček 2015).

¹¹ The first census in Czechoslovakia in 1921 did not find out the number of Czechs and Slovaks separately, but as a single figure based on the Czechoslovak nation declared by the Constitutional Charter of the Czechoslovak Republic. For this reason, the number of Slovaks – 2 million people – is just an estimation resulting from the data acquired in Slovakia (Boháč 1926, 160).

¹² Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937), a philosopher, sociologist, university professor, Czech and Czechoslovak politician, the first president of the Czechoslovak Republic, in the formation of which he was instrumental as a representative of resistance abroad.

¹³ At the turn of the years 1920 and 1921, Karel Chotek was charged with conducting a propaganda mission among American Czechs and at Slovak League, where his task was to demonstrate the idea of the Czechoslovak unity through ethnographic material (Ducháček 2017, 36).

¹⁴ At the time of the independent Slovak State during World War II, the term “Czechoslovakist” stood for the “traitor to the nation” (Rychlík 2012, 131). Likewise, Slovaks were irritated by the Czech idea of a Slovak as a “younger and smaller brother” (Podoba 2006).

As compared with Slovaks, the contacts between Czechs and Carpathian Ruthenians (Ukrainians) were only rare before World War I, in contrast to Ruthenian population in Galicia, which was part of the Cisleithanian territory of the Habsburg Monarchy (Valášková 2015). Carpathian Ruthenia was unified with Czechoslovakia thanks to the efforts of Ruthenians living abroad, especially those living overseas (Rychlík & Rychlíková 2016). The creation of group identity in Carpathian Ruthenia was complicated due to the varied national orientation of political and cultural elites that were aimed at Russia and Ukraine. The third direction, which could be called Ruthenian (national), endeavoured to constitute the independent Ruthenian nation. This also related to different names given to Slavic inhabitants in Carpathian Ruthenia¹⁵ who mostly self-identified with Greek-Catholic religion,¹⁶ or with regionally defined ethnographic groups of Lemkos, Boykos, and Hutsuls (Magocsi 2014); however, a common (group) identity was not present there. In addition to Ruthenians, also Hungarian minority, Slovaks, Rumanians, Germans and, of course, Jews lived in Carpathian Ruthenia.¹⁷ The struggle to break Ruthenians free from the thrall to Hungary led to their unification with Czechoslovakia, where they were to reach autonomy, which they never saw in the end. Czechoslovak governmental authorities argued for the insufficient level of civil development of the Ruthenian population (Rychlík & Rychlíková 2016, 67). The complexity of ethnic situation in the east of Czechoslovakia is reflected in the monograph *Národopisná hranice mezi Slováky a Karpatorusy* [The Ethnographic Boundary between Slovaks and Carpathian Russians] (Húsek 1925).¹⁸ Moreover, a part of Ruthenians ended up in eastern Slovakia after the Slovak-Carpathian border was determined.¹⁹

¹⁵ They are called Ruthenians, Rusyns, Carpathian Russians, or Ukrainians (Lesser Russia inhabitants). We use the term Ruthenians, Ruthenian in our text.

¹⁶ The Greek-Catholic Church (Uniate) refers to a number of Eastern Catholic Churches following the Byzantine liturgy, but recognizing the authority of the Pope. They share the dogmatic theology with the Roman-Catholic Church. In Hungary, eastern Slovakia and Carpathian Ruthenia, this church began to develop based on the Uzhorod Union after the year 1649 (Magocsi 2014).

¹⁷ According to the census in 1921, the ethnic composition of population in Carpathian Ruthenia was, as follows: Great-Russians, Ukrainians, Belarussians, and Ruthenian Russians 372 884 inhabitants (62,17 %), Czechs and Slovaks 19 737 inhabitants, Hungarians 102 144 inhabitants, Jews 80 059 inhabitants, Rumanians 10 810 inhabitants, Germans 10 460 inhabitants, others 914 inhabitants (Boháč 1926, 161).

¹⁸ Speaking about the issue of nationality's boundary demarcation, Húsek comes to the conclusion, that: "Our Czech-Russian ethnographic boundary is not based solely on the language, solely on the faith, or the combination thereof; it is based on a pure psychological moment (on tribal consciousness, or on instinctively anticipated feeling, on a tendency, will etc.), which is not of a static, but of a dynamic nature, being often subject to the frame of mind (especially with a nation that is less or not at all conscious)" (Húsek 1925, 496). The work was published in the "Průdy" Library, which focussed on the care for Czech-Slovak mutuality.

¹⁹ In eastern Slovakia, 85 644 inhabitants declared their Ruthenian ethnicity in 1921 (Boháč 1926, 160).

Poles living in Silesia, in the Cieszyn area, were another Slavic minority in Czechoslovakia.²⁰ This territory was claimed by the renewed Poland after World War II, referring to the ethnicity of local population. Also, economic factors, meaning coal reserves in the area between the towns of Ostrava and Karviná and metal-lurgy, as well as the strategic railway connecting the Czech lands with Slovakia were at the stake. A short war conflict of both successor states was resolved in a peace way – the former Duchy of Teschen' territory was divided between both states along the River of Olše/Olza, and Poland was given a part of Slovak regions of Orava and Spiš, where the Gorals, speaking Lesser Polish dialect, lived.

The issue of German inhabitants was a significant problem the interwar Czechoslovakia had to be equal with. We must become aware of the fact that the Czechoslovak population included more than three million of inhabitants with German nationality, who lived in the Czech border regions (the Sudetenland) and in inland language islands from the Middle Ages.²¹ Their disagreement with the formation of Czechoslovakia was expressed by their attempts to join the territory to German Austria, a successor state of Austrian Germans, so the local armed protests of Czech Germans had to be locally suppressed by military force. The German minority also lived in several enclaves in Slovakia and Carpathian Ruthenia, where they were generally called Carpathian Germans.²² Although German residents were granted political and cultural rights in Czechoslovakia, they did not self-identify with the new state and at the end of the 1930s, they took an active part in its destruction.

As we concluded above, it was the idea of Czechoslovakism that was the basic political doctrine of the First Czechoslovak Republic. The representatives of the scientific community took different stand on this idea. We can find its apologetics mainly in popular-scientific works and official state works. According to Viktor Dvorský, founder of the Czech anthropogeography,²³ the formation of Czechoslovakia meant the fulfilment of an idea for self-determination of the nation (Dvorský 1920). This idea found its staunch exponents among historians, e.g. Václav

²⁰ Pursuant to statistical data from the first census in 1921, 75 853 Poles lived in Czechoslovakia (Boháč 1926, 161).

²¹ Pursuant to official statistical data from 1921, the number of Germans equalled 3.218.005 persons in Czechoslovakia (Boháč 1926, 161).

²² The large German minority that also lived in Slovakia (139 900 persons) was concentrated in western Slovakia in the territory of the Little Carpathians (Pezinok, Modra), in mining towns in Central Slovakia (Kremnica, B. Štiavnica, Prievidza, B. Bystrica), in north-eastern Slovakia (Spiš), and in the regions of Gelnica and Dobšiná (Boháč 1926, 160). In Carpathian Ruthenia 10 460 persons declared their German ethnicity (Boháč 1926, 161).

²³ Viktor Dvorský (1882–1960), an anthropogeographer, professor at the Faculty of Natural Science at Charles University in Prague; he was awarded the senior lecturer degree for the discipline of economic geography at Czech Technical University in Prague as well. His study trips to the Balkans became a basis for his dissertation *Ekonomicko-geografická studie z Černé Hory* [The Economic-Geographical Study from Monte Negro] (1907). He was a member of the Czechoslovak delegation at the Paris Peace Conference, and he took part in the delimitation negotiations concerning Czechoslovak borders (Jefábek 2007, 47).

Chaloupecký, professor of Czechoslovak history at Comenius University in Bratislava. As a staunch Czechoslovakist, he subordinated his scientific works devoted to Slovakia to this concept.

Ethnographic works are politically correct on the one hand, while on the other one the authors are aware of the essential difference in folk culture of both countries. In official national publications, we can find arguments that support the above-mentioned unity, as in the case of Karel Chotek who works with the term “Czechoslovak nation”, but he admits that: “It is indisputable that Slovakia has many different and own features and that in the Czechoslovak area there is a division into the western and the eastern part in terms of ethnography” (Chotek 1925, 203). Chotek could only hardly find cogent arguments even in *Československá vlastivěda* [Czechoslovakia in All Its Aspects] (1936), which was to represent the science of new democratic state, to defend Czechoslovakism. He was aware of the differences in folk culture of “both fundamental groups” of the new state.²⁴

With the benefit of hindsight, the relationship between Czechs and Slovaks in one common state was assessed in different ways. One of the critical opinions, which appeared in discipline’s press after the division of Czechoslovakia, came to the conclusion that Slovakia became a “Czech colony” (Kandert 2005). It is necessary to become aware of the fact that after the departure of Hungarian intelligentsia and officials who rejected to be loyal to the new Czechoslovak state, it was Czechs who built up the functioning state administration, the health care and the system of education including the university degree in Slovakia; the judiciary and police guaranteed the democratic political system and the rule of law. Czechs developed an emotional relationship to Slovakia (Pospíšilová 2018). On the other hand, it is not possible to hide negative cases of Czech officials’ behaviour, as some of them were moved to Slovakia based on their wrongdoing.

During the 1930s, political situation in Czechoslovakia became complicated not only as a result of the international situation after the ascent of Fascism in the neighbouring Germany, but also due to the strengthening nationalistic trends in the domestic political arena, which were represented by the Sudeten German Party in Bohemia and Moravia,²⁵ and by Hlinka’s Slovak People’s Party in Slovakia.²⁶ All

²⁴ As late as in the late 1930s, he came to the following conclusion: “In this complicated analysis of Czechoslovak problems in the sense of ethnography, which, however, with its results supports the Czechoslovak unity more than we would expect, the study of Moravian ethnography and the importance of Moravia as such in unusually importance. There we can find a lot of interesting premises and dispositions that determined and formed both the crucial features of Czech ethnography, and a lot of components and influences, which with full force operated in the eastern part of the Czechoslovak ethnographic area” (Chotek 1937, 22).

²⁵ The policy of the Sudeten German Party (Sudetendeutsche Partei, Henlein-Partei), founded by Konrad Henlein in 1933, took an essential part in the breakage of Czechoslovakia. See https://cs.wikipedia.org/wiki/Sudeton%C4%9Bmeck%C3%A1_l_strana (accessed March 30, 2019).

²⁶ Hlinka’s Slovak People’s Party (HSLŠ) was a Slovak right-wing party. Its target was the autonomy of Slovakia; gradually nearly Fascist tendencies began to dominate in it. It was a leading

the above factors contributed to the dissolution of Czechoslovakia as a sovereign state, and to the disappearance of a history chapter, called the First Czechoslovak Republic (Rychlík 2012).²⁷ For the entire period of its existence, Czechoslovakia was a unitary state, but, in contrast to other successor states, the one that adhered to the principles of Parliamentary democracy.

Folk and Folk Culture in the Period of the First Czechoslovak Republic

As Václav V. Štech, an important Czech interwar art historian, stated: “The Czech modern culture has its roots in rural folk” (Štech 1923, 116). For this reason, traditional folk culture could fulfil ethnic-identification functions, and appropriate attention was paid to it in the interwar Czechoslovakia not only by ethnographers,²⁸ art historians,²⁹ and architects;³⁰ it appeared in the practice of political parties and at state acts in the form of applied ethnography (Hájková 2018). In the 19th century and at the Czechoslavic Ethnographic Exhibition (1895), folk culture was equated with national culture, because its creator – rural folk – was considered to be the core of the nation. National identity and specific features were seen in life, customs, and culture of the pre-industrial village at that time.

The gradual transformation of the Czechoslovak society after World War I as a consequence of the modernization of lifestyle contributed to the fact that the content of the word “folk” and the acceptance of its culture were subject to a remarkable transformation. The category “folk” was newly defined, as the representatives of Czech avant-garde extended the category by labourers (proletariat) in addition to the inhabitants of agrarian villages (peasants). The avant-garde understood

political force in the “Slovak State” (1939–1945). See https://cs.wikipedia.org/wiki/Hlinkova_slovensk%C3%A1_%C4%BEudov%C3%A1_strana (accessed March 30, 2019).

²⁷ Czechoslovakia was re-established in 1945, after the Nazi Germany’s defeat, however, in a different geopolitical situation defined by the results of World War II. After coup-d’état on February 25, 1948, Czechoslovakia became firmly integrated in the Eastern (Soviet) Bloc.

²⁸ An overview of ethnographic and folkloristic research is contained in a synthetic work in *Československá vlastivěda* [Czechoslovakia in All Its Aspects], in particular in the volume *Člověk* [Human Being] (Horák 1933).

²⁹ Opinions of several art historians (Z. Wirth, V. Mencl), who over-rated the influence of stylized art in folk environment, proved to be wrong already in the interwar period, and they were substituted by more objective pieces of knowledge, which were grounded in functional structuralism (K. Šourek, V. V. Štech).

³⁰ Speaking about architects, whose creation was inspired by vernacular architecture, especially the timbered one, we have to mention Dušan S. Jurkovič (1868–1947) on the first place. He participated in the installation of the Czechoslavic Ethnographic Exhibition (1895) and his constructions can be classified as part of a specific stream of Art Nouveau, or of the attempts to create a “national” style in architecture. The interwar period, when he lived in Slovakia, brought to his works the inspiration by Classicism, which he applied in his state contracts (Válka 2015, 116–124). When assessing the vernacular architecture (*Vlna rustikalismu – A Wave of Rusticalism*), the architect Karel Honzík (1900–1966) proceeded from functionalistic positions (*Tvorba životního slohu* [The Formation of Life Style] 1946).

the folk as a unified natural and joint layer of population, modern proletariat.³¹ As a consequence of this re-definition, we can encounter both positions in the interest in folk's culture in the interwar Czechoslovakia; besides the disappearing rural (traditional) forms, it is the "artistic" expressions linked to urban environment, but called and classified in different ways, that were newly observed (Čapek 1920).

Also, the interwar sociology brought its contribution to the discussion about the category "folk". Inocenc A. Bláha, professor at Masaryk University in Brno and author of *Sociologie sedláka a dělníka* [The Sociology of the Farmer and the Labourer] (1925), defines in this work both social classes and the differences between them, but he always emphasizes the importance of the countryside: *Becoming aware of the farmer's estate, we become aware of the nation in its structural and functional aspects. The farmer is also the nation* (Bláha 1925, 89). Bláha became involved in the "Velká Study Association", whose intention was to publish a sociological monograph focussed on the village of Velká nad Veličkou.³² Besides sociologists, the team consisted of natural scientists and ethnographers, so the monograph was to bring up an inter-disciplinary view of the contemporary countryside in south-eastern Moravia, where significant expressions of traditional peasant culture were slowly ceasing to exist.

The artistic and historical explanation of traditional rural culture, declared as the new "scientific" approach to its assessment, appeared in the publication *Umění československého lidu* [The Art of the Czechoslovak Folk] (1928). On one hand, it was still based on the value criteria of the Viennese school of the history of art,³³ but is also responded to the viable streams of opinion coming from the German environment.³⁴ This illustrated publication presents different forms of traditional art in the pre-industrial village, such as paintings, sculptures, architecture, folk garments, and embroideries. The introductory analysis of authors, who are art historians, can be summed up to assertions that folk art is derived from stylized art and it belongs to the past; it can be considered to be secondary, and it lacks creative

³¹ "There is one folk from pole to pole: the modern proletariat. And the modern proletariat neither wears Tyrol, Slovácko, and Zulu folk costumes, nor sings carols" (Teige 1922, 378).

³² The Velká Study Association was established in 1931, but it did not succeed in fulfilling its targets. Among its leading persons was Vladimír Úlehla (1888–1947), professor of biology at Masaryk University in Brno and author of the movie *Mizející svět* [Disappearing World] (1932), which was inspired by living traditional culture in Moravian-Slovak borderlands. His monograph *Živá píseň* [Living Song] (1949) submits valuable information on folklore's ecology (Jeřábek 2007, 236–237).

³³ Franz Wickhoff, Alois Riegel, and Max Dvořák were among its representatives. Its primary focus on the formal qualities of an artistic work led to the rejection of debates about its content. In M. Dvořák's conception the history of art meant the history of ideas.

³⁴ According to the Swiss ethnographer Eduard Hoffmann-Krayer "the folk does not produce, it re-produces" (*Die Volkskunde als Wissenschaft*, 1902). The German literary scientists and folklorists Hans Naumann (1886–1951) forced through the "theory of decayed cultural values", in which he called creative capabilities of folk classes in question (*Grundzüge der deutschen Volkskunde*, 1922) (Jeřábek 2013, 144).

values in its forms (Wirth, Matějček & Lábek 1928). As a historical category, folk art cannot be a source of inspiration for the contemporary modern production and culture.

Ethnographers' diametrically different opinions rejected to assess traditional folk art using the methods of art history, because it fulfilled other than just aesthetical functions. Antonín Václavík specifies these functions in his works, which are based on Slovak ethnographic material, with an example of folk wood-carving (Václavík 1936; 1937). Karel Šourek, a theoretician of art, solved the above issues using the functional-structural method: "Folk creation cannot be identified through the methods of art history. The thing is that folk creation is a different purposeful structure rather than a kind of art" (Šourek 1942, 5).³⁵

The interest in working class's culture, which was understood as an integral part of the innovated category "folk" and glorified in tendentious literary works written by left-wing intellectuals, led to the situation that in the interwar Czechoslovakia the phenomenon of "the art without preconditions" came into play, meaning the creation by artisans, untrained self-taught persons, and dilettantes from among the folk connected rather with urban and suburban areas; this art was given different names, such as art of everyday life, works of popular culture, or amateur, primitive, naive, random and festive art (Čapek 1920). In the interwar period, the Czech avant-garde understood that as a counterbalance to rural, rustic art.³⁶ The theoretician of culture Karel Teige as well as the painter Josef Čapek did not consider folk's art to be national art, and they criticized the use of folk costumes and the misuse of folk culture at state acts and representative events.³⁷

It can be stated that the perception of folk culture and art was diversified, and it was related to the affiliation to a certain part of political spectrum in the First Czechoslovak Republic. Agrarian parties supported the revitalization of traditional "rustic" culture, while the left-wing intellectuals tended to adore the culture of proletariat. The research conducted by ethnographers, art historians and left-wing artists came to diverse conclusions.

³⁵ In the late 1930s, at the time of national emergency, art historians came with an assertion that folk art actively re-formulated the ideas and motives applied in "high-art" works, adapting them creatively to the conditions of its social class. There are ties and relations between folk art and national identity, because the Czech folk art differs from the Hungarian and the German ones, but, on the other hand, it shows a blood relationship to the Slovak folk art. These formal concurrences between the Czech lands and Slovakia served as an evidence for the existence of a single nation (Štech 1941).

³⁶ "He [K. Čapek] is not concerned about the past rural art; the contemporary folk creation is rather an urban and suburban art, often as inflexible, non-elegant, and drastic as a common vulgar ditty or joke, talked by people in the streets" (Teige 1921, 152).

³⁷ "...it is traditional to show the national awareness and the Hussite trait of our character by pulling on the Slovácko folk costume" (Teige 1921, 150).

References

- Bláha, Inocenc Arnošt. 1925. *Sociologie sedláka a dělníka* [The Sociology of the Farmer and the Labourer]. Praha: Orbis.
- Boháč, Antonín. 1926. *Národopisná mapa Republiky československé. Podrobný popis národnostních hranic, ostrovů a menšin* [The Ethnographic Map of the Czechoslovak Republic. A Thorough Description of Ethnic Boundaries, Islands, and Minorities]. Praha: Národopisná společnost československá.
- Botík, Ján. 2011. *Dolnozemskí Slováci* [Lower-Land Slovaks]. Nadlak: Ivan Krasko.
- Brouček, Stanislav. 1979. *České národopisné hnutí na konci 19. století* [Czech Ethnographic Movement in the late 19th Century]. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV.
- Brouček, Stanislav. 2015. “Účast Slováků a Slovenska na přípravách Národopisné výstavy československé 1895” [Participation of Slovaks and Slovakia in the Preparations for the Czechoslovak Ethnographic Exhibition in 1895]. *Prameny a studie* 56: 45–58.
- Chotek, Karel. 1925. “Československá kultura národopisná” [Czechoslovak Ethnographic Culture]. In *Politika. Co má vědět o Československé republice každý občan 2/II. Státní národ. Jeho duchovní kultura*, 197–206. Praha: Československý kompas.
- Chotek, Karel. 1937. *Lidová kultura a kroje v Československu* [Folk Culture and Folk Costumes in Czechoslovakia]. Praha: Novina.
- Chotek, Karel & Drahomíra Stránská. 1936. *Československá vlastivěda. Řada II. Národopis* [Czechoslovakia in All Its Aspects. Series II. Ethnography]. Praha: Sfinx.
- Čapek, Josef. 1920. *Nejskromnější umění* [The Most Modest Art]. Praha: Aventinum.
- Dejmek, Jindřich et al. 2011. *Zrod nové Evropy. Versailles, St.-Germain, Trianon a dotváření poválečného mírového systému* [The Birth of New Europe. Versailles, St.-Germain, Trianon, and the Finalization of Post-War Peace System]. Praha: Historický ústav AV ČR.
- Dejmek, Jindřich. 2018. *Československo. Dějiny státu* [Czechoslovakia. A History of the State]. Praha: Libri.
- Doušek, Roman, Petr Holub, Zuzana Holubová, Petr Janeček & Jan Obrovský. 2014. *Úvod do etnologického výzkumu* [Introduction to the Ethnological Research]. Brno: Masarykova univerzita.
- Ducháček, Milan. 2017. “Dilemata čechoslovakismu: etnograf Karel Chotek mezi vědou a propagandou” [The Dilemmas of Czechoslovakism: the Ethno-

- grapher Karel Chotek between the Science and the Propaganda]. In *Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity*, eds. Milena Bartlová et al., 28–54. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová.
- Dvorský, Viktor. 1920. *Hranice československé republiky* [Borders of the Czechoslovak Republic]. Praha: Státovědecká společnost.
- Hájková, Dagmar & Pavel Horák. eds. 2018. *Republika Československá 1918–1939* [The Czechoslovak Republic 1918–1939]. Praha: Lidové noviny.
- Hájková, Dagmar, Pavel Horák, Vojtěch Kessler & Miroslav Michela. 2018. *Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu* [Glory Be to the Republic! Official holidays and celebration in the interwar Czechoslovakia]. Praha: Academia.
- Horák, Jiří. 1933. “Národopis československý. Přehledný nástin” [Czechoslovak Ethnography. A Synoptic Indication]. In *Československá vlastivěda II. Člověk*, 305–472. Praha: Sfinx Bohumil Janda.
- Húsek, Jan. 1925. *Národopisná hranice mezi Slováky a Karpatorusy* [The Ethnographic Boundary between Slovaks and Carpathian Russians]. Bratislava: Prúdy.
- Hvízďala, Karel & Jiří Příbáň. 2018. *Hledání dějin. O české státnosti a identitě* [The Search for History. On Czech Statehood and Identity]. Praha: Karolinum.
- Jeřábek, Richard, ed. 2007. *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska I. Biografická část* [Folk Culture. Ethnographic Encyclopaedia of Bohemia, Moravia, and Silesia. Vol. I. Biographic Section]. Praha: Mladá fronta.
- Jeřábek, Richard. 2013. *Biografický slovník evropské etnologie* [Biographic Dictionary of European Ethnology]. Brno: Masarykova univerzita.
- Kandert, Josef. 2005. “Etnografické výzkumné techniky v českých zemích a důsledky jejich používání” [Ethnographic Research Techniques in the Czech Lands, and the Consequences of Using Them]. *Lidé města* 15 (1): 33–51.
- Magocsi, Paul Robert. 2014. *Národ odnikud. Ilustrované dějiny karpatských Rusínů* [A Folk from Nowhere. The Illustrated History of Carpathian Ruthenians]. Užhorod: Vydavateľství V. Paďaka.
- Podoba, Juraj. 2006. “Menší brat strážcom tradície: ‘úděl bílého muže’, českí intelektuáři a slovenský národopis v 20. storočí” [The Smaller Brother to Guard the Tradition: “the Destiny of the White Man”, Czech Intellectuals and Slovak Ethnography in the 20th Century]. In *Od lidové písně k evropské etnologii*, eds. Jana Pospíšilová & Jana Nosková, 269–281. Brno: Etnologický ústav AV ČR.

- Pospíšilová, Jana. 2018. “‘Já tu Bratislavu miluji.’ Ze vzpomínek a dokumentů rodiny českého lékaře” [“I Love the Bratislava.” Memories and documents of the family of a Czech physician]. *Slovenský národopis* 66 (3): 318–330.
- Rychlík, Jan. 2012. *Češi a Slováci ve 20. století. Spolupráce a konflikty 1914–1992* [Czechs and Slovaks in the 20th Century. Cooperation and Conflicts 1914–1992]. Praha: Vyšehrad.
- Rychlík, Jan. 2018. *1918. Rozpad Rakouska-Uherska a vznik Československa* [1918. The Disintegration of Austro-Hungary and the Formation of Czechoslovakia]. Praha: Vyšehrad.
- Rychlík, Jan & Magdalena Rychlíková. 2016. *Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946* [Carpathian Ruthenia in the History of Czechoslovakia 1918–1946]. Praha: Vyšehrad.
- Šourek, Karel. 1942. *Lidové umění v Čechách a na Moravě. Poznámky k jeho povaze* [Folk art in Bohemia and Moravia. Notes on its nature]. Praha: Umělecká beseda.
- Štech, Václav Vilém. 1923. “Dekorativní umění československé” [Czechoslovak Decorative Art]. *Výtvarná práce* 2: 116–122.
- Štech, Václav Vilém. 1941. “Podstata lidového umění” [Essence of Folk Art]. In *Pod povrchem tvaru*, 43–51. Praha: Václav Petr.
- Teige, Karel. 1921. “Nové umění a lidová tvorba” [New Art and Folk Creation]. In Vlašín, Štěpán, ed. 1971. *Avantgarda známá a neznámá I. Od proletářského umění k poetismu 1919–1924*. Praha: Svoboda.
- Teige, Karel. 1922. “Umění dnes a zítra” [The Art Today and Tomorrow]. In Vlašín, Štěpán, ed. 1971. *Avantgarda známá neznámá I. Od proletářského umění k poetismu 1919–1924*. Praha: Svoboda.
- Uhlíř, Jan Boris. 2017. *Protektorát Čechy a Morava 1939–1942* [The Protectorate of Bohemia and Moravia 1939–1942]. Praha: Ottovo nakladatelství.
- Václavík, Antonín. 1936. *Tradicie ľudovej drevorezby* [Traditions of Folk Wood-Carving]. Bratislava: Rolnícká osвета.
- Václavík, Antonín. 1937. *Slovenské palice* [Slovak Sticks]. T. Sv. Martin: Nákladem vlastním.
- Valášková, Naďa. 2015. “Národopisná výstava československá v roce 1895 a její ohlas ve východní Haliči” [The Czechoslovak Ethnographic Exhibition in 1895 and its Echoes in Eastern Galicia]. *Prameny a studie* 56: 68–79.
- Válka, Miroslav. 2015. “Lidový dům a národní kulturní dědictví” [Folk House and National Cultural Heritage]. In Křížová, Alena, Martina Pavlicová & Miroslav Válka, eds. *Lidové tradice jako součást kulturního dědictví*, 89–164. Brno: Masarykova univerzita.

Wirth, Zdeněk, Antonín Matějček & Ladislav Lábek. 1928. *Umění československého lidu* [The Art of the Czechoslovak People]. Praha: Vesmír.

Zídek, Petr et al. 2018. *Budovatelé státu. Příběhy osobností, které ovlivnily vznik Československa*. [Builders of the State. Stories of important persons who influenced the formation of Czechoslovakia] Praha: Universum.

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.

Ђурђина Шијаковић Маиданик

Етнографски институт САНУ, Београд

djurdjina.s@gmail.com

Ἰκετεΐα и Еурипидова Хекаба: конфликт обредног и секуларизованог*

У овом раду дајем могуће читање двају епизода прибјегарства у Еурипидовој драми *Хекаба*. Чланак прати дјелање протагонисткиње Хекабе која у свом чину мољења за милост користи ритуални потенцијал тог чина, и одговор (на њену молбу) двојице мушких ликова којим они секуларизују оригинално ритуални чин да би му изврдали.

Кључне ријечи: ἰκετεΐα (прибјегарство), обред, Еурипид, жена, Хекаба (424. пр. Хр.)

'Ἰκετεΐα and Euripides' *Hecuba*: the conflict of the ritual and the secularized

In this paper I give possible reading of two episodes of Hecuba's supplication in Euripides' drama *Hecuba*. The paper follows actions of the female protagonist Hecuba who in her act of begging for mercy uses the ritual potential of this act, and the answer of two male characters (to her request) with which they secularize the originally ritual act, and thus weaken it in order to escape from it.

Key words: ἰκετεΐα (supplication), ritual, Euripides, woman, Hecuba (424 BC)

У овом раду дајем *могуће читање* двеју епизода Еурипидове драме *Хекаба*. Прецизније речено, дајем *једно од могућих читања*, будући да бих као методолошко полазиште могла узети формулацију Чарлса Сигала, дату у контексту Еурипидове трагедије, да књижевно дјело нема једно дефинитивно значење већ бесконачну констелацију могућности (...) које се непрестано преуређују са сваким читањем и читаоцем (Segal 1997 [1982], 5). У том смислу, Еурипидовој заоставштини прилазим првенствено као тексту који је поливалентан, изводећи семантичку текстуалну анализу са сопственим преводом одабраних одломака. (Притом дакако имам у виду да драмски текст није сам себи сврха, већ да служи извођењу представе, и да он није тек медиј

* Овај текст представља резултат истраживања обављаних у Етнографском институту САНУ, а које је финансирао Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

изведбе – трагички текст је тај који је перформативан.¹⁾ При анализи ме занимају егзистенцијални феномени: јесте да се ради о позорници, али таквој која комуницира са реалним актуелним друштвеноисторијским, антрополошким и културолошким – дакле, *животним* околностима. Овај рад је нарочито прилог изучавању прибјегарства, специфичног феномена из ритуалне сфере, будући да се у читању драме задржавам у равни искуства прибјегарског чина појединих лица драме. Дакле, читање *Хекабе* које овај рад предлаже јесте читање засновано на односима лица драме према прибјегарском чину и на њиховим међусобним односима, постављеним и видљивим у прибјегарском чину.

У раду је своје мјесто нашла и анализа једног уља на платну. Ово умјетничко дјело има улогу саставног дијела интерпретативног текста, освјетљавајући одређену поенту и чинећи је јаснијом, те са мојим тумачењем чини органску контекстуалну цјелину. Слика такође сама по себи представља *текст* који се да (на различите начине) читати, па сам изабрала баш ово уље на платну (а не неко друго умјетничко дјело) налазећи (и, уосталом, осјећајући) да композиција и техника позиционирају главну јунакињу митске епизоде управо онако како прибјегарски чин позиционира исту хероину у Еурипидовој драми.

Класични грчки трагедиограф има нарочиту склоност ка коришћењу драмског потенцијала одређених животних ситуација. Једна од њих је чин који оригинално припада социјално-култној сфери, и који се код Еурипида појављује и у измијењеној и ублаженој, можемо рећи, секуларизованој верзији (у односу на, рецимо, изворнију верзију истог чина, која се још може наћи код Есхила). То је *iketείa* – прибјегарство/прибјеглиштво – ритуални чин који почива на праву слабијег да под одређеним условима тражи заштиту јачег. Према Гулду, који је написао најутицајнији чланак на ову тему, *iketείa* је ритуал који се обавља у одређеној форми и прибјеглици (оном који моли) доноси успјех уколико се поштују утврђена правила (Gould 1973, 74sqg). Уколико моли у складу са правилима, прибјегар моли са извјесном дозом самопоуздања, знајући да га штити Зевс Спаситељ, божанство прибјегарâ *par excellence* (уп. Есхил, *Прибјегарке* 359sqg, 641, 478), као и да мољени неће жељети да га одбије и да тиме на себе навуче ритуалну нечистоту. Последица „игре“ (како Гулд назива прибјегарство) јесте новоостварени узајамно обавезујући однос између онога ко моли и онога ко је мољен. Жерар Фрајбургер је предложио једну класификацију типичних прибјегарских обреда која је корисна за оријентацију. Ова класификација узима у обзир да ли прибјегар моли друго људско биће или божанство, да ли има физичког

¹ О односу текст–представа в. Ibersfeld 1982 [1978], 5–20. Иберсфелд, између осталог, каже: „Али, представа је тренутна, пролазна; једино је текст трајан.“ (стр. 6, прев. М. Миочиновић).

контакта са мољеним или не, и да ли прибјегар дотиче светињу (мјесто или предмет) или не (Freyburger 1988, 503). Гулд све прибјегарске обреде ставља у двије групе: за прибјегарски чин који назива „комплетним“ сматра да његова снага и ритуална природа леже у физичком контакту са дјеловима тијела у којима је сабрана животна снага. „Фигуративни“ чин, коме недостаје ритуални значај и снага „комплетног“ чина, упражњава се онда када ситуација не захтијева ништа више од интензивнијег вербалног чина, без физичког контакта, или када околности не чине могућим „комплетан“ чин (Gould 1973, 76–77, 96).

Најважнији елементи ритуалног прибјегарства су повијање тијела (сједење или клечање) и пружање празних руку (чиме прибјегар демонстрира своју безбедност и беспомоћност, али и имплицитну пријетњу јер је срамота одбити прибјегара), те препознатљиви гестови преносне магије која се ослања на моћ додира и интеракције два бића (нпр. обујмљивање кољена мољеног, додиривање његове браде, цјеливање руку). Уопште, демонстрирање инфериорности је, као модел понашања слабијег пред јачим који може омогућити заштиту, карактеристично за прибјегарство. Прибјегар пружа празне руке и повија се или клечи, наглашавајући своју безбедност, беспомоћност и одсуство части (τιμή) (Gould 1973, 94–5; уп. Cairns 1993, 276). Колико ће елементи прибјегар употребити и у којој мјери – зависи од озбиљности ситуације, као и од тога гдје се сами чин налази на скали која се креће од првобитне ритуалне и друштвене до секуларизоване и фигуративне институције.

Двије епизоде прибјегарства једног женског лика које сам изабрала за фокус овог рада јесу из драме *Хекаба*, први пут одигране 424. год. пр. Хр., у вријеме процвата демократије. Имајмо у виду да су у то тзв. златно Периклово доба у скупштини гласали сви пуноправни грађани, тј. мушкарци Атињани, чинећи заправо свега 10 до 20 посто укупног становништва; занимљива је помисао да су исти ти мушкарци, углавном или искључиво они, чинили публику ове и сваке друге представе².

Но, вратимо се сижеу ове трагедије: након што је у рату изгубила скоро све чланове породице и слободу, тројанска краљица Хекаба, у логору

² Да ли је женама било дозвољено присуствовање представама јесте тема о којој се много расправљало. Изгледа да им улазак није био забрањен и да су Атињанке, странкиње и робинје, заједно са Атињанима, странцима и робовима, могле гледати представу, али да су се у пракси ријетко находиле у позоришту (Podlecki 1990, Henderson 1991, Goldhill 1994). У сваком случају, чак и ако се у позоришту могао наћи ограничен број жена, представе су се првенствено обраћале мушкарцима грађанима (Gould 1980, 38–39, ф. 2; Foley 2001, 1, ф. 1). Уп. Csapo & Slater 1995, 286, гдје се са већом сигурношћу тврди да су жене (и дјечаци) присуствовали представама.

међу осталим заробљеницама, сазнаје да ће јој једно од преостало троје живе дјецe, кћер Поликсену, Грци жртвовати по захтјеву Ахилејевог духа и њему у част. Хекаба узалуд моли Одисеја за милост. У жалости за Поликсемом Хекаба сазнаје за смрт последњег сина: најмлађег Полидора је убио трачки краљ Полиместор: родитељи су трачком краљу повјерили за вријеме рата најмлађег сина и са њим дио свог блага, а он је свог малог госта због тројанског злата убио. Хекаба ће молити вођу свегрчке војске Агамемнона да умјесто ње изврши освету. Све што ће добити је тиха подршка да сама узме правду у своје руке, па ће Хекаба уз помоћ Тројанки ослијепити трачког краља и погубити му дјецу.

Основна структурална подршка комплексног драмског заплета лежи у Хекабиној доминантној улози страдалнице – њена патња уједињује двије приче (о Полидору и Поликсени) и фокална је тачка у којој се акумулирају све тројанске несреће. Схема комада је маестрално осмишљена тако да води ка тренутку врхунца мајчинског бола и потом се развија од тог тренутка: Хекаба склања покров, мислећи да је испод њега Поликсенино мртво тијело, а открива Полидоров леш. За разлику од Хомерове Хекабе, која је статична, патетична и ријетко избија у први план, Еурипидова Хекаба се показује као дјелатна и доминантна личност (у *Хекаби* и *Тројанкама*, вјероватно и у изгубљеном *Александру*).³ Беспомоћна старица са самог почетка Еурипидове драме развиће се у страшну осветницу.⁴ Но, прије тога, некадашња владарка мора молити непријатеље за милост и то двапут: од Одисеја безуспјешно тражи поштеду кћерке, од Агамемнона не може издејствовати интервенцију након убиства сина.

Хекаба прибјегарски моли Одисеја (ст. 251–295)

У свом првом прибјегарском обраћању – грчком хероју Одисеју, Хекаба врло смислено, самоувјерено и детаљно показује легитимност свог захтјева. Наиме, она је својевремено (за вријеме Тројанског рата) прихватила заробљеног Одисеја као прибјегара и поштедјела му живот. Тада се Одисеј, допавши ропства, претварао да је слијепи сиромах. Хекаба га је прихватила и спасила, знајући да је испоштвала прибјегарски обред, те стекла право на узвратну услугу и, уопште, поступила у складу са вољом богова.⁵ Сада је њена

³ За Хомерову Хекабу в. *Илијада* 6.251–311, 22.79–92, 24.193–227, 283–301, 747–60. Овдје се, дакле, не слажем са Цастином Грегори, која сматра да је Еурипиду за карактеризацију Хекабе као жестоке и одлучне мајчинске фигуре послужила управо *Илијада* (Gregory 1999, xviii) – сматрам да је ово једна од Еурипидових инвенција.

⁴ Не зна се када тачно наступа ова промјена код Хекабе. Опште је мишљење да се Хекаба трансформише из пасивне жртве у активног извршитеља освете према Полиместору. Међутим, Хекаба дјела све вријеме које год да је њено дијете у питању – било да покушава да спријечи Поликсенину смрт, било да хоће да освети убиство сина (Kovacs 1987, 99).

⁵ Молба за узвратну услугу – *χάρις* је сасвим лични апел (ст. 830). У колоквијалном језику, термин *χάρις* би се могао превести као „ја теби – ти мени“, а *χάρις χάριν τίκτει* као „рука

прибјегарска молба да се поштеди Поликсенин живот заправо молба да јој се узврати за већ учињено (ст. 273–278 дати у преводу ауторке рада):

ἦψω τῆς ἐμῆς, ὡς φῆς, χερὸς καὶ τῆσδε
 γραίας προσλίτων παρηίδος:
ἀνθάπτομαι σου τῶνδε τῶν αὐτῶν ἐγὼ
χάριν τ' ἀπαιτῶ τὴν τόθ' **ἰκετεύω** τέ σε,
 μὴ μου τὸ τέκνον ἐκ χερῶν ἀποσπάσης,
 μηδὲ κτάνητε: τῶν τεθνηκότων ἄλλις.

Ономад си ми зграбио, како сам кажеш, руку,
 вјешајући се о мој старачки врат.
 Ја сад теби **узвраћам** и од тебе **тражим**
узајамност и **прибјегарски** те **преклињем**:
 немој ми дијете из наручја отети
 и немојте је убити, јер довољно је мртвих.

Хекаба му још каже: ἐλθὼν δ' εἰς Ἀχαϊκὸν στρατὸν παρηγόρησον | „Иди међ' ахајску војску и умири их“ (ст. 287sq). Употребљени глагол παρηγορέω („посавјетовати“, „умирити“, „утјешити“) у свом коријену има ријеч ἀγορά – ἀγορά је трг тј. јавни простор на коме су се у античкој Грчкој сусретали мушкарци да обаве све обавезе, продају, купе, уговарају, преговарају, расправљају, бесједе, гласају, да на различите начине користе своје надалеко чувене реторске особине. У драми *Хекаба* функцију простора ἀγορά обавља отворено поље на коме се окупљају и дјелају (бесједе, дебатују, гласају, одлучују, жртвују) Грци, а на коме женама – Тројанкама нема мјеста (оне дјелају у затвореном простору шатора у који могу ући мушкарци).

Скрећем пажњу да Хекаба додирује Одисејеву браду (ст. 286), дакле јасно и недвосмислено активира потенцијал контактне магије у ритуалном (дакле, „изворнијем“) прибјегарском чину. Хекаба своју прибјегарску молбу завршава овим ријечима (ст. 293–295 дати у преводу ауторке рада):

τὸ δ' ἀξίωμα, κἄν κακῶς λέγῃ, τὸ σὸν
 πείσει: **λόγος** γὰρ ἐκ τ' ἀδοξούντων ἰὼν
 κάκ τῶν δοκούντων αὐτὸς οὐ ταῦτὸν σθένει.

Твој углед ће их, чак и уз ријечи мањкаве,
 убиједити: јер исти **аргумент**, ако га
 користи неко на лошем гласу нема једнаку
 снагу као кад га раби онај кога цијене.

Ове ријечи су савршен увод за Одисејеву реплику. Прво се треба сјетити читаве палете епитета који припадају Одисеју: он је способан, лукав, вјешт, сналажљив, искусан, али ако ћемо искрено – он је и превртљив, претворан и лажљив. (Јасно је зашто га многи сматрају надареним политичаром.) Једноставно, он је човјек од кога морате изгубити. Можда га најбоље описује придјев у чијем се друштву његово име често налази: πολύτροπος – „онај који има многе начине“. Наравно да је човјек овакве особине смислио начин да се „извуче“ и да аргументовано одбије оно на шта Хекаба има пуно право. Он одговара да заузврат поштеђује старичин живот (њен, а не њене ћерке –према томе, квит су), а да није добро ни исправно ако се мртви не поштују игнорисањем њихових жеља (у овом случају покојник којег треба поштовати је Ахилеј, чији дух тражи Поликсенину жртву). Своју

руку мије“. Такође, боговима је мило кад се води рачуна о правима слабијих, какав је један ратни заробљеник маскиран у слијепог сиромаша.

реплику завршава, како то само Одисеј умије, пристојном увредом: ријечима да тако Грци размишљају и раде (ст. 330sq), да је то грчка „политика“, насупротив варварима, који до својих људи, живих и мртвих, не држе.

Даћу своје виђење оба учесника овог агона. На једној страни је остарела жена из владарске тројанске породице, дакле припадник аристократије са великим искуством и знањем у обредима, дворском протоколу, дипломатији, рату и, уопште, животу; заробљена тројанска царица не потиче из обичног народа и свјесна је статусног али и, можемо слободно рећи, интелектуалног јаза између владарâ и демоса (уп. горе ст. 293–295). На другој страни је Одисеј, у драми представљен као демагог (у оном каснијем пејоративном смислу ријечи), чији се успјех управо ослања на мањкавостима народних маса. (Ово не значи да Одисеј није објективно паметан, елоквијант и харизматичан – ове његове особине нису одлике *per se* већ такве да имплицирају публику на коју он такав утиче.)⁶ Колико је он свјестан поменутог јаза није нужно напомињати. Хекаба се нада да ствар може да се ријеша на нивоу личне узвратне услуге (χάρις: ја теби – ти мени) и позива Одисеја да учини оно што он свакако чини: да утиче на јавно мњење. Међутим, тренутни однос политичке моћи међу њима је такав да Одисеј, како ја то видим, може да бира да не учини / не узврати услугу Хекаби, и да читаву ствар задржи на нивоу политичког и ништа-личног (или пак да је на тај ниво пренесе).

Ауторка Хелен Фоли примјећује да се, упркос Одисејевом проблематичном карактеру, Хекаба не може супротстављати његовој одбрани јавног интереса. Наиме, одбрана јавног интереса надјачава приватне (и сасвим валидне) разлоге дуга према њој и исправљања једне личне неправде (Foley 2001, 284). На нивоу политике, агон Одисеја и Хекабе представља сучељавање демократије и аристократије, с тим да Хекаба, чак и ако дјелује аристократски ускогруда⁷, борећи се за лични интерес против интереса масе, своје становиште заснива на принципима која она сматра универзалним у „стабилном друштвеном и вјерском поретку и политичкој једнакости“ (Foley 2001, 285). Ово читање ауторке Фоли истичем као занимљиво за моје разматрање односа лица драме према прибјегарству, од инсистирања на првобитном ритуалном карактеру до секуларизације и политизације обреда.

⁶ О Одисејевој манипулацији грчких војника помоћу “патриотских конвенција” у *Хекаби*, в. Synodinou 1994, гдје се даје анализа агона између Хекабе и Одисеја и сасвим опсежна анализа Одисејевог лика уз низ корисних референци. Ова ауторка припада критичарима који читају да је Одисеј манипулацијом придобио војнике да у скупштини гласају за жртвовање Поликсене, и да се на ову изманипулисану одлуку позива пред Хекабом. Овдје бих издвојила то да када заробљенице описују Хекаби Одисејеву одлучујућу улогу у убјеђивању подјељене скупштине, оне користе следеће епитете: *ποκλιόφρων, κότις, ἠδύλογος, δημοχарιστής* (ст. 131sq) – они су у вези са традиционалним Одисејевим одликама као и са одликама тада актуелних демагога у скупштини (Synodinou 1994, 194; Michelini 1987, 143).

⁷ О Хекабином аристократском приступу, в. Kovacs 1987, 80–83 и 98sq.

У читању које ја овдје предлажем пажња је усмјерена на један од нивоа овог комплексног агона, а то је однос обје стране према прибјегарском обреду. Тврдим да Одисејев избор да се задржи на нивоу политике и да дјела демократски, тј. сходно одлуци већине у скупштини, вуче за собом још један избор: оглушавање о обред који Хекаба активира. Осим што је Еурипид изабрао да напомене да је Одисеј манипулацијом масе дошао до тога да подјељена скупштина војника донесе одлуку у прилог жртвовању дјевице, овдје ваља напоменути да је мотив Одисејевог пада у ропство баш код Хекабе претходно у току Тројанског рата врло вјероватно Еурипидова иновација, као што се види у једној схолији.⁸ Оваквом иновацијом мита писац је постигао одбојнију личност Одисејеву и снажнији патос због старичиног удеса. Одисеј у позицији моћи постаје Одисеј силник и самовољник, онај који тренутну моћ злоупотребљава. Он игнорише чињеницу да га, у прибјегарском ритуалу који даје могућност заштите инфериорном, позиција моћи обавезује, а не тек чини „моћним“.

Хекаба затим тражи од ћерке да она сама прибјегне Одисеју, односно да га као прибјегарка моли за милост и активира нови обредни турнус у коме Одисеј мора имати одговор. Скрећем пажњу на то да Поликсена прво примјећује да Одисеј зазире од ње и крије руке и браду (ст. 342–44): додиривањем руке и браде мољеног она као прибјеглица остварује и активира обредну моћ чина. Дакле, Одисеј је свјестан ритуалне моћи прибјегарског чина, плаши је се и покушава да ствар задржи у домену ријечи и расправе (заправо, да га у тај домен премјести, јер ствар оригинално припада обредној сфери). Ту гдје владају теорија и апстраховање живота, ту он „има многе начине“. Поликсена, међутим, не пристаје да моли бирајући смрт, и експлицитно Одисеја лишава обавезе према њој као прибјегару.⁹ За Поликсену је мољење понижење које она одбија, јер оно одузима основно људско право, право на достојанство: οὐ γὰρ ἄξιον / није вриједно (ср. понижења, ст. 308; уп. ст. 342sqq, 405sqq). Хекаба, међутим, свој прибјегарски чин назива храброшћу (τολμᾶν ἀνάγκη, ст. 751), не без парадокса, дубљег значења и драмског набоја.

⁸ Schwartz 1887, 32 ad 241: ἀπίθανον τό πλάσμα καί οὐχ Ομηρικόν οὐ γάρ αν ἐσίγασεν Ἐκάβη πολέμιον θεασαμένη κατοπτρεύοντα та κατά τους Τρώας πράγματα, ή δε Ἐλένη εικότως- ατην γαρ μετέστεινεν Ἀφροδίτης. Уп. Хомер, *Одисеја* 4.242sqq, гдје се Хекаба не појављује нити Одисеј глуми спљенило, и гдје га је препознала једино чувена љепотица Хелена. О Одисејевој незахвалности према Хекаби в. Synodinou 1994, ф. 6.

⁹ Поликсенин став је тај који трансформисхе мучни призор убијања роба у ганутљив спектакл људске снаге, достојанства и, изнад свега, слободне воље. Не пристајући да буде жртва спољне силе, софокловска (Conacher 1961, 19) Поликсена задржава слободну вољу чак и у наметнутој јој смрти. Не само што је слободна, већ она, заробљеница, ослобађа Одисеја, поробљивача, од страха да ће га зазивањем прибјегарског Зевса приморати да јој помогне (ст. 345). Ово одрицање од права на преклињање онда када то право јунакињи припада и од ње се очекује јесте мајсторски *coup de théâtre*. О концепту слободе и ропства у Хекаби в. Daitz 1971.

Хекаба пријегарски моли Агамемнона (ст. 752–888)

Хекаба сазнаје затим за смрт последњег живог сина Полидора од руке преварног савезника, трачког краља Полиместора. Стога се као пријегарка обраћа Агамемнону, врховном војсковођи грчке војске, будући робиња у његовом логору. Војсковођа и побједник, господар и мушкарац, Агамемнон је у овој ситуацији супериорна фигура *par excellence*. Као и у случају са Одисејем, пријегарка Хекаба се може надати помоћи Агамемноновој, и то по два основа. 1) Она сматра да би он морао да стане у одбрану веома важног и универзалног гостинског права (ξενία) које је трачки краљ оскрнавио (примио је повјерено му дијете као госта и убио га је).¹⁰ 2) Хекаба такође покушава да обавезе Агамемнона да стане у одбрану освете Полидорове смрти као сродник, будући да је грчки краљ за љубавницу изабрао Ксандру, Полидорову сестру. Овај други, више лични апел јесте молба за узвратну услугу – χάρις (ст. 830).¹¹

Тако Хекаба, иза чијег случаја стоје гостинско право и узвратна услуга, користи ритуални потенцијал пријегарског чина: додирује Агамемнонова кољена, браду и десницу (ст. 752sq, 787). Хекаба се у свом апелу позива на Номос – Закон, и опомиње на дужност и обавезу кажњавања безбожника (ст. 798–801 дати у преводу ауторке рада):

ἡμεῖς μὲν οὖν δοῦλοί τε κάσθενεῖς ἴσως:
ἀλλ' οἱ θεοὶ σθένουσι χά κείνων κρατῶν
Νόμος: νόμῳ γὰρ τοὺς θεοὺς ἠγοούμεθα
καὶ ᾧ μὲν ἄδικα καὶ δίκαι' ὀρίσμενοι:

Ја сам можда робиња и немам никакву моћ,
али богови су силни и међу њима влада
Закон. Због њега вјерујемо у богове и живимо
разликујући правду од неправде.

Ако се овом начелу не повинујемо, каже даље Хекаба, ничег праведног међу људима нема. Хекаба користи ритуалну снагу пријегарства и опомиње на Номос – онај закон који влада међу боговима и који је трајан, за разлику од ефемерних и локалних правних регулатива које озакоњују народи (νόμοι), принцип коме нису потребни аргументи и реторика.¹²

¹⁰ И iketεία и ξενία као древне ритуалне праксе образују нераскидиву везу (каква је нпр. сродничка) не само између двије особе које их успостављају, већ и међу њиховим потомством.

¹¹ Нусбаум (Nusbaum 2009 [1986], 514) замјера да Хекаба своје сопствено и Ксандрино тијело користи само као средство за осветнички план. Чини ми се да у томе, као и у пропратној опасности да „нељудска кучка не би могла тако добро да користи аргумент“, ауторка у својој етичкој анализи текста остаје кратковидна за аспекте драме из социјално-култне сфере (пријеглиштва, гостинског права, узвратне услуге) и функцију тијела у овом домену. Конакер је био нарочито оштар и, усудила бих се рећи, малициозан, назвавши Хекабу ћеркином подводицом (Copacher 1961, 22–23). Грегори пак брани Хекабу напомињући да у трагедији родитељи слободно говоре о сексуалности своје дјеце и да Хекабино неадекватно дефинисање Ксандриног статуса (као да је брак, а не ропство) није усамљен случај (Gregory 1991, 106–107).

¹² Термин νόμος се односи на широк спектар нормативних концепата – од обичаја и 'уобичајеног' до законских статута. Да овај термин не треба ограничити само на регулативе људске арбитраже, упућује Хераклитова опаска о разлици између људских

Не могу довољно нагласити чињеницу да се Агамемнон измиче од физичког контакта са прибјегарком, како видимо у сценском упутству уз стих 812, свјестан прибјегарске ритуалне моћи и обавезе коју 'ικετεια намеће. Тврдим да Агамемнон, као и претходно Одисеј, излази из области обреда и директног, животног искуства, и сеже у сферу политике, дипломатије, погађања и интерпретација животног искуства. Он се, како каже, слаже са Хекабом и радо би видео злочинца кажњеног,¹³ али се боји да би то међу војницима било протумачено као његова пристрасност због љубавнице Касандре: јер грчкој војсци Тројанци су непријатељи, те је, према томе, трачки краљ – злочинац Полиместор – у овој ситуацији пријатељ. На ове ријечи Хекаба може имати само један, потресан коментар (ст. 863–867 дати у преводу ауторке рада):

φεῦ. | οὐκ ἔστι θνητῶν ὅστις ἔστ' ἐλεύθερος:
 ἢ χρημάτων γὰρ δοῦλός ἐστιν ἢ τύχης,
 ἢ πλῆθος αὐτὸν πόλεος ἢ νόμων γραφαὶ
 εἴργουσι χρεῖσθαι μὴ κατὰ γνώμην τρόπος.

Авај. Ниједан смртник слободан није,
 јер робује или новцу или судбини,
 или му гомила или судске парнице
 бране да чини како му савјест налаже.

Мерсије је дао анализу текста по којој Хекаба врши „продужени“ прибјегарски чин ка Агамемнону, најављујући га већ у ст. 737sq, падајући на кољена најкасније у ст. 752sq, када почиње да користи језик прибјегарства, и остајући на кољенима све до ст. 888.¹⁴ Тако дуго клечање старице, која је обујмила кољена краља, док он покушава да је се отресе морало је бити изузетно непријатан процес за актере чина и изузетно непријатан приказ за остале глумце (тј. интерну публику) и гледалиште (Mercier 1993, 158). Ја у тој истој сцени најприје читам Хекабино инсистирање на ритуалној природи прибјегарства, и максимално активирање обредног потенцијала – на ово ћу се осврнути на самом крају рада.

Након јаловог апела, Хекаба ослобађа Агамемнона (ст. 868sq) своје прибјегарске молбе и страха од неиспуњене обавезе – као што претходно Поликсена ослобађа Одисеја. Парадоксално, *робиња ослобађа* свог господара и великог војсковођу (ст. 868sq).

νόμος и једног божанског νόμος-а (Хераклит, *О природи* В114). О чувеној софистичкој теми, антитези номос : фисис у грчкој трагедији, в. Lanzillotta 2013, 894-896. О Хекабином посезању за законом (Νόμος) и људском вјештином наговарања (Πειθώ), те о Одисејевом и Агамемноновом односу према Номосу, в. Kirkwood 1947. Кирквуд налази да је Номос нит којом Еурипид постиже јединство драме *Хекаба*, оспоравано од многих аутора. Хекабин став о Νόμος-у и интерпретација овог термина у Хекабиној реплици (ст. 798–805) чине једну од упоришних тачака философског тумачења Марте Нусбаум (Nusbaum 2009 [1986], 491–521) у којем се поменути став дефинише као етички антропоцентризам.

¹³ Агамемнон је одмах осудио Полиместорово златохлепље (ст. 775) и искрено жали Хекабу (ст. 783, 785, 850).

¹⁴ Премда је сцена продуженог прибјегарског чина на кољенима карактеристична за Еурипидов театар, овај Хекабин чин траје више од 130 редова, што је изнимно дуго и упоредиво једино са Андромахиним клечањем пред Пелејем у *Андромахи*, које заузима 144 реда.

Агамемнон не пристаје да он, будући у снази и могућности, изврши освету, већ само даје Хекаби пристанак да ће зажмурити док она не обави свој наум и обећање да ће одлучити у њену корист на накнадном псеудосуђењу. Интересантна је игра ријечи, будући да ће Агамемново „жмурање“ (или „гледање кроз прсте“, у ком случају шаке прекривају очи) омогућити освету у виду *ослепљења* трачког краља. Довитљива је Сигалова опаска да Агамемнон са трачким краљем дијели морално сљепо (Segal 1990, 129). Будући да су најважније обичајне норме прекршене, а полис и његове институције су далеко и адекватна законска интервенција изостаје, те да су се мушкарци-војсковође врло транспарентно одрекли улоге моралног ауторитета, јер са њиме иде дјелање, у околностима вишеструке социјалне инверзије долази до диониског обрта (типичног за Еурипидов театар). Наиме, долази до сплетке жена, које узимају ствари у своје руке.¹⁵

Да сажмем у пар ријечи контекст који нудим у свом читању драме: док се грчки поглавари измичу из директности живота у демагогију и бјеже из сфере ритуалног прибјегарског чина у политизовану верзију истог, тројанске жене их разрешавају обавезе и извршавају округну, али реалну, опипљиву, директну освету. Ова директност, коју посебно истичем, јако је добро ухваћена на једној барокној слици. Будући да вјерујем да доприноси управо изнесеном предлогу читања драме, а уз поштовање ауторских права, овдје упућујем на веб-страницу <https://www.wga.hu/html/c/crespi/giuseppe/hecuba.html> (приступљено 15. децембра 2019) и позивам читаоца да погледа репродукцију ове слике. Уље на платну са називом *Хекаба ослепљује Полиместора* насликао је Ђузепе Марија Креспи (Болоња око 1700. г., 173 x 184 цм) а данас се налази у Краљевском музеју лијепих умјетности у Бриселу.

Свеобухватно тумачење једног умјетничког дјела, увијек је, наравно, комплексан чин који захтјева широк контекст и стручно знање, а ја изабраном канвасу приступам за потребе овог рада, с обзиром на то да он за тему има митску епизоду баш из Еурипидове драме *Хекаба* и да је та епизода пишчева иновација мита.¹⁶ Не посједујем податак о томе да ли је сликар тему узео директно од Еурипида или је прво био у контакту са неким каснијим аутором,

¹⁵ Додајмо овдје кратко да један правац анализе ове драме каже да је из угла атинског кривичног права нека врста освете Хекабино право и чак њена обавеза према убијеном дјетету и према друштву и да је за тумачење Хекабиног поступка у сфери судског права Еурипид оставио неколико путоказа. В. MacDowell 1963, 1; Tulin 1996. У контексту тумачења освете као правно регулисане реакције на злочин јесте и читање драме по коме Хекаба не извршава својом руком (не експлицитно!) ни убиство дјете (ст. 1161sq) ни ослепљење (ст. 1167–71), што је у духу са атичким законом који изричито брани изручење убице оштећеној страни (Meridor 1978, 30).

¹⁶ Све су прилике да је Еурипид Полиместора измислио, у складу са својом ауторском слободом спрам постојећих митских образаца. Полиместор се први пут у литерарној традицији јавља код Еурипида. В. Conacher 1961, 6–7; Hall 1989, 108; Gregory 1999, xxii.

али свакако можемо претпоставити да је за потребе свог платна морао приоритетно студирати и осјећати Еурипидову драму.

Слика коју, осим врсне сликарске технике, карактеришу монументалност и драматичност, приказује Полиместора којег држи једна од тројанских жена док га Хекаба напада, копајући му очи. Приказ избија из таме позадине, уз ефекат изражајне прецизности, познат из каснијих радова Тицијана и Каравађа. Динамика покрета двоје протагониста и физичка димензија њиховог односа наглашени су покретом материјала одјеће. Док Полиместор губи равнотежу (видимо губитак контроле у положају слободне руке и ноге у ваздуху), осветница стабилно стоји објема ногама на земљи и врши освету уз елегантну прецизност одлучног покрета. (Примијетимо да је у овој барокној ликовној представи Хекаба снажна жена а не старица, као у античком предлошку, као и да врло експлицитно сама извршава освету, што није случај у Еурипидовој драми, в. ф. 15.)

Не само што поменута директност постоји између Хекабе и Полиместора, већ се и посматрач осликаног призора директно налази у ситуацији, и чак се донекле може поистовјетити са мајком као са извршиоцем праведне освете, с обзиром на позицију коју је сликар изабрао за Хекабину фигуру (напријед и са леђа, дакле, како би стајао и посматрач).

Сматрам да композиција и техника ове слике позиционирају Хекабу управо онако како је прибјегарски чин позиционира у изворнику, тј. Еурипидовој драми. Уколико сам у праву, можемо само нагађати да ли се у овој околности огледа више рационални или интуитивни избор сликара. У сваком случају, сугеришем да је атмосфера директности, сировости, огољености Тројанки насупрот врдању Грка из Еурипидове драме стигла до овог канваса.

Оба случаја одбијеног Хекабиног прибјегарства у Еурипидовој драми указују на процијеп између два етичка модуса који припадају различитим сферама живота.

Рађање и брига о дјечи, брига о погребним ритуалима и велики дио култне праксе уопште, у грчкој традицији спадају у домен женских активности. То су бриге о спонама са будућношћу и прошлошћу из сфере универзалних и конкретних чињеница живота и стога се тичу једне шире и дубље слике у односу на мушкарчеву јавну, грађанску активност и тренутна, дневна (макар била и горућа) питања на агори – питања јавне политике у скупштини. Прекршај у сфери личног али универзалног тиче се повреде обичаја који се могу назвати богомданим, предачким, заједничким читавом човјечанству или – неписаним обичајним правом.

Управо у ове неписане законе који регулишу међуљудске односе спадају они на које се позива Хекаба и на чију повреду Тројанке одговарају

осветом. То су права покојних, ратних заробљеника и робова; право на прибјеглиштво, на узвратну услугу и гостинско право.

Остарјела и заробљена, Хекаба користи снагу ритуалног прибјеглиштва, активира обредни потенцијал којег је свјесна и на који полаже наду. Они на које апелује – лукави херој Одисеј и врховни војсковођа Агамемнон, старјешине побједничке грчке војске – измичу се од гестова ритуалног прибјеглиштва и избјегавају физички контакт. Они, како сугеришем у овом читању драме, трансформишу обред у једну секуларизовану, реторизовану и политизовану верзију прибјеглиштва, захваљујући чему успијевају да изврдају.

Свједочећи томе, (не)моћна Хекаба се вајка у жељи да уостручи снагу свог ритуалног преклињања – кад би само могла да га учини још директнијим, конкретнијим и животнијим (ст. 836–840 дати у преводу ауторке рада):

εἴ μοι γένοιτο φθόγγος ἐν βραχίοσι
καὶ χερσὶ καὶ κόμαισι καὶ ποδῶν βάσει
ἢ Δαιδάλου τέχνασιν ἢ θεῶν τινος,
ὡς πάνθ' ὀμαρτῆ σῶν ἔχουσιν γουνάτων
κλαίοντ', ἐπισκῆπτοντα παντοίουσ λόγους.

Кад би било гласа у мојим рукама и шакама,
у власима и у ногама, гласа смјештеног
вјештином Дедаловом или којег бога,
те да сви дјелови мог тијела заједно обујме
ти кољена, у сузама молећи на хиљаде начина.

Кад би само Хекаба могла да тако задржи моћника тамо гдје је живот у својој пуној конкретности и директности, јер ако се одлута на јавну трибину гдје влада врло логично теоретисање које апстрахује живот – све је пропало.

Извори

- Eshil, *Pribjegarke*. 1922. *Aeschylus*, with an English translation by Herbert Weir Smyth, 2 vols., vol. 1: Suppliant maidens, Persians, Prometheus, Seven against Thebes, Cambridge: Harvard University Press, London: Heinemann.
- Euripid, *Hekaba*. 1902. *Euripidis Fabulae*, ed. Gilbert Murray, 3 vols., vol. 1: Cyclops, Alcestida, Medea, Heraclidae, Hippolytus, Andromacha, Hecuba, Oxford: Clarendon Press, 1902.
- Heraklit, *O prirodi*. I 1951, II-III 1952. *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Griechisch und Deutsch von Hermann Diels, 6. verbesserte Auflage hrsg. von Walther Kranz, 3 Bde.
- Homer, *Ilijada*. 1902, ³1920. *Homeri Opera*, edd. David B. Monro, Thomas W. Allen, 5 vols., vol. 1–2, Oxford: Clarendon Press.
- Homer, *Odiseja*. 1919. *Homer, The Odyssey*, with an English Translation by A. T. Murray, 2 vols., Cambridge: Harvard University Press, London: Heinemann.

Литература

- Cairns, Douglas L. 1993. *Aidōs: The Psychology and Ethics of Honour and Shame in Ancient Greek Literature*. Oxford: Clarendon Press.
- Conacher, D. J. 1961. „Euripides’ *Hecuba*.“ *The American Journal of Philology* 82(1): 1–26.
- Csapo, Eric & William J. Slater. 1995. *The Context of Ancient Drama*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Daitz, Stephen G. 1971. „Concepts of Freedom and Slavery in Euripides’ *Hecuba*.“ *Hermes* 99(2): 217–226.
- Foley, Helene. 2001. *Female Acts in Greek Tragedy*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Freyburger, Gérard. 1988. „Supplication grecque et supplication romaine.“ *Latomus* T. 47, Fasc. 3: 501–525.
- Goldhill, Simon. 1994. „Representing Democracy: Women at the Great Dionysia.“ In *Ritual, Finance, Politics: Athenian Democratic Accounts Presented to David Lewis*, eds. R. Osborne & S. Hornblower, 347–369. Oxford: Clarendon Press.
- Gould, John. 1973. „Hiketēia.“ *Journal of Hellenic Studies* 93: 74–103.
- Gould, John. 1980. „Law, Custom and Myth: Aspects of the Social Position of Women in Classical Athens.“ *The Journal of Hellenic Studies* 100: 38–59.
- Gregory, Justina. 1991. *Euripides and the Instruction of Athenians*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Gregory, Justina. 1999. *Euripides’ „Hecuba”: Introduction, Text, and Commentary*, ed. Justina Gregory. Oxford University Press.
- Gregory, Justina. 2005. „Euripidean Tragedy.“ In *A Companion to Greek Tragedy*, ed. Justina Gregory. 251–270. Malden, Oxford: Blackwell.
- Hall, Edith. 1989. *Inventing the Barbarian: Greek Self-Definition Through Tragedy*. Oxford University Press.
- Henderson, Jeffrey. 1991. „Women and the Athenian Dramatic festivals.“ *Transactions of the American Philological Association* 121: 133–147.
- Ibersfeld, An. 1982 [1978]. *Čitanje pozorišta*. Prev. Mirjana Miočinović. Beograd: Vuk Karadžić (Ubesfeld, Anne. 1978. *Lire le théâtre*. Paris: Éditions sociales.)
- Lanzillotta, Roig L. 2013. „Nomos and Physis in Greek Tragedy.“ In *The Encyclopedia of Greek Tragedy*, ed. Roisman, H. M., 894–896. Malden, MA: Blackwell Publishing.

- Kirkwood, Gordon M. 1947. „Hecuba and Nomos“. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 78: 61–68.
- Kovacs, Paul David. 1987. *The Heroic Muse: Studies in the Hippolytus and Hecuba of Euripides*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- MacDowell, Douglas Maurice. 1963. *The Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*. Manchester: Manchester University Press.
- Mercier, Charles E. 1993. „Hekabe’s Extended Supplication (Hec. 752–888)“. *Transactions of the American Philological Association* 123: 149–160.
- Meridor, Ra’anana. 1978. „Hecuba’s Revenge: Some Observations on Euripides’ *Hecuba*“. *The American Journal of Philology* 99(1): 28–35.
- Michelini, Ann Noms. 1987. *Euripides and the Tragic Tradition. Wisconsin*.
- Nusbaum, Marta. 2009 [1986]. *Krhkost dobrote: Slučaj i etika u grčkoj tragediji i filozofiji*. Prev. Branimir Gligorić, Lada Akad. Beograd: Službeni glasnik. (Nussbaum, Martha. 1986. *The Fragility of Goodness: Luck and ethics in Greek tragedy and philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.)
- Podlecki, Anthony J. 1990. „Could Women Attend the Theater in Ancient Athens? A Collection of Testimonia.“ *Ancient World* 21: 27–43.
- Schwartz, Eduard. 1887. *Scholia in Euripidem I. Berolini: G. Reimer*.
- Segal, Charles. 1990. „Violence and the Other: Greek, Female, and Barbarian in Euripides’ *Hecuba*“. *Transactions of the American Philological Association* 120: 109–131.
- Segal, Charles. 1997 [1982]. *Dionysiac Poetics and Euripides’ Bacchae*. Princeton: Princeton University Press.
- Stevens, Philip Theodore. Ed. 1971. *Euripides Andromache*. Oxford: Clarendon Press.
- Synodinou, Katherina. 1994. „Manipulation of Patriotic Conventions by Odysseus in the *Hecuba*“. *Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens* 9–10: 189–196.
- Tulin, Alexander. 1996. *Dike Phonou: The Right of Prosecution and Attic Homicide Procedure*. Stuttgart & Leipzig: B. G. Teubner.

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.

Сања Лазаревић Радак

Институт за политичке студије, Београд
sanjalazarevic7@gmail.com

Тито као фолклорни јунак: митополитика транзиције и конструисање политичког трикстера*

Увођење термина *трикстер* који је у протеклих неколико година доживео ревитализацију у политичкој антропологији, омогућује издвајање елемената дискурса о Јосипу Брозу Титу, који, у широко схваћеном простору жуте штампе, тестирају актуелни политички контекст. Схваћен као део фолклора, саржај жуте штампе омогућује успостављање поларизација на прошлост и садашњост као доба моћи и доба немоћи, док амбивалентно, како глорификујуће, тако и пародирајуће писање о Јосипу Брозу Титу резултује стварањем субверзивног текста који метафоричким и симболичким језиком говори о актуелном стању у унутрашњој и спољној политици Србије. Одређивањем политичког трикстера, указивањем на особине које могу послужити као хеуристички кључ за његово препознавање, присуство Јосипа Броза Тита у жутој штампи интерпретира се као један од поступака којим друштво покушава да премости економске и политичке тензије и нерешене конфлиите.

Кључне речи: Јосип Броз Тито, жута штампа, фолклор, дискурс, транзиција, трикстер, критика

Tito as a Folklore Hero: Mytho-Politics of Transition and Construction of Political Trickster

The recent introduction of the term trickster in political anthropology, enabled pointing out the elements of the discourse on Josip Broz Tito that test the current political context in broadly understood space of the so called yellow press. Understood as a part of folklore, yellow journalism allows researcher to recognize practice of polarization to the past and the present, the age of power and the age of powerlessness, while ambivalent, both glorifying and parodying writing on Josip Broz Tito, result in the creation of subversive text that speaks symbolic language, telling about the current state of the interior and foreign policy of Serbia. Defining political tricksterism, pointing out the traits that can serve as heuristic key for identification, the presence of Josip Broz Tito in yellow journalism, is understood as one of the manners that help society to overcome economic, political tensions and unresolved conflicts.

* Овај чланак је резултат рада у Институту за политичке студије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

Key words: Josip Broz Tito, yellow journalism, folklore, discourse, transition, trickster, critic

Увод

Наративи о Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији данас се састоје из бројних међуповезаних елемената, међу којима значајно место припада њеном председнику Јосипу Броз Титу. Док новинари и популарни аутори још увек изналазе мотивацију за истраживање и обелодањивање детаља из његовог приватног и политичког живота, стручњаци за југоносталгију и „титосталгију” аргументовано тврде да је култ личности Јосипа Броза Тита нестао из доминантних дискурзивних конструкција, а да извештавање о њему репродукује увреде и дисквалификације (Velikonja 2010, 20). Упркос томе, медији активно учествују у креирању и одржавању репрезентације ове личности у тренуцима када она губи значај у доминантном политичком дискурсу (Pavasović Trošt 2014, 146–170). Крећући се између уско схваћених идентитета, обухватајући све већи број рецепијената и пробијајући границе комуникације, текст о Јосипу Броз Титу прелази оквире савремене политичке историје и пролази кроз процес деполитизације, што омогућује комодификацију и појављивање маршаловог лика на различитим местима (Petrov 2018, 119). Његова употреба надилази прошло, садашње и будуће време, преиспитујући властите садржаје, измичући строгим квалификацијама, категоризацијама, осудама и похвалама. Места на којима се појављује и тренуци у којима га је могуће уочити задржавају гранични карактер, од народноослободилачке борбе, до демократске транзиције. Оваква употреба оно што је присутно и актуелно подвргава иронизацији, упућује опаске на рачун устаљених вредности и омогућује да прошлост делује као доба сигурности, преплављено емоцијама које се везују за слику топлог, породичног окружења. Дискурсом о Титовој личности, која се од касних седамдесетих година доводила у везу са истрошеношћу и слабом функционалношћу социјалистичког самоуправног државног апарата, култом личности, неефикасним институцијама, уводи се политички мит који црпи снагу из носталгијом обојених наратива о добрим, старим временима. Обновљени значај ове фигуре позива на преиспитивања њене културне и политичке улоге и на истраживање веза са другим политичким фигурама, фолклорним, књижевним и митским јунацима. Било да је реч о писању или о масовној производњи артефаката који асоцирају на југословенску историју, ове појаве за колектив имају дубока значења (Petrović 2016, 504–520). Њихове дискурзивне, практичне и ритуалне употребе нису само облици сећања, већ постају инструменти који ослањањем на репрезентацију прошлости, оно што је присутно подвргавају критици и иронизацији. Оне су средства пародирања доминантних вредности и политичких институција, инструменти критике и субверзије (Lindroth 1996, 185–196). Обновљени наративи о југословенској прошлости, престају да буду искључива критика социјализма, проистекла из сећања на деценије осамдесетих и деведесетих година двадесетог века, постајући митопоетско бекство у доба имагинарне сигурности. Они су сигнал кризе демократских институција и опаска на рачун резултата транзиције.

Замишљањем Јосипа Броза Тита, у протеклих двадесетак година, упоредо са манифестним дисквалификацијама, креиран је и латентни критички дискурс о политичком трикстеру. Поновним замишљањем приватног и политичког живота југословенског доживотног председника, омогућена је трансгресија у чијем простору се манипулише симболичким ликовима и радњама. Новинским чланцима, есејима, фељтонима и насловима о дипломатском лукавству Јосипа Броза Тита, о амбивалентности његовог карактера, хедонизму, заводништву, личној харизми и манипулативним техникама, потврђују се некадашњи ред, ауторитет, те моћ тог реда, и изнова исписују елементи њене политичке историје.

Теоријско-методолошки оквир

Антропологиња Агнес Хорват обогатила је политичку антропологију увођењем термина политички трикстер.¹ Реч је о сложеној фигури чија је идентификација подстакнута Јунговим контроверзним схватањем архетипова колективно несвесног, док теоријски концепти Виктора Тарнера, Арнолда ван Генепа и истраживања Пола Радина, остају његова окосница (Radin, 1956). Након што је затворен у архиве боасовске антропологије, као сећање на Радинова истраживања фигуре „варалице“ код Винебаго Индијанаца, овај концепт се изнова јавио у доба растуће проблематизације модернистички схваћеног рационалног политичког избора и процвата демократије (Horvath 2013, 23). Полазећи од претпоставки о могућим културним спонама и сличностима између митолошких фигура, Агнес Хорват, у хронолошком распону од палеолита до модерне, указује на присуство интелигентне, заводљиве, симпатичне, али амбивалентне фигуре, која се појављује у близини хране, пута, клопки, у доба растућих криза и несигурности (Horvath 2013, 16).

Политички митови опстају ослоњени на наративе који се сталним преношењем обнављају и обогаћују, допуштајући да се њихови детаљи разгранују у слојевите репрезентације (Matić 1998, 48). Упркос амбивалентности и вишеобличју, митополитички дискурс се користи одређеном врстом логике. Премда је митска стварност полиморфна, променљива и двосмислена, она своју кохерентност стиче на основу низања појединачних слика које творе властиту синтаксу. Могућност да у различитим културама наилазе на сличне представе, образце и стилове живота изазивала је међу антрополозима зазор од могућих есенцијализација и генерализација, удружених са честим одбијањем концепата који су се на различите начине доводили у везу са психологијом. Упркос томе, као матрица у коју се могу конвертовати друге симболичке форме, политички митови користе језик који допушта уједињавања хетерогених сфера мишљења, остајући у функцији идентифи-

¹ Термин *трикстер*, уместо семантички непотпуних термина, какви су у српском језику *варалица*, *чаробњак* и *хермес*, преузет је из енглеског језика и користи се у аналитичкој психологији. В. Trebješanin 2006.

кације, имагинације и фолклорне формуле, а његови митолошки обрасци имају пуноправно место у истраживању аспеката политичког деловања (Žirarde 2000, 18).

У контексту политичког живота, трикстер није искључиво митска, фолклорна или специфично митополитичка фигура. Његова појавност је разнолика колико и системи у које се може укључити. Агнес Хорват претпоставља да је реч о једном од најстаријих карактера који се јављају у усменим предањима, а Јунг, на кога се позива, у трикстерима препознаје низ искустава која нису индивидуална и не могу се лако пратити дуж историјског континуума (Horvath 2013, 18). Карактерни трикстеризам који се приписује Јосипу Брозу Титу, тек поприма форму политичког, с обзиром на контекст, па се тако митски и политички Тито не могу раздвојити.

Трикстерима се у бројним митологијама, усменим и писаним наративима, приписују мимикрија, способност дестабилизације ритуализоване озбиљности, лукавство, трансформативна снага и бунтовништво. Они ремете *status quo*, подсећајући да су интелигенција и мимикрија неке од најстаријих техника за преживљавање. Стога трикстери задржавају мешовити карактер животињског, људског и божанског, остајући у непосредној вези са оним што је гранично и онтолошки двоструко (O Konel & Eri 2007, 128). Ослањају се на способност промене идентитета, удвостручавање и прилагођавање, негујући перформативни, критички дух и готово све што се може означити као хедонистичко, ослобађајуће и дијалошко (Salinas 2013, 20). У фолклору, трикстери су веома заступљени карактери, који узимају форму човека, бога, духа, животиње и имају увид у тајно знање које је могуће користити у сврху избегавања поштовања правила и конвенција. Овако схваћен, трикстер узима маске пророка, револуционара, војсковођа, божјих гласника, животиње са људским особинама, па од палеолита до данас опстаје у митским бићима и политичким ауторитетима, којима се, зависно од контекста, може приписати како конструктивна, тако и деструктивна снага (Horvath 2013, 20).

Трикстера срећемо у лику Локија, Којота код Навахо Индијанаца, Ешуа из Јорубе, Мимија из Аустралије, а особине попут сналажљивости старогрчког Хермеса, мудрости Одисеја, лукавства и храбрости Прометеја, препознају се, у забавној и наративно еластичној форми, у фигури дворске луде или у Езоповим животињама, док у књижевности двадесетог века доминирају Чеширска мачка и Том Сојер. „Бетменов“ Џокер и обогаћивање његовог карактера у савременој екранизацији сведоче како о слојевитости „личности“ трикстера, тако и о потреби глобалног, постиндустријског друштва за радикалном променом. Они подсећају на могућности које отварају неконвенционални начини решавања проблема, те остају амбивалентни протагонисти наратива у којима се мења хијерархијски ред. Митолошки обрасци и њихове фигуре имају пуноправно место у истраживању политичког домена (Matić 1998, 147), а полиморфна и двосмислена стварност политичког мита остаје место на којем ове фигуре тестирају своје способности, допуштајући да се поједини државници, вође, или други учесници у

политичком животу препознају као културни и фолклорни јунаци (Žirarde 2000, 18).

Упркос одступањима, трикстери деле неке заједничке особине, које ће у даљем тексту послужити као хеуристички кључ за њихово препознавање и интерпретацију: 1. трикстер је амбивалентан, настао је из споја неспојивог, повезивања неповезивог, па, као хибридни карактер и луталица, рано пружа отпор ауторитетима, подривајући њихову моћ интелигенцијом и лукавством. Зато његове авантуре укључују бекства, прелажење граница, промену идентитета (Hynes 2009а, 33–45). 2. Трикстер се служи обманом (Hynes 2009а, 33–45). Употребом трикова и практичних шала, трикстер креира нови свет који укључује нову констелацију значења, те су у основи овог дискурса дисрупција, тестирање институција и њихових граница (Gradinaru 2012, 85–96). 3. Трикстери су познати по способности камуфлаже. Она им омогућава да промене физичку појавност и тако избегну судбину плена. 4. Они врше инверзију ситуације, преокрећући сваки субјект, независно од његове престижне позиције (Hynes 2009, 30–45). Нема табуа, институције ни божанства који не могу постати место субверзије и преокретања када је у њиховој близини трикстер (Hynes 2009, 30–45). 5. Рађа се из хибридне везе, па комбинује божанске и људске особине, задржавајући способности једних и других. Такав, постаје миљеник божанстава или сакрализована фигура, која у културни текст уводи амбивалентни дар – дуг. Задужујући се код богова, он доводи у питање властити пројекат, што резултат трикстеровог деловања чини краткорочним, ризичним и амбивалентним (Hynes 2009а, 30–45). 6. Његова хибридна природа тежи хедонизму и раскоши, а путеност је резултат како свете, тако и профане природе трикстера. Његов живот се окончава само једном у низу трансформација (Bassil-Morozow 2017, 84–96). Трикстер нестаје, а будући амбивалентан, о његовој се коначности никада не може говорити са сигурношћу (Hynes 1997, 17).

У политичком контексту, трикстери се углавном јављају у лиминалним ситуацијама, у форми револуционара и вође колонизованог народа, као што су у прошлости, у лику луде, боравили на дворовима пародирајући краљеве потезе, на радост самог краља и других дворана. Поигравајући се предностима које нуди криза, колико и предностима свог граничног положаја, трикстери постају творци новог, другачијег света, који обећава правду и једнакост, али њихови пројекти, чак и ако уроде плодом, нису трајни (Bassil-Morozow 2017, 84–96). У својим наративима, колонизовани народи користе фигуру трикстера да би указали на начине којима политички и културно маргинализовани, технолошки субоодинирани народи могу однети победу над колонизатором. На реторичком плану, трикстери се позивају на социјалну правду, њихова етичност није конвенционална, јер је слика света коју нуде алтернативна. Будући да се лако прилагођавају новонасталим околностима, дају колонизатору или окупатору привид моћи, истовремено успевајући да спроведу своју вољу и остваре циљеве народа које заступају. На тај начин, успешно балансирају између наизглед супротстављених позиција. Током периода које Виктор Тарнер назива *социјалним*

драмама јављају се рапидне промене, а скривене контрадикторности избијају на површину. Згушњавају се нови и ревитализовани митови, симболи, парадигме и политичке структуре (Turner 1974). У тренуцима који, попут транзиције или демократизације, сугеришу гранично стање и социјалну промену, појава трикстера у наративу изражава неартикулисани захтев за променом и замењује јавне иступе. Револуције, ратови, снажне промене, колико и други облици транзиторних социјалних ситуација, сматрају се лиминалним. Такозвана транзиција, процес демократизације или фаза такозваног придруживања земаља Западног Балкана Европској унији, само су неке од оних које сугеришу гранично стање. Овакве ситуације захтевају двоструке, амбиваленте јунаке. Трикстер је, несумњиво, један од њих.

Простор жуте штампе је ослобођен различитих облика културне цензуре, те допушта хетероглосију, извртање, креирање разноврсних и наизглед изненађујућих амбиваленција. Промена начина изражавања и употреба нових техника које омогућују то изражавање, условила је прелазак од усмене форме у штампану, а потом и у дигитални простор, док функција овог стваралаштва остаје иста (Loramudra 2008, 55–64). Истраживања масовних медија показала су да је митско честа референца око које се концентришу наративи о политичким фигурама, херојима и истакнутим личностима, а митови са којима се усклађују или на којима се заснивају често долазе из локалних бајки, легенди, прича.

У овом раду, дискурс је схваћен као неманифестни и нетранспарентни предмет говора, а његова анализа, разуме се као истраживачки поступак којим се трага како за манифестним, тако за латентним значењем онога што је написано/изговорено (Fuko 2007, 8). С обзиром на ограничен обим рада, анализирана је такозвана жута штампа у Србији, а новинска и електронска издања ограничена су на наслове и садржаје текстова који су уследили по окончању ратних сукоба на постјугословенском простору и хронолошки се поклапају са периодом демократских промена и транзиције. То не значи да су овакви и слични дискурси о Јосипу Брозу Титу присутни само у Србији. У већини постјугословенских друштва препознају се југононосталгични наративи, док места фолклоризованих јунака из деведесетих година двадесетог века све чешће заузимају нове верзије југословенских историја у којима се Тито препознаје као истинита легенда, а његова биографија као део укупног југословенског културног наслеђа (Matvejević 2003, 136).

Револуционар, херој, инспирација: биографија Јосипа Броза Тита у образовном систему социјалистичке Југославије

Темељи на којима је изграђена представа личности Јосипа Броза Тита, препознају се већ у образовном систему формираном након Другог светског рата, када је заменила културне хероје чије су биографије допуштале паралеле са херојствима малобројних и физички слабијих у односу на привидно многобројне, моћне и физички снажне (Carro 1984, 105–131). Карактер трикстера открива обавезна школска литература која креира културни и

социјализацијски узор на основама имагинарне и/или стварне биографије Јосипа Броза Тита (в. Bevk 1966). Функција се мења, али особине опстају у процесима (ре)креирања његове биографије. Прва фаза у поступку креирања његове биографије одвија се по окончању Другог светског рата, када захтева изградњу митски повишене слике. Слика хероја који своју војску подстиче на конфронтацију са вишеструко технолошки надмоћним непријатељем, чинећи то из невидљивости, са способностима скривања, кафумлаже, ојачаних претпоставкама о способности да се промени идентитет и, најзад, из сукоба изађе као победник, чини основу за даљу изградњу репрезентације личности са безмало натприродним особинама. Фигура дечака који у властитом окружењу постаје пример, а чија склоност да штити ослабије не престаје ни у одраслом добу, постаје компатибилна са карактерним цртама које трикстер рано испољава. О овоме је требало да посведоче бројне анегдоте из Титовог живота, посебно из детињства, где се не прецизира порекло, нити доноси суд о истинитости ових података (Bevk 1966). Оне су тек делић биографије револуционара и политичког творца, мистерија које се око њега згушњавају, а које се имплицитно интерпретирају уз помоћ алузија на посебност и харизму (Врклјаčić 2005, 58–69). Сналажење, преварност која изазива симпатије, док на пример, краде свињску главу да би је поделио са сестрама и браћом, допуштају алузије на амбивалентне способности и амбивалентне дарове који ће се доцније развити у пуној фолклорној форми. Трикстерски карактер његовог поступка препознаје се у амбивалентном разрешењу које допушта да сестре и браћа буду нахрањени, али због последица дечаковог кулинарског заноса и аматерства у домаћинству, своју ситост плаћају стомачним тегобама. Крађа хране од родитеља, конотира са Прометејевом крађом, премда казна није застрашујућа попут оне у античкој митској верзији. Доцније ће пројекат стварања Југославије и крађе симпатија, како од Истока, тако и од Запада, добити сличну семантику. Строга родитељска фигура, представљена као мајка, овде носи маску једнако амбивалентног ауторитета. Она постаје кључ за разумевање деловања такозваних великих сила – симболичких родитеља/ауторитета, док многобројна браћа и сестре (њих петнаест) фигурирају као политичка, економска и социјална маргина. Асоцијације се умножавају, указујући на пут индивидуалности који је у Југославији инициран 1948. а као несврстаност спроведен у пракси 1956. године. Конфронтација са технолошки надмоћним непријатељем и победа над њим добијају нови пандан у наративима о процепу између Тита и Стаљина. Улога у креирању Покрета несврстаних постаје још један доказ о премоћи мале земље над капиталистичким Западом, комунистичким Истоком и својеврсна потврда лидеревог интелигенције, способности сналажења и реализовања крупних политичких планова.

Овако схваћен политички трикстеризам и имагинирање Титове личности, како у некадашњој Југославији, тако и данас, у бившим републикама СФРЈ, остају у међузависности, па су данашње верзије биографије једнако богате фолклорним и митским елементима, личе на

надградњу претходних и одражавају једнак степен тежње за мистификацијом његовог приватног и политичког живота.

Промене идентитета, лиминалност, хедонизам и обновљивост

У складу са природом трикстера остају бројне контроверзе везане за идентитет Јосипа Броза Тита, па на место једнозначне биографије која отпочиње у малом загорском селу, долазе бројна нагађања. О преокупираности његовим пореклом сведоче бројни новински наслови који се јављају већ средином осамдесетих година, а данас кулминирају у жутој штампи. Наслов „СИА објавила шокантан документ: Тито није био прави Тито“² развија своју пуну фолклорну вредност тек у чланцима који се тичу двоструког или, потенцијално, троструког идентитета, али темељи на којима је он изграђен остају повезани са загонетним рођењем и детињством. Нагађања која се крећу од могућности да је био једно од петнаесторо деце, до оних која изражавају сумњу у његову законитост, део су репрезентације о хибридном пореклу. Необично рођење настало из „хибридне везе“, преокреће се у једнако амбивалентну форму: „Једна варијанта Титовог порекла говори да је он ванбрачно дете мајке Марије и извесног Самуела Мајера, пољског Јеврејина и успешног индустријалца из Беча, код кога је Марија повремено радила.“³

У годинама које претходе распаду СФРЈ, почиње се говорити о нејасном пореклу Јосипа Броза Тита. Ови наративи концентришу се око теме чудних, мистериозних услова, који се доводе у везу са нејасноћама у погледу тога где је, зашто и како Тито могао савладати софистициране манире, развити префињени укус за уметност, а истовремено бити у добрим односима и са Истоком и са Западом, близак такозваном „обичном човеку“ и великим именима из политике, културе, уметности. Његове способности да помири супротности, својеврсна универзалност његовог карактера, у овим чланцима се тумаче као резултат сусрета привидног контраста. Реч је, било о мајци или о оцу из нижих социјалних слојева, и о родитељу чије је порекло названо „аристократским“. У чланцима се проблематизује претпоставка по којој Тито долази из сеоске породице, а овоме придружују нагађања у вези са акцентовањем речи, износе хипотезе о руском, пољском или неком другом пореклу, или пак могућности да је био Черчиллов син, па се закључује да је маршал спајао неспојиво – „сељачко порекло и аристократске манире“.⁴ Претпоставке о великој љубави, или о страственој вези између аустроугарског грофа и собарице, са неизоставним инсистирањем на важности скривања оваквог детета, доприносе претпоставкама о томе како су рано научене способности прикиривања и камуфлаже. О овоме се на увек сличан начин пише у дневним новинама:

² „Cia otvorila tajna dokumenta.“ *Pink.rs*, 29. 10. 2019.

³ „Živ je Tito, umro nije.“ *Srbinfo*, 4. 05. 2016.

⁴ „Susret sa istorijom – da li su postojala tri Tita ili je on bio Čerčilov sin.“ *Večernje novosti*, 2. 09. 2018.

„Разне вештине које су приписиване Титу обавијене су велом тајни. Заговорници теорија завера тврдили су да је реч о шпијуну који је узео идентитет Јосипа Броза, каплара аустро-угарске војске који је погинуо током Првог светског рата. Други пак мисле да је био племићког порекла. Другови комунисти су тврдили да је клавир научио да свира у затвору у Лепоглави. Сам Јосип Броз волео је да сведочи о себи на шаљив начин. Тако је у једном од разговора за телевизију одгонетнуо како је сам савладао клавир.“⁵

Термини попут *бриколажа*, *креолизације* и *хибридности*, пренети из речника ботанике у класни и национални контекст, доводе се у везу са трикстерима да би се указало на њихову способност да буду с оне стране правила и закона (Ваба 2004, 129). Њен носилац постаје критичар савремених политичких констелација и савременог стања (Achearov 2011, 54–57), што подстиче како еманципацију у форми захтева за променом, тако и регресију у обновљеном и пренаглашеном интересовању за биографију личности, која је у поступцима историјског ревизионизма испрва означена као диктатор. Нема класификаторних схема ни граница које трикстер није способан да преивазиђе мимикријом, трансформацијом, метаморфозом. Та способност у непосредној је вези са хибридним условима рођења, са конфликтним зачећем које комбинује узвишено и готово божанско са приземним и људским, што допушта поигравања биографијама других политичара који су оставили значајан траг на светској политичкој и историјској сцени. Ова особина креће се од пуког маскирања и промене одеће, до способности да трансформише место на којем се налази, изазивајући тако збуњеност и дезоријентисаност субјекта који тежи да га угрози. Он неповољну ситуацију може трансформисати у повољну, релативизацијом категорија време/простор.

„Прича о човеку који је Југославијом владао три и по деценије, који је био полиглота, мачевалац, пијаниста и једна од најважнијих личности свог времена, остаје мистерија на коју је накалемљена биографија Јосипа Броза. Особа која се представљала као маршал Тито у ствари није прави Јосип Броз Тито, већ је реч о руском агенту који је украо његов идентитет 1937. године.“⁶

Овове се придужују и наслови „Девет идентитета неухватљивог Јосипа Броза“⁷ и „Маршал је био лажан: у змијској торби крио је свој прави идентитет“⁸, док је у новинским чланцима могуће прочитати имена која је Тито наводно користио приликом промене идентитета:

⁵ „Tito – čega se sećamo.“ *RTS page*, 4. 05. 2019.

⁶ „Živ je Tito, umro nije.“ *Srbini.info*, 4. 05. 2016.

⁷ „Devet identiteta neuhvatljivog Josipa Broza.“ *Kurir*, 29. 07. 2017.

⁸ „Ko je bio Tito.“ *Telegraf*, 22. 07. 2014.

„Тихомир Том(ч)ић, Камило Хорватин, Иван Брозовић, Филип Филиповић, Нидерле, Лебедев, Јосип Томанек, Јозеф Вацлај, Тоша Тишмар – само су неки од идентитета које су припадници Гестапоа приписивали особи с надимком Тито. Недоумице око „правог“ идентитета Јосипа Броза Тита актуелне су и данас, готово четири деценије након његове смрти. Поред бројних књига објављених на простору бивше Југославије и студија иностраних обавештајних служби, због мистерије која окружује личност доживотног председника СФРЈ главу је ломила и једна од најозлоглашенијих тајних полиција у историји – немачки Гестапо. У тајним, до сада необјављеним документима у које је *Њузвик* имао увид, види се како су официри СС од 1941. до 1943. године имали озбиљних потешкоћа да утврде не само како Тито уопште изгледа већ и ко је он, одакле се заправо ‘створио’ и каква је његова агенда.“⁹

Пажње вредна остаје претпоставка да је реч о три различите личности, од којих је свака замењена другом. Удвајањем најчешће настају прави и лажни Јосип Броз Тито, од којих један умире у младости, а други, потецијални обавештајац, вишеструки агент, преузима његов идентитет. Издавање потерница, које је део његове званичне биографије, изнова доприноси напетости наратива о трикстеру. Физички дефицит попут недостатка кажипрста на руци, иначе карактеристичан за трикстера, омогућује наводну потрагу за „правим“ Титом, уместо „лажног“ Тита, а заснива се на наводним документима тајних служби. Способност да истовремено буде на више места, да задржи многоструке форме и идентитете, а да у вези са њима не постоји сагласност ни званични наратив, отвара могућност за непрестано публикавање, обнављање и репродуковање само привидно различитих наратива. Стратегија, лукавство, бег и брзина идентификују мимикрију као стратегију за креирање субверзивног дискурса. У мимикрији, репрезентације идентитета и значења реартикулишу се дуж осе метонимије, те она постаје најближа камуфлажи, означавајући производњу конфликтног и фантастичног (Ваба 2004, 128). Веза између политичке моћи и мимикрије заснива се на претпоставци да је друга иронична, и утемељена на тајној вези између доминантне садашњице, њене паноптичке слике идентитета и статуса, и променљиве перспективе односа између владајућих структура и оних којима оне владају. Оваква перспектива захтева критику која ће подсетити на доба хибридности и мимикрије, које се колоквијално сажима као „Титово време“.

Поигравајући се условима које нуди транзиција, колико и предностима свог граничног положаја, трикстери постају творци новог света који обећава „другачију“ правду (Thomassen 2012, 576–706). Таква правда подразумева успешно балансирање између наизглед супротстављених позиција (Hietalahti 2019, 20–41). Близак овоме, остаје дискурс о побуњеној Југославији, која је привремено нашла сигурно место између сила Истока и

⁹ „Tajna gestapova dokumenta o Titu.“ *Naslovi.net*, 29. 07. 2017.

Запада (Nietalahti 2019, 20–41). У складу са неопредељеношћу, остаје и дискурс о златном добу несврстане Југославије, која је своју позицију заслужила захваљујући „сналажљивости“, „довитљивости“ и „лукавству“ Јосипа Броза Тита. Од првих текстова који су посвећени трикстерима и којима се наглашавају њихова манифестна и латентна (сеновита) страна, они балансирају између различитих решења која превазилазе категоризације и избегавају поларизације на добро и лоше. Од њих се захтевају интелигенција и креативност у решавању проблема који су од значаја за пружање отпора, опстанак и ослобођење (Dube 2016, 54–75). Оваква интерпретација „историјског не“, упада у јавни дискурс и доприноси мистификацијама историје Југославије. У њој се изнова укрштају хипотезе о пореклу, о тајним везама, контактима, о необичним и несазнатљивим околностима у вези са рођењем, одрастањем и удвајањем идентитета Јосипа Броза Тита. Бити у позицији која отвара могућност за *да* или *не*, интерпретира се као моћ и као блискост ауторитетима који немају паралелу у савременом тренутку. У овом маниру извештава *Курир*: „Легендарни председник Југославије Јосип Броз Тито био је најхрабрији човек у целој светској историји јер је једини одувао вођу Совјетског Савеза, Јосифа Висарионовича Стаљина, пред којим је тада дрхтао цео свет!“¹⁰ На сличном трагу, *Вечерње новости* објављују: „Прича о отпору колонијализму или неоколонијализму је позната. Тек историја оних који су хтели да му се одупру, суштински је почела из Београда“.¹¹

Управо у овој тачки почиње нови талас преношења анегдота о Титу, који посебно истиче веште поступке којима је избегавао атентате. Ова особина омогућила му је да отпочне и одржи неутралност и југословенску несврстаност.

„На Редиту се повела расправа о томе шта би могао да буде најсмелији потез у историји, а убедљиво највише гласова прикупио је чувени сукоб Тита и Стаљина. Совјетски лидер наводно је чак 22 пута покушао да убије Броза: слао је у СФРЈ тешко наоружане плаћене убице, делегирао руске лекаре са задатком да отрују Тита, ангажовао тадашњег амбасадора Костарике у Југославији, Јосифа Григулевича да зарази Маршала кугом, поклонио кутију за налит из које је излазило смртоносни гас... Међутим, Тито није био лака мета. Успешно је избегао сваки атентат, а онда је, према легенди, Стаљину послао писмо које је фасцинирало кориснике Редита – Престани да шаљеш убице да ме ликвидирају. Већ смо заробили њих пет, један је био с бомбом, други с ножем... Уколико не престанеш, послаћу ја једног за Москву. И неће ми требати други – одбрусио је Тито Стаљину, што је изазвало салве похвала међу корисницима ове

¹⁰ „Највеће к...чење у историји.“ *Kurir*, 6. 09. 2016.

¹¹ „Beogradske priče – zlatno doba nesvrstanih.“ *Večernje novosti*, 25. 04. 2018.

друштвене мреже. ‘Како је то храбро. Не могу да се сетим имена ниједног човека који би се успротивио Стаљину а остао жив’.¹²

Овакво превазилажење граница и класификација, интелектуална и физичка премоћ, схваћени су као нарочити квалитет, из кога произилази атмосфера лагодности, безбрижности и угледа како самог Тита, тако Југославије и њеног становништва, а без пуно физичког, емоционалног, или било каквог другог улагања. Оно гради митски повишену слику повлашћене државе, која је попут њеног председника – „мезимица“ Истока и Запада, на начин на који су то митско-фолклорни пандани и паралеле овом трикстеру, љубимци богова. У фолклорном стваралаштву лукавство се прихвата као једна од способности јунака која га може довести до победе над наизглед снажним али мање интелигентним противником (Radenković 2011, 255–264). Овако ће Стаљин постати само један у низу државника света који се у причама о Титу јавља у функцији креирања наратива о интелигенцији и довитљивости југословенског председника (Radenković 2011, 255–264).

У бројним културним системима, трикстер је представљен као сам творац, а његови афинитети, повезани са силама хаоса, преведени су у речнике амбиваленције (Campbel 1999, 88). У целини, трикстери су заводници и хедонисти јер њихове особине конотирају слободу. Како примећује Агнес Хорват, од палеолита, они се представљају у близини хране, са предимензионираним фалусом, близу граница и граничних ситуација, па њихова неспутана слобода, необична плодност, глад и капацитет за уживање омогућавају да они постану неки од омиљених фолклорних карактера (Horvath 2013, 24). Тренуци обележени осећањем спутаности и одсуством креативности захтевају увођење дискурса о трикстеру. Овим се компензују слободе које друштву недостају и привремено исцељују осећања колективне ускраћености за различите облике свакодневног задовољства. Писањем и говором о трикстеру симболички се ослобађа осећања напетости и ускраћености, те друштво и појединац могу учествовати у слободама које им пружа контекст имагинарног хедонизма.

Издвајају се наслови: „Тито, интригантни државник и развратни љубавник“¹³; „Лидеру социјалистичке Југославије велика слабост биле су жене, како у младости тако и у зрелијем добу“.¹⁴

У чланку „Славни државник, незасити љубавник“, објављеном у магазину *Стил*, тврди се да је све у вези са Јосипом Брозом Титом мистерија, осим његових бројних љубавних авантура, но на начин који читаоцу омогућаје да претпостави да је оно што знамо тек делић пикантерија о југословенском трикстеру:

¹² „Највеће к...чење у историји.“ *Kurir*, 6. 09. 2016.

¹³ „Josip Broz Tito – intrigantni državnik i razvratni ljubavnik.“ *Prva*, 4. 05. 2019.

¹⁴ „Žene su bile slabost Josipa Broza Tita.“ *Urbane strane*, 20. 06 2018.

„Три и по деценије након што је последњи пут примио омладинску штафету на Дан младости 25. маја, све око њега је неразјашњено. Од чињенице како је дипломатски напредовао: да ли као врхунски талентован политичар, или преко бројних постела пажљиво бираних ћерки утицајних људи, па до тога када је рођен и колико деце је, заправо, имао. Иако су о Титовим љубавима и наследницима објављене читаве библиотеке, званично су као супруге биле признате само четири жене: Пелагија Белоусова, Херта Хес, Даворјанка Пауновић и Јованка Будисављевић. Наводно је из осамнаест ванбрачних и брачних веза имао шеснаесторо деце: петнаесторицу синова и једну ћерку, од којих је признао и био у контакту само са двојицом синова – Жарком којег му је родила супруга Пелагија и Александром-Мишом којег је добио са Хертом.“¹⁵

Дискурс о хедонизму Јосипа Броза Тита, постаје обухватан, па се његова трикстеровска особина неумерености, условљене наглашеном путеношћу, преноси на конзумацију хране и пића:

„Из периода са Јованком остали су упамћени банкети за стране државнике, гламурозне прославе Нових година, путовања по свету и прегршт фотографија. Неретко су фотографије прављене у неформалном окружењу резиденција, парка, пријатеља и кухиње. Као велики хедониста уз омиљени одлежали Чивас и кубанске цигаре Тито је уживао у храни. Пре свега мешавини кухиња хрватског загорја са примесама словеначке и аустријске кухиње.“¹⁶

Путовања, која су неодвојива од мишљења и писања о Јосипу Брозу Титу, доводе се у везу како са са његовим бројним социјалним контактима, политичким и дипломатским вештинама, тако и са чином уживања, и имају лиминални карактер. Познато је да су трикстери, од којих је можда најпознатији и најзначајнији Хермес, заштитници путева. Лукави, досетљиви Хермес, дете је прелубе које се служи манипулацијом идејама, крађом и лажима, а његова бесмртност резултат је уговора. Као заједничка именица, он је врста међе која означава раскрсницу, правац или границу имања. То је репер за путника, јер је ознака на путу (Kont 2006, 40). Инсистирање на Титовој љубави према путовањима седамдесетих и осамдесетих година, јавља се као предмет критике (Krstić 2010, 141–164). Данас, у популарном дискурсу, она постаје средство за очућавање како Брозове личности тако и лиминалног југословенског положаја који је ова путовања допуштао (Vučetić 2011, 185–204). Они фигурирају као компензација и утеха за трауматична сећања на изолованост и сиромаштво, разјашњења политичких и социјалних успона и падова друштва која су улазила у састав социјалистичке Југославије:

¹⁵ „Slavni državnik i nezasiti ljubavnik.“ *Stil*, 25. 08 2016.

¹⁶ „Tito – čega se sećamo.“ *RTS page*. 4. 05 2019.

„Обишао свет, давао милионе долара за путовања“¹⁷, у државама широм света, улице и тргови још носе име Јосипа Броза Тита¹⁸. „Отвореност“ југословенског света постаје опозиција „затворености“ постјугословенског политичког контекста. Она допушта идентификацију и повезивања Југославије, Тита и „обичног Југословена“, креирајући привид њихове једнакости. У оваквој формули емоционално обојених сећања, Југословени су уживали бенефиције које Србији и другим постјугословенским друштвима више нису доступне, те се тврди:

„Шта год била појединачна мишљења о њему, Тито је ипак био велики државник, који је био поштован свуда у свету. Увек је био радо виђен гост свуда, а многе нама некада блиске државе су одлучиле да му одају почаст тако што ће улицама дати име по њему.“¹⁹

У описима Брозове заоставштине, Југославија се препознаје као један у низу кредита који су задуживањем код такозваних великих сила омогућили привремено лагодан живот. Но, трикстеровска природа Јосипа Броза Тита овде сама себе преиспитује, умножавајући потенцијална решења и начине на које су митови о овој земљи изграђени: „Скоро три деценије после његове смрти, све за шта се борио Јосип Броз Тито или се потпуно распало или је до крајности проблематизовано“²⁰ Тврдње да је свака Брозова творевина упитна и амбивалентна праћене су и претпоставком да се кривци могу тражити другде, можда управо међу самим становништвом којем је омогућио деценије лагодног живота:

„Из перспективе хиљада мртвачких сандука, масовних гробница, разрушених градова, изгубљених година и уништених живота, слика Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, маршала у белом оделу и збратимљених народа, изгледа као тотално промашена ствар. Да којим случајем има могућност да се врати на овај свет, Броз би због тога сасвим сигурно пожелео да га моментално врате у Кућу цвећа: суочен с чињеницом да је читава једна земља, читав један свет уништен захваљујући идиотлуку и психозама његових политичких наследника, тешко да би могао да донесе другачију одлуку.“²¹

Упоредо са оваквим закључцима, препознају се и они по којима је Југославија Брозова замисао и остварење, а њена краткотрајност последица неодрживости, презадужености, или гнева великих сила: „На сахрани Јосипа Броза Тита преварен је цео народ и више од седамсто светских званица! У ковчегу који је превезен од Савезне скупштине до Куће цвећа, 8. маја 1980.

¹⁷ Исто.

¹⁸ „Države širom sveta gde ulice i trgovi još nose ime Josipa Broza Tita.“ *B92*, 18. 12. 2018.

¹⁹ Исто.

²⁰ „Potomci i naslednici Josipa Broza Tita.“ *Vreme*, 7. 05. 2009.

²¹ Исто.

године, уместо тела маршала, била је врећа песка прекривена заставом²²; „Тајна куће цвећа: Тито је био сахрањен два пута“²³; „Откривена језива истина: прави Тито није преминуо 1980. године. Све је била лаж.“²⁴ Трикстери неуморно мењају појавни облик, трансформишући се у друге карактере, друга бића и облике. Као некомплетна бића и транзиторни ентитети, у тој трансформацији губе делове тела, али им се они регенеришу (Bassil-Morozow 2018, 84–96). У складу са овим остаје и њихов карактер, јер критичким хумором доводе у питање како туђе, тако властите и поступке. О Брозовом карактеру и могућностима још једног, вероватно последњег трика, овог пута на онтолошком плану, говори конструисање карактера и, у складу са њим, могућност да је и смрт само један од његових трикова:

„У ковчегу који је превезен од Савезне скупштине до Куће цвећа 8. маја 1980. године, уместо тела Маршала, била је врећа песка прекривена заставом. У ову подвалу тајне службе многи не верују, а ипак се сви питају шта је у ковчегу који се и данас налази на Дедињу и свакодневно га обилази и поклања му се на десетине људи. Бивши начелник СДБ Обрен Ђорђевић назвао је сахрану Маршала његовом последњом преваром и шокирао јавност. У међувремену, Ђорђевић је преминуо, али за *Српски телеграф* говори новинар и публициста Марко Лопушина, који је и забележио Ђорђевићево сведочење. У ковчегу, уместо Јосипа Броза, била је само врећа песка прекривена заставом. Око Броза су иначе увек кружиле неке мистерије. Он је више пута лагао и за датум рођења, па људи нису знали кад да му верују. На дан сахране успео је последњи пут да нас превари. У Београду се 8. маја 1980. окупио огроман број људи, а било је и око 700 светских званица. Сви они су у ствари пратили ковчег са врећом песка верујући да је у њему Титово тело – каже Лопушина. Тајна служба Југославије успела је да превари окупљене, који су плакали и цвећем засипали врећу песка. Из безбедносних разлога, тајна служба је Тита сахранила пре сахране! Обрен Ђорђевић признао је да је у ковчегу била врећа са песком, а када је ковчег спуштан у гроб, тај део био је затамњен и на телевизији се ништа није могло видети. После тога осванула је мермерна плоча без звезде петокраке, која је читавог живота била његово обележје. У том моменту у Кући цвећа била су два ковчега, један преко другог. У првом је било тело и он се није могао видети на телевизији. Други ковчег, напуњен песком, спуштен је током ове представе – прича наш саговорник.“²⁵

²² „Откривена језива истина! Прави Тито није преминуо 1980!“ *Kurir*, 19. 02. 2019.

²³ „Тајна куће цвећа: Тито био сахранjen два пута.“ *Kurir*, 6. 11. 2016.

²⁴ „Откривена језива истина! Прави Тито није преминуо 1980!“ *Kurir*, 19. 02. 2019.

²⁵ „Откривена велика завера DB, на дан Titove sahrane, umesto maršala pokopan džak peska.“ *Srbija danas*, 30. 04. 2019.

Трикстери су, премда сами морално амбивалентни, учитељи моралних вредности. Брозова смрт постаје један у низу трикова са морализаторском функцијом. Не успевши да очува југословенски пројекат, након његове смрти, југословенско становништво требало је да научи лекцију о узајамном поштовању, солидарности и изналажењу компромисног решења. Сећања нису неутрална нити могу бити пуки концепти, реконструкције, објективне копије, већ су одабир прошлости који је условљен личним и друштвеним стањем. Реч је о активном, перформативном политичком пројекту. Она постаје део режима истине друштва које је већ уклопиво или се прилагођава постојећим истинама. Насловом: „Ал’ се код Тита добро живело“²⁶ *Ало* преноси утиске грађанки које тврде да су „код Тита живеле боље“:

„Увек је прво давао народу и радницима и штитио их. Радила сам, имала троје деце и успевала да преживим. Увек сам добијала тринаесту плату, узимала бескаматне кредите. Југословенски пасош био је признат у свету. Били смо сигурни. Насред ливаде си могао да легнеш и спаваш и нико ти не би учинио ништа. Сада, чини ми се, нисмо безбедни ни у споственим становима. Здравство и школство били су бесплатни. Пили смо здраву воду и јели здраву храну; Нисмо бринули о опстанку. Имали смо виши стандард. Сећам се, носила сам оригинал „левис“ цинс, који сам доносила из Трста. Родитељи су ми били просветни радници и, мада њихове плате нису биле високе, ишли смо по три недеље на море сваке године; После тога, живо ми је сећање на златни период у којем смо живели. Отац је добио стан. Ишли смо на зимовања, летовања, трошило се као да ће тако бити још 1.000 година.“²⁷

Ови ставови сажимају се у шеретски формулисаном тексту објављеном у *Регионалном магазину*: „Што је Тито створио, ови не могу ни да окрече“.²⁸ У овом контексту, други нису тек вршиоци власти, већ другост у односу на емоцијама обојену прошлост. Други су нежељени, неаутентични и препознају се као радикална политичка другост у односу на уложена али изневерена очекивања:

„Лик и дело Јосипа Броза Тита остају да живе међу народима распале Југославије као пример да је на овим просторима могло и другачије да се живи и ради, те да националистичко лудило у које смо добровољно потонули пре три деценије није једина могућа стварност. Упркос свим оспоравањима, Тито сваким даном постаје све живљи, а богато наслеђе његове епохе тек треба да буде проучено.“²⁹

²⁶ „Al se kod Tita dobro živelо.“ *Alo*, 5. 05. 2016.

²⁷ Исто.

²⁸ „Što je Broz stvorio, ovi ne mogu ni da okreče.“ *XXZ Magazin* 2017.

²⁹ Исто.

Уместо закључка

Ако су деведесете године двадесетог века, у некадашњим југословенским републикама, биле обележене имагинирањем славних предака, креирањем традицијских географија, умножавањем мотива политичке комуникације који су кулминирали у медијском пропагирању страха и насиља (Žanić 2018), већ прве године прве деценије двадесет првог века омогућавају имагинирање нових биографија, са новим садржајима и значењима, прилагођеним датом друштвеном контексту постјугословенских држава. Новом „добу“ потребни су и другачији фолклорни јунаци, па је митологизацијом и имагинирањем личности Јосипа Броза Тита креиран дискурс о политичком трикстеру. Фигура трикстера, у овом контексту, постаје један од популарних инструмената, махом несвесне, или пак вешто закамуфлиране критике. Она није непосредно усмерена на саму фолклорну и митологизовану фигуру у садашњем тренутку, нити одиста служи некаквој демистификацији Брозове личности, што би летимични увид у јавни дискурс могао потврдити. Ради се о нужном аспекту идеализације и одржавања носталгије инсистирањем на све већој моћи и све значајнијој улози владара и политичког система чији је он творац или представник. Утолико митологизовани Тито-херој, на основама чије биографије је изграђен култ личности, и Јосип Броз Тито, чију биографију данас препознајемо као ревитализовани дискурс о славном добу политичког трикстеризма нису одвојене личности, иако су њихове особине у различитим историјским контекстима биле различито тумачене. Неретко, имагинирање фантастичне биографије Јосипа Броза Тита, компензује путовање у имагинарну, идеализовану југословенску прошлост, те они који глорификују овог трикстера, свесно или несвесно креирају симболички југоносталгични простор. Дискурс о политичком и дипломатском лукавству Јосипа Броза Тита, амбивалентности његовог карактера, хедонизму, заводништву, потврђују пређашњи ред, ауторитет и моћ тог реда, како би се симболичким обезвређивањем, критици подвргло актуелно стање транзиције и од ње неодојив процес демократизације. Употребом наратива о моћи пређашњег, излаже се критици и пародира савремени демократски дискурс. На овај начин, у још једној у низу политички и социјално лиминалних деценија, врши се инверзија, а прошлост сакрализује. Упркос својим несавршеностима, трикстери омогућавају да се причом о њима ослободи тензија, посредством имагинације или, у овом контексту, посредством сећања измењених емоцијама. Стога не треба заборавити двоструку улогу дискурса о Јосипу Брозу Титу. Док су касних осамдесетих и деведесетих година деценије његове владавине означаване као узроци економских и социјалних криза, националних тензија, по окончању ратова на територији Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, мит о тој владавини, обележен је новом субверзивношћу. Морално амбивалентно уживање на приватном плану и кокетирање на спољно-политичком, супротставља се данашњем одсуству уживања, одсуству утицајности државе у спољној политици; притворност, камуфлаже, промене идентитета сигнализују немогућности њихове промене или закључаности у једној позицији, статусу кво; путовања, контакти, везе,

спекулације о аристократском пореклу суочавају се са актуелним стањем изједначеним са прозаичношћу, одсуством могућности избора.

Причање о прошлости у коју је укључено деловање трикстера допушта ослабађање од тензија и измењених сећања. Емоције и конфликти који нису на продуктиван начин разрешени, преобликују се у наративе о бољем јуче. Нагомилана незадовољства, нерешени конфликти, општа несигурност у постјугословенским друштвима и српском друштву преламају се у још једном, политичком контексту прилагођеном миту о трикстеру. Иронизована флоскула о Титу после Тита, манифестује се као још једна субверзивна, фолклорна формула, сведочећи о улози емоција, наратива и митова у политичком животу (Velikonja 2017, 515–550).

Литература

- Achearou, Amar. 2011. *Questioning Hybridity, Postcolonialism and Globalization*. New York: Palgrave Macmillan.
- Baba, Homi. 2004. *Smeštanje kulture*. Beograd: Beogradski krug.
- Bassil-Morozow, Helena. 2017. "Loki Then and Now: the Trickster Against Civilization." *International Journal of Jungian Studies* 9(2): 84–96.
- Bevk, France. 1966. *Knjiga o Titu*. Beograd: Prosveta.
- Brkljačić, Maja. 2005. "Pig's Head: Stories of Tito's Childhood". In *Alltag Und Ideologie im Realsozialismus*, ed. Ulf Brunnbauer. BOI 23: 58–69.
- Carro, Michael. P. 1984. "The Trickster as Selfish-Boffoon and Culture Hero." *Ethos: A Journal of American Anthropological Association* 12(2): 441–472.
- Campbell, Jacob D. 1999. "Power and Paradox in the Trickster Figure." Doctoral Dissertation, Honor Theses, Southern Illinois University Carbondale.
- Fuko, Mišel. 2007. *Poredak diskursa*. Beograd: Karpos.
- Greymorning, Stephen. 2000. "Culture and Language: the Political Realities to Keep Trickster at Bay." *The Canadian Journal of Native Studies* XX(1): 181–196.
- Gradinaru, Alexandru Ioan. 2012. "The Ways of the Trickster: Meaning, Discourse and Cultural Blasphemy." *Argumentum: Journal the Seminar of Discursive Logic, Argumentation Theory & Rhetoric* 10(7/1): 85–96.
- Krstić, Marija. 2010. „Tito kao turista.“ *Etnoantropološki problemi* 5(2): 141–164.
- Kont, Fernan. 2006. *Larousse Mitologije sveta*. Beograd: Dereta.
- Hynes, William. 1997. *Mythical Trickster Figures: Contour, Contexts and Criticisms*. New York: University of Alabama Press.

- Hietalahti, Jano. 2019. "Carl Jung and the Role of Shadow and Trickster in Political Humor: Social Philosophical Analysis." In *Comedy for Dinner and Other Dishes*, ed. Carlo Martins, 20–41. Coimbra: Instituto de Filosoficos.
- Hynes, William J. 2009. "Mapping the Characteristics of Mythic Tricksters: a Heuristic Guide". In *Contours, Contexts and Criticisms*, eds. William J Hynes & William G. Doty, 34–46. Tuscaloosa & Alabama: University Alabama Press.
- Horvath, Agnes. 2013. *Modernism and Charisma*. London & New York: Palgrave Macmillan.
- Jakobi, Jolanda. 2000. *Psihologija Karla Gustava Junga*. Beograd: Dereta
- Lopamudra, Maitra. 2007. "Children's Oral Literature and Modern Mass Media in India with Special Reference to Gradual Transformation in West Bengal." *Indian Folklore Research Journal* 5(2): 55–64.
- Lindroth, James. 1996. "Image of Subversion: Ishmael Reed and the Hoodoo Trickster." *African American Indiana State University Review* 30(2): 185–196.
- Matvejević, Predrag. 2003. *Jugoslavenstvo danas*. Beograd: Todra.
- Musa, Dube V. 2016. "The Subaltern Can Speak: Reading the Mmutle (Hare) Way." *Journal of African Religions* 4 (1): 54–75.
- Matić, Milan. 1998. *Mit i politika*. Beograd: Politeia & Fakultet političkih nauka.
- O Konel, Mark & Rejdz Eri. 2007. *Ilustrovana enciklopedija znakova i simbola*. Beograd: JRJ.
- Pavasović Trošt, Tamara. 2014. "A Personality Cult Transformed: The Evolution of Tito's Image in Serbian and Croatian Textbooks." *Studies of Ethnicity and Nationalism* 14(1): 146–170.
- Petrović, Tanja. 2016. "Towards an Affective History of Yugoslavia." *Filozofija i društvo* 27(3): 504–520.
- Petrov, Ana. 2018. "Yugonostalgia as a Kind of Love: Politics of Emotional Reconciliations through Yugoslav Popular Music." *Humanities* 7(4): 2–16.
- Popović, Milica. 2017. "The Meta-National Memory Narratives of the Last Pioneers." In *Nostalgia on the Move*, eds. Mirjana Slavković & Marija Đorđević, 41–50. Belgrade: The Museum of Yugoslavia.
- Radín, Paul. 1956. *The Trickster: a Study in American Indian Mythology*. New York: Philosophical Library.
- Radenković, Ljubinko. 2011. „Anegdote o Titu i njegovim savremenicima“. *Godišnjak Katedre za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima* VI: 255–264.

- Salinas, Chema. 2013. “Trickster Dialogics: A Method for Articulating Cultural Archetypes from Q to Performance.” PhD dissertation, Arizona State University, Art Department.
- Turner, Victor. 1974. *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Actions in Human Society*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Thomassen, Bjorn. 2012. “Notes Towards an Anthropology of Political Revolutions.” *Comparative Studies in Society and History* 54 (3): 679–706.
- Trebješanin, Žarko. 2006. „Arhetipovi i kolektivno nesvesno.“ *Psihijatrija danas: časopis Udruženja psihijatara Srbije* 38(1): 105–107.
- Velikonja, Mitja. 2010. *Titostalgija*. Beograd: XX vek.
- Vučetić, Radina. 2011. „Diznizacija detinjstva i mladosti u socijalističkoj Jugoslaviji.“ *Istorija 20. veka* 3:185–204.
- Velikonja, Mitja. 2017. “The Yugoslav Rear-view Mirror.” In *Yugoslavia from a Historical Perspective*, eds. Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja & Florian Bieber, 515–550. Belgrade: Helsinki Comitee for Human Rights in Serbia.
- Velikonja, Mitja. 2017. “When Times Were Worse, People Were Better: the Ideological Potentials and Political Scope of Yugonostalgia.” In *Nostalgia on the Move*, eds. Mirjana Slavković & Marija Đorgović, 7–13. Belgrade: The Museum of Yugoslavia.
- Žanić, Ivo. 2018. *Barjak na planini, politička antropologija rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990–1995*. Zagreb: Srednja Europa.
- Žirarde, Raul. 2000. *Politički mitovi i mitologije*. Beograd: XX vek.

Новински чланци на интернету

- „Devet identiteta neuhvatljivog Josipa Broza.“ 2017. *Kurir*, 29. jul.
<https://www.kurir.rs/vesti/drustvo/2872157/ekskluzivno-tajna-gestapova-dokumenta-o-titu-devet-identiteta-neuhvatljivog-josipa-broza> (pristupljeno 11. decembra 2019).
- „Živ je Tito, umro nije.“ 2016. *Srbinfo*, 4. maj.
<https://srbinfo.rs/drustvo/ziv-je-tito-umro-nije-36-godina-od-smrti-marsala/comment-page-1/?la> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- „Cia otvorila tajna dokumenta.“ 2019. *Pink.rs*, 9. septembar.
<https://pink.rs/drustvo/150957/cia-otvorila-tajna-dokumenta-spjun-progovorio-ruski-agent-ukrao-identitet-josipa-broza> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- „Ko je bio Tito.“ 2014. *Telegraf*, 22. jul.
<https://www.telegraf.rs/vesti/politika/1162669-ko-je-bio-tito-marsal-je-bio->

lazan-u-zmijskoj-torbi-krio-je-svoj-pravi-identitet-foto/ (pristupljeno 10. oktobra 2019).

- „Susret sa istorijom – da li su postojala tri Tita.“ 2018. *Večernje novosti*, 2. septembar.
<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:747172-SUSRET-SA-ISTORIJOM-Da-li-su-postojala-tri-Tita-ili-je-on-bio---Cercilov-sin> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- „Tajna gestapova dokumenta o Titu.“ 2017. *Naslovi net*, 29. jul.
<https://naslovi.net/cir/2017-06-29/newsweek/newsweek-ekskluzivno-tajna-gestapova-dokumenta-o-titu-devet-zivota-neuhvatljivog-marsala/20167868> (pristupljeno 3. decembra 2019).
- “Najveće k...čenje u istoriji.“ 2016. *Kurir*, 6. septembar.
<https://naslovi.net/cir/2016-09-09/kurir/najvece-k-čenje-u-istoriji-ono-kad-je-tito-staljinu-rekao-ne/18935369> (pristupljeno 13. novembra 2019).
- „Beogradske priče – zlatno doba nesvrstanih.“ 2018. *Večernje novosti*, 25. april.
<http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:724032-Beogradske-price-Zlatno-doba-nesvrstanih> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- „Josip Broz Tito – intrigantni državnik i razvratni ljubavnik.“ 2019. *Prva*, 4. maj.
<https://www.prva.rs/zivot/zivotne-price/314985/josip-broz-tito-intrigantni-drzavnik-i-razvratni-ljubavnik> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- „Slavni državnik i nezasiti ljubavnik.“ 2016. *Stil* 25. avgust.
<https://stil.kurir.rs/celebrities/vip-prica/51352/slavni-drzavnik-nezasiti-ljubavnik-pikantni-detalji-iz-zivota-josipa-broza-tita> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- „Žene su bile slabost Josipa Broza Tita.“ 2016. *Urbane strane*, 20. jun.
<http://urbanestrane.rs/2018/07/20/zene-su-bile-slabost-josipa-broza-sve-titove-ljubavi/> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- „Tito – čega se sećamo.“ 2019. *RTS page*, 4. maj.
<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3509627/tito-cega-se-secamo.html> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- „Tito lično: pogledajte kako se oblačio maršal i šta je nosio u džepovima.“ 2019. *Telegraf*, 1. avgust. <https://www.telegraf.rs/vesti/beograd/1171901-tito-licno-pogledajte-kako-se-oblacio-marsal-i-sta-je-nosio-u-dzepovima-foto> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- „Države širom sveta gde ulice i trgovi još nose ime Josipa Broza Tita.“ 2018. *B92*, 18. decembar.
https://www.b92.net/putovanja/zanimljivosti.php?yyyy=2018&mm=12&d=18&nav_id=1483649 (pristupljeno 10. oktobra 2019).

- „Potomci i naslednici Josipa Broza Tita.“ 2009. *Vreme*, 7. maj.
<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=863733> (pristupljeno 9. novembra 2019).
- „Otkrivena velika zavera DB, na dan Titove sahrane, umesto maršala pokopan džak peska.“ 2019. *Srbija danas*, 30. april. <https://naslovi.net/2018-04-30/srbijadanas/otkrivena-velika-zavera-db-a-na-dan-titove-sahrane-umesto-marsala-pokopan-dzak-peska/21592380> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- „Tajna kuće cveća: Tito bio sahranjen dva puta.“ 2016. *Kurir*, 6. novembar.
<https://www.kurir.rs/vesti/drustvo/1073423/tajna-kuce-cveca-tito-bio-sahrnjen-dva-puta> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- „Otkrivena jeziva istina! Pravi Tito nije preminuo 1980!“ 2019. *Kurir*, 19. februar.
<https://www.balkanskevesti.info/otkrivena-jeziva-istina-pravi-tito-nije-preminuo-1980-godine-prvi-tito-preminuo-je-sve-je-laz/> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- „Al se kod Tita dobro živelo.“ 2016. *Alo*, 5. maj.
<https://www.alo.rs/vesti/drustvo/al-se-kod-tita-dobro-zivelo/48777/vest> (pristupljeno 10. oktobra 2019).
- „Što je Broz stvorio, ovi ne mogu ni da okreće.“ 2017. *XXZ Magazin*.
<https://www.xxzmagazin.com/sto-je-broz-stvorio-ovi-ne-mogu-ni-da-okrece> (pristupljeno 10. oktobra 2019).

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.

Ана Петров

Факултет за медије и комуникације, Универзитет Сингидунум, Београд
ana.petrov@fmk.edu.rs

Предлог социо-антрополошке типологије носталгије: од концепта болести до симптома савремене културе

У овом раду анализирам носталгију као социо-антрополошку категорију. Овде се носталгија третира као друштвена и културна појава, која се формирала од 17. до 21. века и у том периоду значајно се трансформисала, од болести до производа на тржишту. Тврдим да се носталгија показује као „метаконцепт“: транстемпорална категорија која омогућава варијације током времена и места док, ипак, задржава довољно заједничких карактеристика да бисмо о њој говорили као о једној појави. Приступајући носталгији као социо-антрополошком проблему, овде ћу разматрати извесну типологију носталгије, тврдећи да се она може сагледавати као: 1. болест, 2. стање, осећање и сећање, и 3. искуство. Коначно, посебно ћу указати на актуелност проблема носталгије у савременим дискурсима о друштву и култури.

Кључне речи: носталгија, социологија, антропологија, култура

A Proposal for a Socio-anthropological Typology of Nostalgia: From the Concept of Disease to the Symptom of Contemporary Culture

In this article I analyse nostalgia as a socio-anthropological category. Nostalgia is here interpreted as a social and cultural phenomenon which was formed from 17th until 21st century, being transformed from a disease to a product on the contemporary market. Hence, nostalgia appears to be a “meta-concept”: a transtemporal category that allows for variation over time and place while recognising sufficient shared characteristics to talk about the same thing throughout. Dealing with nostalgia as a socio-anthropological issue, I will here elaborate on a certain typology of it, claiming that it can be seen as: 1. a disease, 2. a state, emotion and way of remembering, and 3. an experience. Finally, I will especially point to the importance of the issue of nostalgia in contemporary discourses on society and culture.

Key words: nostalgia, sociology, anthropology, culture

Увод

У периоду од 17. до почетка 19. века, носталгија није била нешто што се може осетити, него нешто што неко има, на начин на који се могла имати прехлада, колера, туберкулоза. Бављење носталгијом – израз под којим се данас подразумева анализирање феномена, размишљање о нечему на

носталгичан начин, признање себи доживљаја или осећаја носталгије – у наведеном периоду значао је посету лекару због психичких и физичких симптома. Иако се реконструкција феномена жала за прошлим и изгубљеним временима и местима може радити и од антике, сам термин „носталгија“ јесте неологизам састављен од грчких речи *νόστος* (*ностос*, „повратак дому, завичају“) и *άλγος* (*алгос*, „бол, жал“). Први пут је забележен у 17. веку у медицинским дискурсима.

Социолог Брајан Тарнер (Bryan Turner) указује на то да је релевантно имати у виду еволуцију носталгије као „медицинске и моралне етикете“, јер је она створила основу за специфично социолошку верзију носталгичних метафора крајем 19. века“ (Turner 1987, 147). У складу с тим, он говори о постојању више аспеката носталгичне парадигме: 1. у класичној мисли; 2. у књижевној традицији; 3. у филозофији; 4. у савременој култури. Носталгичну парадигму као друштвени и културни дискурс карактеришу следећи доживљаји: осећај историјског пада и губитка у односу на имагинарно златно доба; губитак осећаја сопственог идентитета и сигурности; губитак слободе и аутономије; губитак аутентичности и емотивне спонтаности. Дакле, овај аутор тврди да је носталгија стална и доминантна карактеристика западног друштва, у књижевности, уметности, филозофији и друштвеној теорији. Као таква, одувек је постојала, а посебно је добила на јачини у модерном добу услед друштвено-историјских промена.

Међутим, како примећује Томас Додман (Thomas Dodman), потребно је разграничити теоријске и дисциплинарне дијапазоне интерпретације датог концепта. Свакако, можемо претпоставити да постоји предиспозиција људи да желе нешто што више немају, те да се, као таква, носталгија може разумети као универзална и трансисторијска људска особеност, али такав приступ овом феномену припада сфери филозофије или, евентуално, психологије. Антрополошки, социолошки и историјски теоријски дискурси требало би да разматрају ову емоционалну диспозицију само у оквиру њених променљивих видова манифестације, односно, у контексту историјски детерминисаних околности и конкретних места и временског оквира. Имајући у виду наведено, овде се носталгија третира као друштвена појава, која се формирала у одређеном историјском периоду и временом значајно трансформисала, прешавши пут од болести, преко осећања и сећања, до производа на тржишту. Она је конструисана у многим дискурсима, од медицине, преко филозофије, антропологије и социологије, до најразличитих савремених теоријских, као и медијских простора. Стога је битно изучавати је и емпиријски, као било који историјски (нематеријални) артефакт, али и рефлексивно, као категорију историјског разумевања себе (Dodman 2018, 6). Имајући наведено у виду, носталгија се показује као „метаконцепт“ (Plamper 2015): трансвременска категорија која омогућава варијације током времена и места док, ипак, задржава довољно заједничких карактеристика да бисмо о њој говорили као о једној појави.

Приступајући носталгији као социо-антрополошком проблему, овде ћу разматрати извесну типологију носталгије (или, боље речено, у множини –

носталгија), посебно узимајући у обзир широки спектар њених историјских манифестација. Може се, наиме, говорити о постојању три основна модалитета овог концепта: 1. носталгија као болест; 2. као стање, осећање и сећање; и 3. као искуство.

Реконструкција термина: носталгија као болест

Године 1688. Јоханес Хофер (Johannes Hofer), деветнаестогодишњи студент медицине у Базелу, исковао је термин *носталгија* да би описао јаку „пацију душе“, односно, данашњим речником речено, озбиљан поремећај расположења изазван „горућом жељом“ за повратком дому. У својој дисертацији под називом *Dissertatio medica de nostalgia, oder Heimweh* (Медицинска дисертација о носталгији, или болу за завичајем), Хофер је објаснио носталгију као психопатолошки одговор на измештање, то јест, на дужи боравак далеко од дома, посебно код војника, помораца, трговаца, робова. Дакле, ова медицинска дефиниција носталгије односила се примарно на просторну компоненту – удаљеност од места сталног боравка и непријатност коју та удаљеност изазива. Дајући научни назив и медицинско објашњење, овај млади студент медицине, захваљујући првенствено каснијим објављеним издањима дисертације, ушао је у историју због тога што је трансформисао емоционални феномен (Heimweh) у медицински.¹ Контекст који је омогућио да се деси ова трансформација је двострук. Најпре, у то време су актуелне медицинске теорије омогућиле Хоферу да конципира носталгију на начин који је одговарао савременим тумачењима меланхолије и других, како се то тада називало, „емотивних поремећаја“. Међутим, само актуелна медицинска открића која су се дешавала у западној медицини у доба научне револуције нису могла бити довољни услов за оно што је Хофер урадио. Поред медицинског контекста, битно је имати у виду шири социјални, културни, политички и интелектуални оквир који је утицао на Хоферов живот и рад. Додман показује да је концепт носталгије настао у времену конфликта и генералне нестабилности (такозване „генералне кризе“) у Европи у 17. веку (Dodman 2018, 16).² Бављење меланхолијом, емоцијама и имагинацијом није било ретко у раној модерној ери, нити је било ексклузивно везано за медицинске дискурсе, тако да се може претпоставити да је Хофер био упознат

¹ У српском језику не постоји посебна реч којом би се описао специфични вид жала, патње, бола због недостајања дома, већ се и за тај вид жала користи термин *носталгија* који, заправо, има и многа друга значења. У немачком језику се користи термин *Heimweh*, у енглеском *homesickness*, у француском *mal du pays*, и они означавају управо специфичан вид носталгије, онај условљен одсуством од дома. На многим језицима постоји специфична реч која се може донекле превести као носталгија, а означава одређени вид тескобне чежње, не нужно прецизиране за чим (в. детаљније: Војт 2005, 44).

² Под „генералном кризом“ економски историчари подразумевају период од касног 16. до раног 18. века, који је обележен економском стагнацијом, ратом, епидемијама, и великом смртношћу становништва, као и све већим трансформацијама структуре од аграрних ка индустријским друштвима (Dodman 2018, 30).

са актуелним интерпретацијама наведених проблема, те покушао да концепира носталгију као различиту у односу на њих.³ Потреба да се изнађе нова реч имплицира да је у то време било довољно промена које су сугерисале да је неопходно формулисати и нови феномен, односно, дијагнозу (Natali 2004, 10).

Уз измене поменуте дисертације од стране неколико аутора током 17. и 18. века, концепт носталгије је опстао захваљујући прештампавањима и дорадама првобитног списка. Златно доба клиничке носталгије било је двадесетих и тридесетих година 19. века, када се говорило о епидемији ове болести, након чега почиње њена даља трансформација. Индикативно је питање разлога због којег су се случајеви носталгије претежно појављивали најпре у швајцарским, потом у француским војним трупима, као и током Америчког грађанског рата, али не толико у пруској и руској војсци. Носталгија се, заправо, показује као специфичан симптом много дубљих друштвених трансформација. Она се чешће појављивала у оним војним структурама где је јачала националистичка парадигма. На пример, у Француској, у време епидемије носталгије, јачао је и идеал патриотизма, грађанске једнакости, као и индивидуалне аутономије и бриге. Идеал грађанина-војника био је производ политичке културе касног 18. века, када су се права и обавезе војника према „нацији“ почеле везивати за нову бригу о њиховим мотивима, осећањима, чак и уживању у борби. Према речима Додмана: „(...) можда више од било које друге модерне институције, француска револуционарна војска која је уобличена деведесетих година 18. века, представљала је идеал постојања слободних грађанина који својевољно, чак и радосно, приступају форми хетерономије, стварајући тако истовремено слободне и неслободне грађане, пасиониране и очајне војнике. У овој фази носталгија се појављује као амбигвитетни, дијалектични феномен, везан за шири контекст очекивања од грађана да буду вољни да приступе радосно модерним институцијама, односно, капиталистичком систему, који их, заправо, поробљава и чини болесним“ (Lordon 2014; Dodman 2018, 75).

Клинички вид носталгије је скоро нестао два века након Хоферове дисертације, када је већина медицинара одбацила дијагнозу у потпуности,

³ Поменућу, илустрације ради, неке од наслова који се тичу носталгије, а који су били познати у време када је Хофер радио своје истраживање: Robert Burton, *The Anatomy of Melancholy* (1621); Thomas Willis, *Two Discourses Concerning the Soul of Brutes* (1672); Thomas Fienus, *De viribus imaginationis* (1608). Посебно је била утицајна последња поменута студија у којој је образложена теорија о патологији духова која узрокује поремећаје имажинације и осећања и доводи до менталних поремећаја попут меланхолије. Надаље, о осећањима и меланхолији писали су и филозофи, на пример Рене Декарт у спису *Страсти душе* (1649), као и Хобс у *Левијатану* (*Leviathan*, 1651). Дакле, једно од кључних питања тог доба јесте како се носити са неухватљивим страстима и како обуздати неконтролисане имажинације (Dodman 2018, 28–29). Такође, појава концепта носталгије у овом историјском периоду сведочи о томе да се уобличавао дискурс о односу сећања и имажинације као вези између унутрашњег и спољашњег света (Dodman 2018, 40).

иако су се изоловани случајеви носталгије јављали и касније.⁴ За већину људи, ипак, носталгија улази у 20. век у сасвим другој форми – она више није патолошки поремећај, него лака, невина, чак утешна емоција везана за патњу за прошлим временима. Медицински извештаји временом престају да говоре о тешким фаталним последицама, већ овај поремећај почињу да везују за временску компоненту, односно за питање исправног или лажног сећања. Носталгија се од фаталне епидемије почиње трансформисати у бенигну „болест сећања“ (*maladie de mémoire*) о којој све мање пишу доктори, а све више писци, филозофи, теоретичари друштва и културе. Тиме је она натурализована и неутрализована, те је убрзо постала ближа осећањима попут љубави, мржње, љубоморе, а сасвим удаљена од патолошких стања опсесије, депресије, или фобија.

Носталгија као стање, осећање и сећање

Тешко је одредити прецизну границу када се концепт носталгије трансформисао из болести у емоцију, али се оквирно последње две деценије 19. века могу лоцирати као битан период великих промена.⁵ У то време променио се дискурс о емоцијама у западном свету којег је карактерисао антикогнитивни, отелотворени, антиинтенционални приступ, те је тако и носталгија постала инстинктивни нагон својствен унутрашњем бићу човека. Реч је, дакле, о процесу натурализације који је претворио патолошку пасију (патњу) у демедикизовану емоцију, која се описивала као „афективно сећање“ или „сећање душе“ (Dodman 2018, 3–4). Трансформација концепта носталгије реализовала се умногоме захваљујући психоанализи, која се развијала управо у наведеном периоду када је носталгија презначавана из болести у емотивно стање.⁶

Од изузетне је важности указати на то да се концепт носталгије трансформише од примарно просторног ка временском феномену (Wilson 2005, 22–23). Као стање, расположење, емоција, као и вид сећања, носталгија се од 19. века показује као неодређена чежња за нечим што немамо, и што не можемо имати, за разлику од болести из претходног периода, када је предмет

⁴ Медицинска дијагноза носталгије задржала се и у 20. веку у Израелу (Војт 2005, 35). Посебно споро су медицинску парадигму напуштали доктори који су радили при војсци или морнарици. Такође, услед колонијалног контекста, јачање рационалистичке парадигме преобликовало је концепт носталгије као симптом заосталости и нецивилзованости, па чак и као последицу лоше хигијене, те су се случајеви носталгије до краја 19. века чешће појављивали у колонијама него у матичним државама (Dodman 2018, 182–188).

⁵ Последњи случај смрти од носталгије забележен је 1884. године (Dodman 2018, 4).

⁶ За разматрање носталгије у психоаналитичкој традицији посебно је битан Фројдов есеј *Туга и меланхолија* у којем је проблематизована разлика између туговања и жаловања, односно између туге и меланхолије (Freud 1917). И данас већина психотерапијских праваца и психолошких школа прави разлику између такозване нормалне туге, односно оне која је оправдана губитком вољеног објекта, и депресивности која се тумачи као патолошка реакција на губитак.

жала био дом, којем се пацијент могао вратити и тако могао бити излечен. Такође, фокус носталгије престаје бити концепт алгоса, односно бола, болести, поремећаја, већ постаје концепт ностоса, повратка који је немогућ, али нам сећање на њега изазива утеху, пријатност (Malpas 2011, 88). На крају тог процеса презначавања од просторног до темпоралног феномена, и од бола, патње и просторног отуђења, до сетне пријатности услед сећања на познато, носталгија је презначена, не само у индивидуално стање, већ у симптом нашег доба, „историјско осећање“ (Војм 2005, 19). Како Бојм истиче, носталгични људи су прешли пут од излечених војника до неизлечивих романтичара (Војм 2005, 29), а носталгија од излечиве болести до неизлечивог стања, од „maladie du pays“ до „maladie du siècle“ (Војм 2005, 22). Другим речима, након што је болест носталгије излечена, „постали смо неизлечиви модерни носталгичари“ (Војм 2005, 42). Бојм указује на то да је доминантна модернистичка парадигма прогреса обележила носталгију 18. века, док је романтизам донео овом концепту много флуиднији карактер и проширио је на свеопшту чежњу, сличну Платоновом еросу. Поред тога, услед националних покрета, носталгија се институционализује оснивањем националних и локалних музеја и прављењем споменика, тако да прошлост почиње да се изједначава са наслеђем (Војм 2005, 46–48).

Позната је и често навођена подела носталгије Светлане Бојм на рестауративну и рефлексну. Првопоменути „ставља нагласак на ностос и представља покушај трансисторијске реконструкције изгубљеног завичаја“ (Војм 2005, 22), а другопоменути подстиче сама чежња, и она вечито одлаже повратак у завичај – са сетом, са иронијом, из очајања. Надаље, рестауративна „не види себе као носталгију, већ пре као истину и традицију“ (Војм 2005, 23), док рефлексивна доводи у питање истину, будући да ову врсту носталгије карактерише стално размишљање о чежњи и осећањима припадности. Коначно, рестауративна је у средишту националних и верских препорода, док се рефлексивна „не држи једне приче“ (Војм 2005, 23) већ се њоме могу замишљати различите просторне и временске димензије, које нису нужно везане за конкретне симболе. Према речима саме ауторке, две врсте носталгије не дефинишу саму чежњу, већ одређују врсту нашег односа према прошлости, замишљеној заједници, дому, па и према начину на који видимо себе (Војм 2005, 86).

У одређењу рестауративне носталгије, Бојм се надовезује на концепт измишљене традиције Ерика Хобсбома (Eric Hobsbawm), желећи да истакне разлику између обичаја из прошлости и обичаја реконструисања прошлости. Хобсбом прави разлику између старих обичаја који постоје у дужем временском периоду и чији се почеци и не могу прецизно одредити, и „измишљених традиција“ које су карактеристичне за 19. век, потом за почетак развоја масовних медија у 20. веку, али се, заправо, могу јавити данас, у периодима када долази до великих друштвених промена и реконструисања односа према прошлости. За разлику од обичаја, који су нужно променљиви услед дугог постојања, реконструисана или измишљена традиција обухвата низ поступака ритуалне или симболичке природе, фундираних на прећутним

или отвореним правилима, а понављањем се успоставља наводни континуитет са прошлошћу (Hobsbom & Rejndžer 2011). У контексту националних покрета пропагира се антимодерна митологизација историје, промовише се повратак националним симболима и митовима, а повремено се и конструишу теорије завере (Војм 2005, 87). У овим условима и путем наведених механизма реконструкције прошлости, успоставља се парадигма рестауративне носталгије.

Док рестауративна носталгија учествује у рестаурацији (адекватне, идеализоване) прошлости,⁷ рефлексивна носталгија је повезана са индивидуалним и колективним сећањем. Она не претендује да изгради митско место из прошлости које представља дом, већ је повезана са самим феноменом удаљености, чежње, разматрања детаља, због чега је битно да носталгичари „испричају своју причу“ (Војм 2005, 100). Уколико се баве прошлошћу, овакви носталгичари могу да се ње сећају са чежњом, али и са гнушањем, јер повратак у завичај подразумева путовање „кроз виртуелни простор маште“, а не реални повратак и рестаурирање изгубљеног (Војм 2005, 101).⁸ Носталгично сећање овог типа подразумева да се историјски догађаји стапају са личним успоменама, те се „најбоље памти оно што је емоционално обојено“ (Војм 2005, 103). Историјски догађаји, као и официјелно колективно или културно сећање, овде служе само као оквир личних наратива, те се стога носталгија може интерпретирати као прелаз између индивидуалног и колективног памћења (Војм 2005, 105–106), или, другим речима, као аутобиографско сећање (Malpas 2011, 94).⁹

Наведеним Бојм даје допринос вишеслојном пољу разматрања носталгије у контексту студија сећања. У оквиру дебата о сећању, носталгија се дуго третира као изузетно непожељна, регресивна, па и лоша, као ескапистичка фантазија, као својеврсна „пасторална сентименталност“ (Lasch 1991, 84). Манифестације носталгије су критиковане и анализиране у оквиру следећих аргумената: 1. носталгија искоришћава индивидуална и колективна сећања, те се показује као супротност (исправном, правом, истинском) сећању

⁷ Реч *рестаурација* значи поновно успостављање, односно повратак првобитном стазису, времену које је претходило човеком паду. У складу с тим, и рестаурисана прошлост, како Бојм истиче, треба да буде „заувек млада“, као савршена фотографија, односно, да не показује знаке пропадања (Војм 2005, 98).

⁸ Бојм примењује концепт виртуелне реалности Анрија Бергсона. За њега је виртуелна реалност стање свести повезано са слободом и креативношћу. Људска креативност се опире механичком понављању и предвидљивости, те нам развија вишеструку виртуелну стварност свести (Војм 2005, 100).

⁹ Поједини аутори разликују појмове сећања и памћења. Док се сећање може тумачити као колективни, конструисани и званично регулисани акт, памћење се понекад посматра као индивидуалнији процес током кога се може постићи отпор колективним и званичним политикама сећања. У својим истраживањима не инсистирам на овој разлици, полазећи од тезе да се процес памћења може подједнако подучавати, идеолошки конструирати и колективно произвести (више о поменутих подељеним становиштима о индивидуалној или колективној природи процеса сећања, на пример, в. Petrov 2016, 35–36).

(Lasch 1991, 84–86); и 2. носталгија проблематизује односе између произвођача и конзумента. Међутим, за разлику од дијагнозе носталгије као болести, носталгија као врста сећања (најчешће виђеног као лошег, погрешног) показује се као вишеслојна, комплексна, контрадикторна: може се осетити индивидуално или колективно, директно или индиректно, није увек јасно како функционише и ко тачно ради на њеној дистрибуцији. Извесне јесу њене везе са сећањем, историјом, емоцијама, тржиштем, што управо и омогућава континуирано постојање овог концепта (Scanlan 2004, 4).

Носталгија као „погрешно сећање“ било је тумачење убичајено за постмодерне критичаре, у последње три деценије 20. века. То данас више није доминантна парадигма, а преосмишљавању оваквог приступа носталгије умногome су допринели дискурси постсоцијалистичких студија. Насупрот интерпретацији носталгије као живљења у прошлости, она може подразумевати и активно ангажовање у односу са прошлошћу, као и супротстављање прошлости и садашњости (в., на пример, Velikonja 2009).

Носталгија као искуство

У познатој студији *Yearning for Yesterday: Sociology of Nostalgia* (Чезња за јучерашњим даном. Социологија носталгије) Фред Дејвис (Fred Davis) говори о носталгији као „друштвеној емоцији“. То, међутим, не значи да носталгији приступа као унутрашњој људској диспозицији, већ указује на ову појаву као на друштвено искуство, што значи да је она суштински везана за наше животе и делање. Социологија носталгије, како истиче аутор, подразумева лоцирање извора носталгичног искуства у животу групе и утврђивање у коликој мери и на који начин носталгија има значај у нашим садашњим животима, те какве последице има по друштво као целину (Davis 1979, vii). Битно је, како аутор наглашава, не бавити се само изолованим феноменима манифестације носталгије, који се испољавају у вези са конкретним историјским периодом или одређеним феноменом, жанром и слично, већ радити на сагледавању носталгије као генералног друштвеног проблема, будући да је „погрешно претпоставити да су карактеристике одређеног парчета прошлости те које изазивају носталгију коју осећамо данас“, јер „скоро било шта из прошлости“ може да изазове носталгију уколико можемо да на дати феномен гледамо у позитивном светлу. Потребно је размотрити опште услове и околности који доводе до појаве осећања носталгије (Davis 1979, ix). Имајући у виду да у време када пише књигу носталгија јесте једна од актуелних културних појава, али настојећи да исту позиционира као генерални феномен, Дејвис даје интерпретацију носталгије донекле слично поменутој Тарнеровој интерпретацији – носталгија се, дакле, поставља као особеност која је својствена људима начелно. Како Дејвис истиче, „носталгија је суштински људска ствар“, те је битно не одбацити је, али је и не усвајати некритички (Davis 1979, x).

Ипак, овај аутор је фокусиран на носталгију као „савремено искуство“. Иако се дешава у садашњости, „материјал носталгичног искуства је

прошлост“ и то, по правилу, прошлост коју смо на одређени начин лично искусили, а не нешто о чему смо само сазнали на основу историјских извора (Davis 1979, 8).¹⁰ Та прошлост је, дакле, само материјал; није узрок носталгије, нити је објашњава. Тиме аутор хоће да истакне суштинску упућеност на носталгични доживљај у садашњем тренутку. Носталгија као друштвено осећање, иако црпи материјал из прошлости, увек је садашње искуство. Наведеним инстинтирањем на садашњости, Дејвис критикује актуелна објашњења носталгије која налазе у самим особеностима прошлости наводна објашњења појаве носталгије.¹¹ Он инсистира на томе да таква објашњења не објашњавају ништа, јер је у њима дошло до мешања узрока и последице. Другим речима, нису „добра стара времена“ узрок носталгичног осећања у садашњости, него је обрнуто – садашњост узрокује носталгију која „користи прошлост“ као свој ресурс (Davis 1979, 10).

Други аспект на којем се Дејвис задржава када дискутује о односу носталгије и прошлости јесте питање временског одређења прошлости – колико далека она мора бити да би се доживела као прошлост? Сама временска удаљеност није суштинска, јер се носталгичним можемо осећати и за претходним даном, као што сугерише наслов Дејвисове студије. Много је битније у коликој мери дата прошлост контрастира, или ми правимо контраст, у односу на доживљај садашњости (Davis 1979, 12). Из наведеног се јасно види ауторова социолошко-психолошка перспектива – носталгија јесте фундирана у друштвеном контексту, али смо ми ти који обликујемо перцепцију тог друштва. У великој мери, стога, носталгични доживљај као савремено искуство зависи од тога како ми видимо особености прошлог и садашњег друштвеног контекста.

Дејвис предлаже следећу типологију (или, како он то назива, поредак) носталгије: првостепена или једноставна, другостепена или рефлексивна, трећестепена или интерпретативна носталгија. На основу опште дефиниције носталгије као „позитивне евокације проживљене прошлости у контексту негативних осећања према садашњости“ (Davis 1979, 14), првостепена носталгија се показује као субјективно стање које је засновано на најчешће нефундираном уверењу да су ствари некада биле боље (лепше, лакше, здравије, цивилизованије и сл.) него што су данас. Другостепена носталгија је фундирана на првостепеној, али, уз сентиментално виђење прошлости, постоји рефлексивна, како о њој, тако и о садашњости, те се особа која се осећа носталгично уједно и пита да ли је заправо било тако. Глас који чује носталгична особа је попут хора у грчкој трагедији – стално коментарише догађаје. Трећестепену носталгију карактерише још један глас – глас

¹⁰ Поред носталгичног осећања, постоји и антикварно, које карактерише интересовање за поједине периоде и предмете из прошлости, али за које не морамо нужно бити везани личним доживљајем (Davis 1979, 8).

¹¹ У Америци су у том тренутку биле актуелне носталгије за тридесетим или педесетим годинама 20. века, на пример, за мјузиклом пре Холивуда, и томе слично. Дејвис реферира на такве видове носталгије.

интерпретирања властитих осећања. У овом стању, носталгичар се преиспитује и покушава да анализира, не само прошлост и садашњост, него саму носталгичну реакцију као такву (Davis 1979, 15–16).

Поставивши концепт носталгије као друштвене емоције обликоване конкретним савременим искуством, Дејвис га анализира у оквиру проблема идентитета, животног циклуса, уметности и друштва. Као део конструисања идентитета, носталгија се у Дејвисовој интерпретацији дефинише као средство, односно, „као психолошко сочиво које користимо у бескрајном раду на конструисању, одржавању и реконструисању наших идентитета“ (Davis 1979, 31), при чему се увек дешава преувеличавање или умањивање појединих аспеката прошлости. Дакле, она је својеврсни вид свести, што аутор експлицитно и елаборира у делу о уметности, повезујући „носталгично стање свести“ са естетским контекстом (Davis, 1979, 74). Захваљујући носталгији, одржава се континуитет или дисконтинуитет наших идентитета, те она може значити нашу жељу да успоставимо или прекинемо везу са „бившим собом“, да откријемо „сакривено себе“, или да маркирамо властиту прошлост (Davies, 31–46). Надаље, улогу носталгије Дејвис препознаје у оквиру наших животних циклуса, као део процеса изградње родних улога, као нуспродукт периода преласка, на пример, у адолесценцији, одраслом добу и, посебно, у старости, када, услед спознаје да нема будућности, човек нужно мора гледати у прошлост (Davis 1979, 52–71).

Задржаћу се посебно на Дејвисовој проблематизацији односа носталгије и друштва, где аутор поставља следећа питања: шта постојање носталгије значи за колективни живот групе, заједнице, народа, за обликовање односа према прошлости и једних према другима? Које су последице постојања носталгије (у свим поменутих видовима и начинима манифесто-вања) за друштво, „за тај апстрактни ентитет“ кога чине обрасци улога, рангова, и позиција, и којег чине одређене праксе, конвенције и уверења (Davis 1979, 97). Будући да је носталгија више пажње привлачила психолозима него социолозима у периоду који овај аутор разматра, овај феномен се више објашњавао као лична перспектива него као симптом релевантан за друштво. Надовезујући се на неколико аутора, Дејвис указује на импликације које носталгија има у друштвеном контексту. Он истиче да је носталгија често везана за националистичке и патриотске емоције, те има значајну политичку функцију у току ратова. Поједини аутори, како истиче Дејвис, на пример, разматрају „носталгичне реакције“ које су узроковане великим променама током ратова, те се носталгија појављује као потреба за валидирањем сопственог искуства у прошлости (Davis 1979, 98). Дејвисови закључци су следећи: носталгија као својеврсни „сентимент“ појављује се у оквиру дијалектике западног друштва, које функционише између напретка и стабилности, иновације на супрот чувању старих вредности, утопије на супрот Златном добу. Улога носталгије у овој дијалектици јесте да допринесе свести о променама, да доведе у питање одређене појаве у временима великих промена, да доведе, веберовски речено, од извесног „размађијања“ света,

барем у одређеним аспектима, те да тако помогне појединцима и целом друштву да се прилагоде историјским променама (Davis 1979, 98).

И други аутори су указивали на улогу носталгије у друштвеним и историјским променама. Рејмонд Вилијамс (Raymond Williams) указао је на то да је вишевековна носталгија за руралним животом у Британији служила да сакрије до које мере је капитализам одговоран за проблеме узроковане индустријализмом 19. века (Williams 1974). На сличан начин, одређени аутори разматрају феномен носталгије за старим америчким градовима, истичући да се носталгија, заправо, односи на жал за међуљудским, посебно суседским односима који су били стабилнији јер се мислило да припадају сфери која је фиксирана, односно да човек нема избор да се не понаша солидарно са територијално блиским људима (Suttles 1972). У студијама културе, о носталгији се, на трагу Вилијамса, може говорити као о извесној „структури осећања“, која се даље може подрвгнути критици, будући да се чини лаком за комодификацију (Tannock 1995). И поред критичара носталгије, оно на шта се често указује јесте потенцијал који овај концепт може имати за одређене друштвене групе. Носталгија може бити и одговор на личне потребе, али и на политичке стратегије, те управо због тога носталгија може бити предмет критике, будући да је подобно средство манипулације. Иако носталгија није више болест, поједини критичари говоре о „жртвама носталгије“ које је, при том, тешко третирати, будући да оболела особа постаје „неизлечиво сентиментална“ (Lasch 1984, 65).¹² Критике носталгије у појединим контекстима условљене су и употребом ове појаве од стране конзервативних политичких струја, те се тако о златном добу може говорити и као о добу када су, на пример, жене имале традиционалну улогу (Brown 1989). У критици носталгије, како се истиче, потребно је раздвојити аутора, садржај и реципијента носталгије – шта је носталгично за кога, са којим циљем, и у име које заједнице (Tannock 1995, 455).

Управо пасивност у тумачењу конзумента носталгије једна је од критика које се упућују Дејвисовој социологији носталгије. У оквиру традиције студија културе, односно тезе да је носталгија својеврсна структура осећања, истиче се да медији нису фиксирани текстови који намећу одређене начине репрезентације пасивно конзумиране од стране публике. Према Дејвису, заправо, медији су ти који могу да „дотакну носталгичне акорде у публици“ (Davis 1979, 82). Уколико се носталгија интерпретира као вид мишљења и осећања, пре него као фиксни концепт који се директно производи и конституише од стране носталгично профилисаних медијских текстова, отвара се шира перспектива за многобројне културне текстове који

¹² За изузетно критички оријентисане осврте на носталгију в., на пример, Combs (1993); Stewart (1984). Понекад, посебно у психолошким дискурсима, разлог за патолошку природу носталгије, те њену штетност и у данашњем контексту, налази се у генези самог појма, тј. у чињеници да је носталгија првобитно била виђена као болест, те као поремећај расположења.

омогућавају дисеминацију носталгије. Иако Дејвис идентификује нове начине на које се публика односи према времену и прошлости у касној модерности, он не даје довољно одређене начине на које се ови процеси реализују. Стога се указује на то да његова теорија не успева да објасни како медији узрокују носталгичне реакције (Pickering & Keightley 2006, 929–933), што даље имплицира претпоставку да постоје одређене психичке карактеристике које до њих доводе.

Закључак: позиционирање концепта носталгије у савременим научним дискурсима

Историјски гледано, носталгија је коинцидирала са периодима културне и економске транзиције, те је и у 20. веку пратила промене од индустријског до постиндустријског друшва на исти онај начин на који се појавила у 19. веку, у транзицији од пољопривредне до фабричке економије (Starobin 1996). Док су први модерни антрополози и социолози били заокупљени проблемом транзиције од заједнице до друштва, те од традиционалног до рационалног погледа на свет, 20. век је донео проблематизацију трансформација друштва од модерног до постмодерног. Али, не само то. Будући да је друштво модерни концепт, конструисан у антрополошким и социолошким дискурсима модерног доба, а и саме друштвене науке су настале са модерношћу, поставља се питање шта се даље дешава са њом уколико је суочимо са „крајем друштва“, или са промењеним интерпетацијама контекста у којем су антропологија и социологија као науке настале (Smart 1990, 25).

Експанзија концепта носталгије довела је до тога да у постмодерно доба носталгични дискурси репродукују сами себе без нужне референце на одређену прошлост. Концепт носталгије се убрзано почео везивати за било коју референцу, постајући својеврсни аисторијски самостални стил и, као такав, може бити доступан за конзумацију независно од емотивне везе са временима или местима на које дати стил алудира. Овакву постмодерну носталгију лоцирао је Фредерик Џејмсон (Frederic Jameson) назвавши је „модусом носталгије“ (the nostalgia mode) (Jameson 1992, 20), који се може препознати у филмовима који фетишизирају живот у малим америчким градовима педесетих година 20. века.¹³ Ако се носталгија посматра као модус постојања, онда је извесно да је са постмодерним добом концепт носталгије трансформисан у својеврсно пародирање било ког историјског периода, моде, простора (в. Santesso 2006, 150). Појава пародије означава крај конструкта модерне носталгије, дајући нове одговоре на носталгичну парадигму уобличавану током два века.

Место носталгије у академском дискурсу једно је од актуелних питања и у савременој антропологији, где се проблематизује и однос етнографија носталгије и етнографије као носталгије. Како показују Оливија

¹³ Џејмсон је 1984. године постмодернизам дефинисао као „културну логику позног капитализма“ у студији под истим називом (Jameson 1992).

Анге (Olivia Angé) и Дејвид Берлинер (David Berliner), наведена проблематизација је релевантна из неколико разлога. Најпре, потребно је критички анализирати обликовање антропологије као вида модерног знања које је сучено са проблемом доживљаја отуђености и неприпадања, било у контексту колонијализма, капитализма или других културних промена. Историја антропологије, као и социологије, нераскидиво је везана за контекст настанка дискурса првих научника. Потом, потребно је указати на питање како антрополози обликују на терену сопствене дискурсе – како теоретизују и практикују сопствена разумевања значаја актуелних процеса временских и просторних промена. Повратак на историје наука, односно на почетке конституисања кључних концепата, данас је релевантно јер је уочљиво да постоји својеврсни тренд у производњи носталгичних дискурса, те је битно поставити питање – зашто сада? Како се носталгија шири тако брзо, те се појављује у свим деловима света управо у овом тренутку? Изузетно је битно приметити извесну паралелу са периодом настанка првих научних дискурса на које је концепт носталгије утицао. Како данас он функционише и у којој мери обликује савремене дискурсе? Уколико се има у виду значај промена које су обележиле прве дискурсе о носталгији, релевантно је приметити да се носталгија данас можда поново појављује као резултат много већих промена него што то појединачне анализе носталгија могу регистровати. Или је, пак, присутност овог концепта адекватније приписати концептуалним модама или дискурзивним променама у оквиру самих дисциплина? У садашњем тренутку, можемо лоцирати најразличитије видове *fin de siècle* трендова и тенденција које могу помоћи интерпретацији савремених носталгија: пад Берлинског зида, колапс социјалистичких друштава, интензивна компресија времена и простора услед глобализације, климатске промене, интензивни таласи урбанизације.¹⁴ Међутим, све наведено може се видети и као континуирани процес који постоји још од модерног доба. Историјски гледано, концепт носталгије управо је повезан са преломним тачкама које су биле условљене темпоралним или просторним променама. Стога је можда управо појава носталгије у данашње доба симптом који указује на размере актуелних трансформација. Појава носталгије у академским дискурсима показатељ је постојања концептуалне збрке и некохерентности у академском пољу, или пораста „носталгификације“, односно „академске носталгичне индустрије“ (Angé & Berliner 2015, 215). Носталгија је нужно везана за периоде кризе, те за (теоријске) перцепције исте.

Иако нису све форме носталгије исте, као ни њихове теоретизације, нити оне указују на симптоме истих друштвених феномена, извесно је да носталгија није само тренд, већ се ова тема појављује као последица интерсекција неколико проблема у датим пољима. На пример, у антропологији се истиче да није случајно што је носталгија постала

¹⁴ У новом миленијуму, по први пут у историји, већина становништва света живи у градовима (Davis 2006).

релевантни концепт управо у време када су поново постала актуелна питања простора, места, географских проблема. Носталгија, стога, служи као средство повезивања времена и простора (Angé & Berliner 2015, 219). Управо нас наведено враћа на аргументацију социолога Георга Зимела (Georg Simmel), који је тврдио да се проучавање модерног живота мора почети од лоцирања структура попут метропола, те односа између њих и појединаца. У предмодерно доба, појединци су имали директнију борбу за преживљавање и егзистенцију, суочавајући се са природом. Али, у граду, уобличиле су се другачије врсте преживљавања. Како је Зимел истицао, највећи проблеми модерног живота потичу од настојања појединаца да очувају аутономију и индивидуалност свог постојања у контексту друштвених сила, историјског наслеђа, спољашње културе и технике живота (Zimel 2008). Зимелово запажање је сада актуелно управо зато што је дошло до још већих трансформација градова, као и до великог раста материјалних добара, пролиферације музеја, великог броја производа за масовну конзумацију, као и до развоја медија који могу да документују и дистрибуирају све наведено. Стога, носталгија остаје концепт попут камелеона, круцијално везана за сферу културног живота и свакодневне праксе. Она ретко постоји као идеализовани текст, већ је увек концепт који ангажује људе, укључује презентацију и поставку у новим контекстима (Angé & Berliner 2015, 222). Тако повлачи са собом битна питања о медијацији и мобилности културне продукције. Увек је везана за културне светове који су евоцирани удаљеношћу у времену и простору: она је изазвана или провоцирана поставкама у музејима, комеморацијама путем фотографија или архивских докумената, репрезентована у рушевинама и остацима, или поново креирана у интернет простору.

Зашто се потпада под „чаролију носталгије“? Поједини аутори истичу да постоји „завођење архива“, односно прича из прошлости, за које се истиче да данас „никада није било јаче“ (Huysen 1995, 5). Носталгија је такође део заводничке природе трагања за значењем ствари из прошлости. Она заузима лиминални простор између историје као официјелног наратива о прошлости и процедура сећања. Архивско истраживање може бити вид носталгичног завођења. Може се поставити питање како онда читати културу у односу историје према сећању и у односу анализа према осећањима попут носталгије (Scanlan 2004, 5). Студије и теорије носталгије донекле претпостављају да су сећање и историја две различите категорије – прва је систем очувања релевантних догађаја, а друга дискурс о томе. Међутим, наведено може бити поједностављена аналитичка алатка. Носталгија као концепт може бити подједнако важна у критици, као и у друштвеној сфери. Стога је битно не бавити се само предметима носталгије, него имати у виду и историју носталгије, те уобличавати и теорију историје, као и историју теорије носталгија.

Литература

- Angé, Olivia & David Berliner. 2015. "Afterword." In *Anthropology and Nostalgia*, eds. Olivia Angé & David Berliner, 213–224. New York & Oxford: Berghahn.
- Bojm, Svetlana. 2005. *Budućnost nostalgije*. Beograd: Geopoetika.
- Brown, Teresa. 1989. "Rewriting the Nostalgic Story: Women, Desire, Narrative." PhD dissertation, University of Florida.
- Combs, James. 1993. *The Reagan Range: The Nostalgic Myth in American Politics*. Bowling Green: Bowling Green State University Popular Press.
- Davis, Fred. 1979. *Yearning for Yesterday. Sociology of Nostalgia*. New York: Free Press.
- Davis, Mike. 2006. *Planet of Slums*. London: Verso.
- Dodman, Thomas. 2018. *What Nostalgia Was*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Freud, Sigmund. 1917. "Mourning and Melancholia". In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XIV (1914–1916): On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works*, 237–258. London: The Hogarth Press.
- Hobsbom, Erik & Terens Rejndžer, ur. 2011. *Izmišljanje tradicije*. Beograd: XX vek.
- Huyssen, Andreas. 1995. *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York & London: Routledge.
- Jameson, Fredric. 1992. *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso.
- Lasch, Christopher. 1984. "The Politics of Nostalgia." *Harper's* (November): 65–70.
- Lasch, Christopher. 1991. *The True and Only Heaven: Progress and Its Critics*. London & New York: W. W. Norton & Co.
- London, Frédéric. 2014. *Willing Slaves of Capital: Spinoza and Marx on Desire*. London: Verso.
- Malpas, Jeff. 2011. "Philosophy's Nostalgia." In *Philosophy's Moods: The Affective Grounds of Thinking*, eds. Hagi Kenaan & Ilit Ferber, 87–101. London: Springer.
- Natali, Marcos Piason. 2004. "History and the Politics of Nostalgia." *Iowa Journal of Cultural Studies* 5(1): 9–25.
- Petrov, Ana. 2016. *Jugoslovenska muzika bez Jugoslavije. Koncerti kao mesta sećanja*. Beograd: FMK.

- Pickering, Michael & Emily Keightley. 2006. "Modalities of Nostalgia." *Current Sociology* 54: 919–941.
- Plamper, Jan. 2015. *The History of Emotions. An introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Santesso, Aaron. 2006. *A Careful Longing: The Poetics and Problems of Nostalgia*. Newark: University of Delaware Press.
- Scanlan, Sean. 2004. "Introduction: Nostalgia." *Iowa Journal of Cultural Studies* 5: 3–9.
- Smart, Berry. 1990. "Modernity, Postmodernity and the Present." In *Theories of Modernity and Postmodernity*, ed. Bryan S. Turner, 14–30. London: Sage.
- Starobin, Paul. 1996. "Politics of the Past." *National Journal* 28(7): 354–358.
- Stewart, Susan. 1992. *On Longing. Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Durham: Duke University Press.
- Suttles, Gerald D. 1972. *The Social Construction of Communities*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Tannock, Stuart. 1995. "Nostalgia Critique." *Cultural Studies* 9(3): 453–454.
- Turner, Bryan S. 1987. "A Note on Nostalgia." *Theory, Culture and Society* 4(1): 147–156.
- Velikonja, Mitja. 2009. „Povratak otpisanih. Emancipatorski potencijali jugonostalgije.“ U *Zid je mrtav, živeli zidovi. Pad Berlinskog zida i raspad Jugoslavije*, ur. Ivan Čolović, 366–398. Beograd: XX vek.
- Williams, Raymond. 1974. *The Country and the City*. New York: Oxford University Press.
- Wilson, Janelle L. 2005. *Nostalgia, Sanctuary of Meaning*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Zimel, Georg. 2008. „Metropolis i duhovni život.“ In *Georg Zimel, 1858–2008*, prir. Dušan Marinković, 280–290. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Примљено / Received: 10. 12. 2019.

Прихваћено / Accepted: 29. 04. 2020.

Прикази Reviews

Бојана Богдановић. Антропологија града: политичко конструисање простора

Посебна издања књ. 91. Етнографски институт САНУ, Београд 2019.

Монографија др Бојане Богдановић *Антропологија града – политичко конструисање простора*, објављена је прошле године у оквиру издавачке делатности Етнографског института САНУ. Ова књига представља резултат ауторкиног интересовања за процесе (пре)обликовања симболичких јавних простора градова у контексту политичких дискурса и базирана је на налазима из докторске дисертације одбрањене 2011. године на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, под менторством проф. др Весне Вучинић Нешковић. У фокусу истраживања налази се Титово Ужице – град који је у периоду након Другог светског рата, захваљујући и новој симболичкој структури јавног простора, добио посебно место на симболичкој мапи федеративне Југославије. Подаци на којима се заснива дискусија о процесу симболичке (ре)конструкције јавног простора наведеног града у периоду 1958–1961. године, у оквиру идеолошких постулата доминантне социјалистичке политичке структуре, добијени су проучавањем писаних и визуелних извора и истраживања јавности у Ужицу.

Обим монографије је 198 страна, а списак литературе садржи више од 120 референци. Садржај монографије чини шест целина. Уводно поглавље, које са разлогом носи уопштен назив *Град*, даје кратак преглед настанка и развоја градова кроз историју, њихову дефиницију, класификацију, планирање, као и елементе физичке структуре, те представља пролегомену за читање целина која следе. Друго поглавље (*Титово Ужице*) прати урбану трансформацију посматраног града од вароши која је на пољу урбанизма следила турске узоре, преко реконструкције просторне организације урбаног пејзажа према узорима које је нудило европско планирање средином XIX века, па до радикалне трансформације урбаног ткива крајем педесетих и почетком шездесетих година XX века, чиме су, како наводи ауторка, „отклоњени недостаци у функционалној и просторној структури који су ограничавали и спугавали његов даљи развој“. Полазећи од општег места да су „архитектура и урбанизам одувек служили опросторавању поједине политичке идеологије, воље или једноставно моћи“, треће поглавље (*Политички претекст града*) ревидира однос идеологија – физичка структура града у контексту југословенског социјализма. У овом делу, ауторка прати процес трансформације земље из аграрне и руралне ка индустријској и урбанизованој, који се одвијао у оквиру правне регулативе, те указује на „револуционарним заносом, духом колективизма, вером у идеал напретка, и изнад свега, вером у историјску мисију социјалистичког друштва“ обојен начин на који су револуционарне власти

социјалистичке Југославије (пре)обликовале и употребљавале јавни простор града у политичке и демагошке сврхе. Следеће поглавље (*Политички симболи у јавном простору југословенског града*) представља централни део рукописа. У њему се, након лоцирања и класификације носилаца политичких симбола у физичким структурама југословенских градова, тежиште аналитичког поступка премешта ка Титовом Ужицу и подизању споменика посвећеног Јосипу Брозу Титу. Начин инкорпорације наведеног југословенског политичког симбола у урбано ткиво града (који је био револуционаран како у финансијском, тако и у оперативном, техничком, функционалном и естетском погледу), посматра се као производ деловања представника власти и грађанства у тачно оном односу који диктирају вредности којима се политичка заједница руководила. Овом приликом, ауторка разматра и формално-структурне карактеристике церемоније откривања „Маршала“ 3. јула 1961. године у оквиру слојевитости политичког ритуала „у коме је могуће прочитати друштвено-политичку збиљу, основне принципе и постулате идеологије, констелацију власти и њен поглед на свет“. У овом делу рукописа, илустративни искази саговорника унети су у текст у дужој форми. *Политички урбанизам / урбана политика* је пето поглавље у коме се ревидирају питања урбаних политика, политичке моћи, доношења политичких одлука итд., уз посебан осврт на процес дистрибуције политичке моћи у урбаном простору Титовог Ужица. У широком спектру различитих теоријских концепција дистрибуције политичке моћи, ауторка се опредељује за неке од данас најутицајнијих – оне која објашњење моћи лоцирају у процесима доношења политичких одлука. Закључци произишли из анализе (пре)обликовања урбаног језгра Титовог Ужица у специфичности југословенског друштвеног система, а посебно деликатности унутрашњег и међународног политичког тренутка крајем педесетих и почетком шездесетих година XX века, иду у прилог мишљењу многих теоретичара „да се ствари у граду не дешавају по принципу жеља и потреба, већ по моделима освојене политичке, економске и друштвене моћи; по количини и квалитету урбане моћи у локалној арили“. Последње поглавље (*Уместо закључка*) даје сумирани преглед најважнијих закључака. На крају монографије дати су списак литературе и извора, фотографије (њих деветнаест), те резиме књиге на енглеском језику.

Приказана књига експликацију заснива на вишеструким изворима, понајпре на објављеној литератури и штампи, као и архивским и визуелним изворима, похрањеним у релевантним локалним установама, попут Дирекције за изградњу и Народног музеја у Ужицу, као и из приватних фондова. Обављени су и интервјуи, њих десет, са становницима Ужица, првенствено са онима који живе на Тргу партизана, који је у тематском фокусу истраживања, а свакако са савременицима периода када је преобликовано ужичко градско језгро. Интерпретација је пак базирана на више теоријских поставки домаће и стране антропологије, урбаних истраживања и других дисциплина, које обухватају питања изградње и употребе јавног градског простора. Титово Ужице није посматрано као изолована студија случаја, већ је направљен компаративни пресек у односу на урбану (ре)конструкцију других, сличних градова у тадашњој држави, а уобличавање градског центра половином двадесетог века контекстуализовано је и у односу на прошлост града и градског живота истраживаног насеља. Као својеврсни временски и ритуални лајтмотив епохалне реконструкције градског језгра Титовог Ужица, узета је јубиларна прослава почетка устанка народа Југославије 1961. године,

приликом које је и откривен новоуређени центар града. И сама ова манифестација са свим пропратним активностима и обележјима муниципно је обрађена у овој књизи, потврђујући увид да је „град у сваком свом сегменту политичан и да носи обележја одређених идеолошких назнака“. У том смислу, посебно је парадигматичан случај подизања споменика Јосипу Брозу Титу вајара Франа Кршинића, који ауторка посебно приказује, као и потоња судбина и „мобилност“ овог споменика кроз ужички јавни и затворени градски простор, као одиста јасна слика корелације између јавних политичких симбола и градског живота и урбане репрезентације. Директан сусрет више културалних, симболичних и урбаних равни, који је остварен почетком јула 1961. године у центру Титовог Ужица (формално отварање реконструисаног центра града, подизање Титовог споменика, масовна политичка манифестација савезног значаја итд.) представља симболички и политички максимално сатуриран догађај који има ефекте дугог трајања, а то показују, осим накнадне антрополошке интерпретације саме ауторке, и наративи испитаника који су доживели тај вишеструко сигнификантан догађај.

Допринос овог рукописа може се читати на више нивоа: као пажљива и вишеслојна анализа једне од бројних тема које антрополозима нуди зона урбаног – процеса симболичке (ре)конструкције јавног простора града; као допринос, за сада, ретким антрополошким погледима на процес (пре)обликовања физичке структуре урбаног простора Титовог Ужица; и на крају, али не мање важно – монографија Бојане Богдановић представља континуитет у истраживању архитектонски и урбанистички дефинисаног градског простора који, у српској етнологији/антропологији, као културни феномен и процес *per se*, има традицију, доносећи занимљиве увиде, који ову књигу разликују од досадашње објављене продукције из наведене области. Најзад, с обзиром на слојевитост тема којима се бави, монографија доприноси континуитету и ширењу опсега истраживања „града као текста“, те би могла да представља ослонац и наредним радовима у оквирима урбане антропологије и сродних области.

Срђан Радовић

О женским обредним поворкама

Dražen Nožinić. 2019. *Ladarice – ženske obredne povorke*. Etnološka biblioteka, knj. 30. Beograd: Srpski genealoški centar.

Монографија *Ладарице – женске обредне поворке* аутора Дражена Ножинића резултат је његове истрајности и упорности да прикупи што више сведочанстава о културној баштини становника у деловима Хрватске и Словеније. Обредне поворке *ладарица* познате су у различитим назвањима: *ладекарнице*, *креснице*, *кресеваље*, *покресни-чарки*, *иванчице*, *тијокарнице* и др. У опходу који је најчешће део празновања Ивања (24. јун) учествовале су, идентично опремљене девојке или девојчице које су, обилазећи селом, застајале у сваком дворишту пред кућним вратима, играјући у колу или мирно стојећи у кругу и певајући дому и укућанима посебне и за ту сврху намењене песме којима им се жели срећа, здравље, напредак и свака врста благостања. Након наступа, од укућана су дариване, а уколико би се

десило да дар изостане, уместо песме захвалности певале су песму која је представљала неку врсту клетве. После обиласка свог села дешавало се да ладарице обилазе и суседна. Од добијених дарова на предстојеће празнике – Петрово или у недељу по Ивању – припремале су гозбу на коју су позвани и други становници села. Послужимо се речима аутора:

„Ophodi ladarica (ladekarica, kresnica, kresavalja, pokresničarki, ivančica, tijolkarica i drugih) obredne su povorke, običaj, koji se u Slovenaca i dijela Hrvata izvodio uglavnom o Ivanju (24. 06.). Sudionice odnosno, glavne, aktivne izvođačice ovog obreda bile su osobito (ali u ovom obredu sve jednako) opremljene djevojke ili djevojčice koje, ophodeći selom, u svakom dvorištu pred kućnim vratima, bilo da plešu kolo bilo da to čine mirno stojeći u krugu koji same oforme kući, ukućanima (i njihovom gospodarstvu) pjevaju posebne popijevke kojima im se želi sreću, zdravlje, napredak i blagostanje. Nakon što otpjevaju ophodnice (obično njih četiri, uz pratioca koji stoji po strani) bivaju darivane na čemu one zahvale pjevajući posebnu zahvalu ili, u slučaju da im neka kuća uskrati dar, naročitu kletvu. Po završenom ophodu u svom selu one će ophoditi i po susjednima. Sve sakupljene darove ladarice spremе pa na neki od predstojećih blagdana (obično to bude Petrovo, ali i nedjelja po Ivanju) od tih darova pripreme gozbu na koju pozivaju i druge suselјane“ (стр. 5).

Иако обичај вуче порекло из дубоке прошлости у којој су превладавали, поред осталог, аграрни култови и магија плодности, обичај готово до нашег времена није расветљен на одговарајући начин. Стога је аутор – Дражен Нојинић, у први план својих истраживања поставио себи задатак да утврди распрострањеност обичаја и систематизује постојеће податке, укључујући и сазнања до којих је дошао током својих истраживања на терену. Како сам каже „sistemizacija sve dostupne građe i različitih mišljenja o ivanjskim djevojačkim ophodima uјedno [je] (...) i prvi zadatak ove knjige“ (стр. 6). Такође, колико је то било могуће, елементи обичаја праћени су у времену и простору, уз указивање на промене које су се догађале, али и на евентуалне утицаје других култура. У обради теме аутор се, поред сопствених теренских истраживања, користио раније објављеном грађом о опходима ладарица, као и подацима који су садржани у упитницима за Етнолошки атлас Југославије. За аутора је проблем представљала чињеница да је за истраживану тему постојао ограничен корпус публиковане грађе која је неопходна за различите врсте поређења и реалније утврђивање трансформација које су током времена настајале у форми и функцијама обичаја на простору обухваћеном истраживањем женских обредних поворки, па је из тог разлога углавном био упућен на сопствена истраживања.

Истраживања ладаричких опхода аутор је обављао у периоду од 1987. до 1991. године на подручју двадесет осам тадашњих општина у Хрватској: Врбовско, Дуга Реса, Карловац, Озаљ, Јастребарско, Војнић, Вргинмост, Слуњ, Велика Горица, Глина, Двор на Уни, Костајница, Петриња, Сисак, Новска, Нова Градишка, Грубишино Поље, Пакрац, Иванић град, Кутина, Чазма, Гарешница, Врбовец, Бјеловар, Копривница, Лудберг, Нови Мароф, Вараждин. Аутор је истраживањима обухватио деведесет седам села, током којих је своју пажњу више усмерио на она места која нису била обухваћена ранијим истраживањима,

односно на она насеља за која нису постојали ранији записи да обичај постоји, па, самим тим, није било познато како он изгледа.

У поглављима: I Увод и извори; II Хисторијски подаци; III Распрострањење обичаја; IV „Ладарска доб“ и „Кресовање“; V Доба ладаричких опхода; VI Ладарице; VII Опходи ладарица у времену; VIII Завршна разматрања аутор разматра тему ладаричких опхода. У сваком од ових поглавља аутор анализира већ постојеће или у својим теренским записима сакупљене чињенице које се односе на предметну проблематику. Тако, у поглављу са насловом Ладарице аутор читаоца упознаје са а) називима, б) учесницима опхода – полу, добу и броју опходника; ц) опреми учесника: и то кроз 1. њихов изглед и опрему – а) изглед оглавља и одеће, д) начин опхода, е) даровима које добијају, као и г) сврху опхода, односно, представља народна тумачења сврхе постојања ове врсте обреда. У оквиру истог поглавља аутор представља и ладаричке попијевке представљајући – 1. текстове ладаричких попијевака, и 2. припјеве ладаричких попијевака. Додатак тексту је попис литературе, попис истраживаних локалитета и упитник по којем су истраживања обављана. Кроз наведена поглавља читалац се упућује у суштину ладаричког опхода и сврху његовог постојања и опстајања на истраживаном простору.

Због недовољних података који би омогућили праћење различитих врста промена, а пре свега у временском следу, аутор је у обради теме применио методологију културно-историјске етнологије, ограничивши се углавном на дескриптивни приказ ладаричких опхода, односно на то: ко су учесници, како се одабирају, њихов број, како изгледају, њихове функције током обиласка села и кућа и сл. Према аутору, ладарички опходи, посматрани у целини, представљају специфичан обред у оквиру кога су појединости те које му, у садашњем времену, дају посебност и аутохтоност. Поред указивања на чињеницу да је обичај познат само у појединим деловима Хрватске, односно да је углавном ограничен на подручје распрострањања кајкавског дијалекта (подручје између Купе, Саве и Драве) и на простору готово читаве Словеније, ауторова анализа упућује и на сазнања да се „ovaj specifičan sklop sastoji od niza arhaičnih elemenata kakovi se susreću ne samo kao elementi u izvođenju ostalih (uostalom, i vrlo bliskih) južnoslavenskih obrednih povorki nego i da dio njih svojih određenih paralela ima i na širim slavenskim prostorima te se, u tom smislu može govoriti i o staroj slavenskoj osnovi ovog obreda“ (стр. 202), што илуструју следећи елементи: опход селом, залажење у дворишта без уласка у куће, играње кола, певање песмица намењених кући али и сваком њеном члану, добијање дарова, заједнички обед. На уплитање страних елемената указују локалне разлике, а оне су настале као резултат прожимања ладаричког опхода са сличним познатим опходима попут *јурјашица*, *јурјаша* и *коледара*, али је, ипак, највидљивије у постојању одређених формула, односно појединих стихова и читавих делова песама који су заједнички за сва три поменута опхода. У том смислу, могло би се рећи да женске обредне поворке – *ладарице*, представљају само један од обредних годишњих (сезонских) опхода. У основи, реч је о аграрном обреду чија је сврха извођења у пролећно-летњем периоду била да се магијским путем утиче на добар род усева, на здравље и срећу укућана па, самим тим, и на опште благостање породице, а посредно и читаве заједнице. Због тога су песма, игра и други различити поступци нешто што се очекује, па су стога и неизоставни елементи учесница у опходу.

Представљањем резултата свога рада јавности аутор је указао на значај овог сегмента народног наслеђа и показао да је теренски рад, и поред одређених ограничења, неизоставан начин прикупљања емпиријске грађе као базе за даљу надградњу научног и стручног рада. Или, како то Мирослава Лукић Крстановић у Поговору књиге каже: „Књига ‘Ладарице, женске обредне поворке’, Дражена Ножинића потврђује да се етнологија гради на терену, грађи и истраживачком искуству.“

Милина Ивановић Баришић

Гора калинова. Биљни свет у традиционалној култури Словена

Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека Светозар Марковић, Lietuvos kalbos institutas, 2019, стр. 416

У тематском зборнику радова *Гора калинова*, у виду својеврсног прегледа, кроз двадесет радова и три прилога еминентних научних имена из седам земаља (Србија, Бугарска, Белорусија, Русија, Украјина, Литванија и САД), указано је на значај биљног света код словенских народа, у њиховој традиционалној култури. Овај, пети по реду зборник са тематиком биља уредила је проф. др Зоја Карановић, а објављен је у сарадњи Удружења фолклориста Србије, Универзитетске библиотеке Светозар Марковић и Института литванског језика из Виљнуса. Аутори из Србије помогли су у публикавању ове књиге и тако учинили – речима њеног уредника речено – „да и ова башта процвета“.

Биљни свет у традицији словенских народа заузима – што је већ познато, али је овим текстовима уз нове аргументе и лепе примере потврђено – изузетно значајно место. Биљке су неизоставни део обичајних пракси, незаобилазни чиниоци одређених обреда; оне одсликавају специфичну препознатљивост неких празника (нпр. Ђурђевдана), а може се рећи да им ту препознатљивост и доносе; оне имају магијска својства, те су чести елементи магичних напитака, а као такве могу бити и лек; значења и моћи биљака садржана су и у различитим фолклорним формама, па су и на тај начин до данас сачувана од заборавља. Народне песме, игре, различити записи свештених лица, „именослови“ биља, народне приче и бајке, пословице и загонетке, па чак и иконописи, представљају богат и непресушан извор именовања, значења, улога, симбола, начина употребе биљака у традиционалној култури свих словенских народа.

Фолклорне форме и, најшире узев, традиционална култура биле су инспирација научницима који су резултат проучавања биљног света са сасвим различитих страна, из видног поља својих струка, уобличили у научне радове и представили их читаоцима у књизи *Гора калинова*. Оно што повезује већину ових радова, осим биља као кључне речи, јесте анализа фолклорних форми, од којих се већина јавља као део обреда или обичаја, а које су често веома архаичне, те је управо због те архаичности могуће бавити се семантиком и семиотиком одређених биљних врста у оквиру традиционалних обреда или обичаја.

И као што је већ назначено, аутори се баве различитим темама које се тичу биљног света, а које се крећу од општег значења биљног простора у словенској култури, као у раду „Кроз зелену гору ружмарина: пролазак кроз биљну гору“ А. Вукмановић, преко функције одређених биљака у обичајној пракси и обредима, али и кроз фолклорне форме: „*Сосна* в традиционной картине мира Белорусов“ И. Швед, „*Рожа* (ружа, роза) в украинском обрядовом фольклоре“ Т. Шевчук, „*Сонтрава* в украинской этноботанике“ Ј. Ставицкаја, „The forgotten plants and herbs in the marriage customs of Poland“ С. Ходорович Кнаб, па до анализе биљних мотива, као и назива и симболике биља у народној књижевности – у лирским и покладним песмама и у пословицама: „*Тамо дољен у цардине ја посејах боб и диње*. Уводни стихови и свет флоре у лирским песмама Вукове збирке“ З. Карановић, „Симболика биља у дубровачким цингарескама“ Т. Ракић, „Глогов колац и тиква без корена. Биљни свет у Вуковој збирци пословица“ С. Самарџија. Још један сегмент фолклора – традиционалне игре – заступљен је радом Н. Аксјонове „Вегетативный код в традиционных играх Украинцев“.

Етимолошка анализа именованга дата је у раду „Лит. žiedas, лтш. zieds 'цветок', др.-прусск. seydis 'стена' и јужнослав. *zǐdъ 'стена': о флористических истоках балто-славянского строительного термина“ С. Темчина, а лексиколошки план заступљен је у тексту Г. Штасни под називом „Лексички спојеви с компонентом *јабука*“.

Осим кроз фолклорне форме, аутори су биљни свет проучавали и кроз старе рукописне текстове и записе, почевши од оних у којима су се још у Византији представљала лековита својства руже: „Ружа као лек (из византијског медицинског трактата)“ Р. Радића, али и кроз текстове из којих се ишчитавају занимљиви погледи на негативна значења биљака *хмель* и *дуван* из угла духовне традиције: „Веровања о дувану и беседа Вићентија Ракића о штетности дувана“ М. Стефановић и „Растения хмель и табак в поздних старообрядческих сочинениях“ М. Бабалика; и такође, овде прибравимо и текст А. Иполитове који се бави текстолошком анализом назива једне биљне врсте: „*Плакун* в русских рукописных травниках XVII – начала XX в.“.

Биљни свет су, пак, неки од аутора представили и анализирајући дела значајних књижевника, из којих су издвајали етноботаничке слике и давали могућа тумачења о смислу традиционалних значења биљака и читавог природног света, у коме се креће и сам човек: „Стратегии использования этноботанических ресурсов в записках охотника И. С. Тургенева“, аутора К. Шарафадине, и „Семантика дендронимов в лирике Сергея Есенина“, аутора В. Доманског.

Можда није сасвим очекивано, али дознајемо да ни у визуелној уметности биљни свет није ништа мање важан, те је и традиционални сликар, али и професионални уметник, иконосликарством преносио поруку о значају и значењу флоре, што је представљено у раду „Роль растительных мотивов в символической и стилистической системе украинской иконописи XVI–XVII вв.“ Л. Бурковске.

Општој причи о настајању гране једне науке – етноботанике, о њеном развоју, али и дOMETИМА, тј. о могућности да се из етноботанике развије етнофармакологија, уз помоћ нових идеја и технологија, доприноси рад „Из истории этноботаники в Беларуси“ Т. Володине.

Како се сматра, биљкама је неопходно причати и певати, неговати их, а као и сва друга жива бића – и оне ће узвратити љубав. Тако се у раду „People-plants entanglements in Bulgarian home gardens“, П. Петрова говори о емотивној вредности које одређене биљке имају за читаву породицу и на основу чега опстају годинама, па и деценијама, и развијају се заједно са породицама које их негују.

Три прилога у овом зборнику представљају богату грађу која се тиче биљног света у српском језику: „Грађа за српски именослов биља (из делâ Захарије Орфелина)“ М. Стефановић, „Ботаника из Вукових Српских народних пословица“ С. Самарџије и „*Куће опустеле, кровове падли, а на понекоји још расте чуваркућа*“. Биљке у пословицама из пиротског говора“ С. Милорадовић. И сама бројност назива за различите врсте биљака у народу већ може указивати на потребу традиционалног, пре свега сеоског човека да биљку употреби у различите, многобројне сврхе. Поред реченог, овде ћемо се, ради једне занимљиве илустрације, само осврнути на називе биљака који су мотивисани изгледом предмета на које наликују. Тако се, на пример, у српским народним говорима могу срести имена биљака чији облик подсећа на звоно, а које бележе речници савременог српског језика: *звонац* и биљка *звечак* су исто, *звонча* је врста крушке, а *звончад* су звончићи *Campanulaceae*; притом, *звончац* је кантарион, а као општи назив за различите врсте биљака звонастог цвета из рода *Campanula* употребљава се назив *звончић*.

У складу с неким од тенденција у савременом друштву, мењају се и човекове потребе, везујући се све више за савремене технологије, али у последње време почиње да расте његова потреба за природом од које се одавно отуђио. Иако човек данас није у могућности да проводи довољно времена у природи, он ипак проналази различите начине да природу „донесе“ у свој кућни простор, а модерне тенденције еколошки усмереног односа према природи донекле покушавају да нас различитим и бројним активностима њој врате. Ипак, о улози биљака се савремени човек најчешће информира путем електронских медија, на различитим сајтовима и форумима, где добија нека површна сазнања, не наслућујући ни изблиза праву и знатну улогу биљног света у традиционалној култури. Стога овај зборник, заједно са претходна четири, представља истовремено и ризницу сазнања и поуздано скровиште од заборављавања за овај изузетно важан сегмент словенске традиционалне културе, који неумитно нестаје, али и поприма неке нове, другачије облике. Магијске и лековите вредности биља претачу се у све популарнију алтернативну медицину и фармакологију, док значења фолклорних формула са биљном тематиком остају непозната, прекривена наносима савремених интересовања.

Зборник радова *Гора калинова* указује пре свега на важност биљног света у традиционалној култури Словена, али он отвара и бројна питања од значаја за даља истраживања ове широке теме, подстичући младе истраживаче да, ишчитавајући фолклорне форме, обрађују и овај и многе друге сегменте богате традиционалне културе словенских народа. Радови који сачињавају овај зборник представљају извор нових сазнања и о сопственој култури и традицији, о чему нам, на својеврстан начин, сведочи и један навод из *Српског етнографског зборника*, дат као мото ове књиге: *Има једна трава, модра сјекавица коју неки зову околочеп. За ту траву се прича да има неку силну тајанствену моћ. Кад се хоће да извади њезин корјен, он пред тражењем његовим бјежи све дубље, а ко би*

га извадио, тај би био веома срећан, и кад би кроз њезин прстен, који се налази на дну корјена њезина, погледао у саму цареву ћер, вјерује се да би пошла за њ.

И тако смо свет флоре који је представљен у прве три књиге из овог тематског круга (о чему се може прочитати у „Напомени уредника“ на последњој страни овде приказане књиге) упознали у свету традиционалне културе Срба, да бисмо га у три наредне књиге с метафоричним називима – *Гора љиљанова*, *Гора божурова*, и *Гора калинова* – упознали на знатно ширем плану, у традиционалној култури Словена. Представљена књига свакако је леп допринос и у новије време веома актуелним лингвистичким проучавањима језичке слике света.

Нина Аксић

Хроника Chronicles

Изложба „Деведесете: Речник миграција“

Музеј Југославије, Београд, 05. децембар 2019 – 01. март 2020.
године

Изложба „Деведесете: Речник миграција“, ауторки и кустоскиња Ане Панић и Симоне Огњановић, одржавала се у Музеју Југославије у периоду од 05. децембра 2019. до 01. марта 2020. године. Изложба обрађује тему миграција становништва из Србије и у Србију током дезинтеграције СФР Југославије деведесетих година ХХ века. Учесници изложбе били су индивидуе и колективи који долазе из поља уметности, активизма и цивилног сектора. „Речник миграција“ изложбе настао је тако што су учесници, у сарадњи са кустоскињама, изабрали по један појам или синтагму који артикулише њихову позицију и поставку.

Простор Музеја Југославије, у коме је постављена изложба, био је преуређен тако да посетиоци имају физички утисак ограђености, препрека и граница. На самом улазу постављена је инсталација налик градилишту, са саобраћајним знаком опасности на коме пише „човек“. Прва просторија ограђена је панелима са стрелицама које воде посетиоце кроз поставку. На тај начин, ствара се осећај стајања у реду, али и збуњености у простору. Радови су представљени у различитим формама, као што су фотографије, предмети, текстови, стрипови, филмови и инсталације.

Изложба је била подељена на шест проблемских целина: лица и ствари, режими (не)кретања, режими становања, одлуке и присиле, сусрети/мреже солидарности и народи и територије. Прву целину чине појмови *предмет* (Душица Дражић), *туђини* (Владимир Радојичић), *инвентар* (Киоск – платформа за савремену уметност), *кофер* (Балинт Сомбати) и *адреса* (Александра Ајдуковић). Другој целини припадају *избрисани* (Горанка Матић), *закон* (Тања Остојић) и *човек* (Асоцијација АПСОЛУТНО). У целини „режими становања“ мапирани су појмови *бесправна нужност/устанак* (Здружена акција *Кров над главом*), *сигурна земља* (Рене Редле и Владан Јеремић) и *план* (Милорад Младеновић). Проблем одлуке и присиле представљен је појмовима *храброст* и/или *кукавичлук* (Шкарт) и *пријатељи* (Горанка Матић). Пета целина садржи појмове *достojанство/солидарност/интернационализам* (Шкарт, Жене у црном и Весна Павловић), *жудња за животом* (Ана Миљанић и Центар за културну деконтаминацију), *руке* (Група 484), *слободна привремена територија* (Колектив *Migrative Art*), *место* (Дејан Димитријевић и Небојша Шерић Шоба), *рупе* (Ивана Момчиловић, Лоран Вансон и Шкарт), *нелагодност* (Јусуф Хаџифејзовић) и *туге* (Шкарт). Последња целина обухвата појмове *чишћење* и *други* (Удружење *Кардан*

– Јелена Грујић Зиндовић), *кућа* или *дом* (Војвођански грађански центар), карта у једном правцу (Милена Максимовић), *југословенство* (Вахида Рамујкић), *компјутерско чишћење/узалудна нада* (Чедомир Васић), *земља/територија* (Вахида Рамујкић и Дионис Ескорса) и *трансфер* (Никола Радић Луцати).

Изложба се на упечатљив и нетипичан начин ухватила у коштац са политичком митологијом деведесетих, етничким и националним идентитетима, колективним сећањима и многоструким наративима о миграцијама. Поред стручних вођења, у оквиру трајања поставке, сваке суботе организовани су пратећи догађаји, на којима су учествовали аутори радова, али и други уметници, научници, активисти и представници цивилног сектора који се баве феноменима повезаним са темом изложбе. Изложба је реализована у склопу пројекта „Нова мапирања Европе“, који су подржали Европска комисија посредством програма Креативна Европа и Министарство културе и информисања Републике Србије. Објављена публикација, односно каталог изложбе, доступна је у електронском формату.¹

Теодора Јовановић

¹ Панић, Ана и Симона, Огњановић. 2019. „Деведесете: Речник миграција.“ http://www.newmappingsofeurope.si/en/books/glossary-of-migrations_73 (приступљено: 15. априла 2020).

Гласник Етнографског института САНУ објављује радове из области етнологије и антропологије и сродних друштвених и хуманистичких дисциплина. Радови могу бити написани на српском и сродним језицима и на енглеском језику. Радови на српском језику штампају се ћиричним писмом. *Гласник Етнографског института САНУ* излази квартално те објављује и специјалне бројеве, са посебном тематиком и гостујућим уредником. Текстови се достављају секретару Редакције у електронском формату (као *Word* документ), на електронску адресу sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs. Рок за предају текстова за све свеске истог годишта је 31. децембар. Рецензија и објављивање радова су бесплатни. Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* објављује оригиналне, претходно необјављене радове из категорија: оригинални научни рад, прегледни рад, претходно саопштење, научна критика и полемика, приказ, научна библиографија. У категорији оригиналних научних радова и прегледних радова, обим приложеног текста мора бити до 30 000 знакова са проредом, укључујући и напомене и друге прилоге. Научне критике, полемике и прикази могу бити дуги до 10 000 карактера. Уредништво задржава право да буде флексибилно по питању обима прихваћених рукописа. Рукопис треба да садржи: наслов, имена аутора и називе институција у којима они раде, електронске адресе, сажетак, кључне речи, текст захвалности, референце, списак табела, списак илустрација. Редакција издања Етнографског института САНУ определила се за коришћење Чикаго стила библиографског цитирања, који има две варијанте: *notes and bibliography* и *author-date*. За цитирање у научним радовима у *Гласнику Етнографског института САНУ* користи се варијанта *author-date*. Политика часописа и детаљнија упутства о објављивању рукописа у *Гласнику Етнографског института САНУ* могу се прочитати у последњој свесци часописа сваког годишта, те на мрежној страници часописа www.ei.sanu.ac.rs.

Bulletin of the Institute of Ethnography SASA publishes papers covering topics in the areas of ethnology and anthropology, and related social sciences and humanities. Contributions to the journal may be submitted in Serbian and related languages, and in English. Papers in Serbian are published utilizing Cyrillic script. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is issued three times a year. The journal also publishes special issues, with particular themes and visiting editors. Papers are submitted by e-mail to the secretary of the editorial board, and are to be sent as a Microsoft Word document to: sonja.radivojevic@ei.sanu.ac.rs. The deadline for submission of papers for all volumes is December 31st. Publication and reviewing of papers is free of charge. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* publishes original papers that have not been published previously. Submitted papers can belong to one of the following categories: original research paper, review article, preliminary communication, scientific critique or debate, review or scientific bibliography. In the categories of original research paper and review article the text should not exceed 30 000 characters including spaces, including footnotes and other additional material. Scientific critiques, debates and reviews should not exceed 10 000 characters. The editorial board reserves the right to show flexibility regarding manuscript length. The manuscript should contain the title, authors' names and affiliations, e-mails, abstract, keywords, acknowledgments, references, a list of tables and a list of illustrations. The editorial board of the publishing department of the Institute of Ethnography SASA has chosen to utilize the Chicago bibliographic format of references which has two variants: notes and bibliography and author – date. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* requires the use of the author – date variant. Journal policy and detailed instructions on manuscript publication in the *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* are available in the year's last volume of the journal, and online on journal's web pages www.ei.sanu.ac.rs.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /
главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) –
Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 –
(Београд : Академска издања). – 24 cm

Три пута годишње. – Друго издање на другом медијуму: Гласник
Етнографског института САНУ (Online) = ISSN 2334-8259
ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института
COBISS. SR-ID 15882242